

Національна академія наук України
Інститут історії України

**Теоретичні
та науково-методичні засади
підготовки статей
про пам'ятки історії
до «Зводу пам'яток історії
та культури України»**

Київ — 2011

УДК 94 (477):351.86222

Теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України» / Автори й упорядники Гаврилюк Л. О., Горбик В. О. (кер.), Денисенко Г. Г., Кот С. І., Піскова Е. М., Скрипник П. І., Федорова Л. Д. — К.: Інститут історії України НАН України, 2011. — 272 с.

У виданні розглядаються теоретичні та науково-методичні засади підготовки статей про пам'ятки історії до «Зводу пам'яток історії та культури України». Спираючись на новітні розробки в галузі пам'ятокознавства, автори ставлять за мету надати науково-методичну допомогу регіональним редколегіям «Зводу» в підготовці матеріалів про історичні пам'ятки.

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 11 від 13 грудня 2010 р.*

Рецензенти:

чл.-кор. НАН України, д. і. н., проф. *В. М. Даниленко*,
д. і. н. *Я. В. Верменич*

Відповідальний редактор — к. і. н. *С. І. Кот*

ISBN 978-966-02-6003-0

© Інститут історії України
НАН України, 2011

ЗМІСТ

Вступ	5
Критерії поцінування та відбору пам'яток історії	11
Основні принципи класифікації	21
Пам'ятки історії державного устрою та суспільно- економічного ладу	33
Пам'ятки історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів	37
Пам'ятки воєнної історії	56
Пам'ятки історії науки, освіти і культури	78
Пам'ятки історії релігійного та церковного життя	82
Пам'ятки історії виробництва і техніки	85
Методика підготовки історичної частини томів Зводу пам'яток	99

Типові статті

I. Пам'ятки історії державного устрою та суспільно-економічного ладу	128
II. Пам'ятки історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів	150

III. Пам'ятки воєнної історії	168
IV. Пам'ятки історії науки, освіти і культури	179
V. Пам'ятки історії релігійного та церковного життя . .	196
VI. Пам'ятки історії виробництва і техніки	245
Список скорочень	266

ВСТУП

Збереження національної культурної спадщини, значну частину якої становлять нерухомі пам'ятки історії та культури, є важливим напрямком державної політики України в сфері культури. Охорона національної культурної спадщини проголошена в Конституції України обов'язком держави (стаття 54)¹. Прийнято низку законодавчих актів у цій галузі, зокрема Закони України: «Про охорону культурної спадщини» (2000 р., внесено зміни в 2001–2002, 2004–2005, 2007–2010 рр.)², «Про охорону археологічної спадщини» (2004 р.), «Про затвердження загальнодержавної програми збереження та використання об'єктів культурної спадщини на 2004–2010 роки» (2004 р.)³, «Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини» (2005 р.)⁴, «Про ратифікацію Конвенції про охорону підводної культурної спадщини» (2006 р.). Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р. № 466 «Положення про Державний реєстр національного культурного надбання», здійснюється облік «об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його вклад у всесвітню культурну спадщину»⁵. Постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня

2001 р. № 1760 затверджено «Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»⁶. Іншими документами уряду, зокрема, постановою від 27 грудня 2001 р. № 1761 «Про занесення пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»⁷, та постановою від 3 вересня 2009 р. № 928 «Про занесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України»⁸ сформовано його основу з найбільш цінних об'єктів.

Укази Президентів України «Про забезпечення підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”» від 11 грудня 2000 р.⁹ та «Про додаткові заходи з підготовки і випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”» від 28 листопада 2007 р.¹⁰ мають на меті забезпечити і прискорити процес виявлення, дослідження й наукового опису всіх типів і видів нерухомих пам'яток у країні.

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», за типами нерухомі об'єкти культурної спадщини поділяються на споруди (витвори), комплекси (ансамблі) та визначні місця. Їх класифікація за видами виокремлює об'єкти археології, історії, монументального мистецтва, архітектури, містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки (ст. 2). Станом на 2007 р. під охороною держави перебувало 131293 пам'яток, у т. ч., за діючою на той час класифікацією за видами, археологічних — 57206 (з них — 418 пам'яток національного значення), історичних — 51364 (з них —

142 пам'ятки національного значення), монументального мистецтва — 5926 (з них 44 — національного значення), пам'яток архітектури і містобудування — 16800 (з них 3541 — національного значення)¹¹.

Як видно з наведених даних, вагому частину пам'яток культури складають нерухомі об'єкти різних видів, груп, типів і категорій, пов'язані з минулим України на всіх етапах її історичного поступу.

Пам'ятки історії — один із видів історико-культурної спадщини, що включає в себе розташовані просто неба матеріальні об'єкти (будинки, споруди, поховання, природні утворення) та їх комплекси, а також локалізовані території (пам'ятні місця природного та антропогенного характеру), які є реальними свідками історичних подій і явищ, життя та діяльності відомих діячів і носіями інформації загальнолюдського й етнонаціонального значення про всі сфери суспільно-політичного, економічного, культурного й духовного розвитку народів і кожної країни — державний устрій і громадсько-політичне життя, соціальні й національно-визвольні рухи, історію воєн і війська, виробництва і техніки, науки, освіти, культури, релігійного і церковного життя.

Кількість виявлених і взятих на державний облік пам'яток, що є нерухомими об'єктами історичної спадщини, постійно збільшується. Слід враховувати, що ця тенденція є сталою. По-перше, історичні процеси безперервні. По-друге, ретельне вивчення культурної спадщини, виходячи з новітніх досягнень вітчизняної історіографії й нових політичних та ідеологічних умов життя в незалежній Україні, дає можливість ввести до широкого наукового й суспільного обігу чимало нових об'єктів культурної спадщини. В останні десятиріччя вони викли-

кають підвищений суспільний інтерес саме у зв'язку з новим ставленням до історичного минулого та його переосмисленням.

Нерухомі пам'ятки історії, які постійно акумулюють нову інформацію, мають величезні комунікативні та освітньо-виховні можливості. Однак, на відміну від інших видів пам'яток, зокрема архітектури та мистецтва, джерелом інформації про ціннісні якості яких є, власне, їх матеріальна форма, пам'ятки історії потребують розкриття їх інформаційного потенціалу насамперед науковими засобами й на широкій джерельній базі. Величезну роль у визначенні історичного значення конкретних об'єктів культурної спадщини має відігравати «Звід пам'яток історії та культури України». Підтвердженням зазначеному є результати роботи з підготовки до видання тому «Київ» Зводу, що запланований у двох книгах. Перша з них включає пам'ятки всіх видів і типів на території міста, друга — присвячена міським кладовищам. Видано частину 1 (1999 р.) і частину 2 (2004 р.), підготовлено до друку частину 3 книги 1, електронний варіант якої опубліковано на порталі Інституту історії України.

За даними Київського науково-методичного центру по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій Головного управління охорони культурної спадщини Київської міської державної адміністрації, станом на 2003 р. на обліку в Києві перебувало 1629 пам'яток історії Києва, у т. ч. нововиявлених — 236. Більше половини об'єктів культурної спадщини склали пам'ятки некрополів — 1030¹². Станом на 2008 р. кількість поставлених на облік пам'яток історії збільшилася до 1780, тобто на 151 об'єкт. Кількість

нововиявлених пам'яток історії тепер складає 290 (більше на 54). Нових пам'яток — поховань поставлено додатково на облік 90, загальне число їх — 1120¹³. Нововиявленими пам'ятками історії є ті, що описані в томі «Київ» (книга 1, частина 1–2), але раніше не перебували на державному обліку.

Загалом у трьох частинах тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України описано 2455 об'єктів історико-культурної спадщини міста всіх видів і типів. З них пам'яток історії — 1221, з яких поховань — 146. Зважаючи на те, що кілька тисяч пам'яток історії (поховань) ще не досліджено й не описано авторами Зводу, можна дійти висновку, що державні пам'яткоохоронні органи не мають повних даних про об'єкти нерухомої історико-культурної спадщини міста. А Звід пам'яток виконує роль наукового реєстру, яким вони користуються в практичній діяльності.

Науково-методичне керівництво підготовкою статей про пам'ятки історії здійснює Центр підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» відділу «Історія України 2-ї пол. XX ст.» Інституту історії України НАН України. В 1993 р. ним спільно з профільними науковими установами було підготовлено методичну розробку з підготовки матеріалів до Зводу, яка стосується пам'яток усіх видів і типів¹⁴. Нею користуються всі регіональні редколегії та групи підготовки Зводу. Додатково до методичних рекомендацій було підготовлено збірник типових статей для «Зводу пам'яток історії та культури України», які унаочнили та на конкретних прикладах проілюстрували вимоги до підготовки та написання статей про пам'ятки та інших матеріалів до томів Зводу.¹⁵ В останні роки співробітниками Центру видано цілий ряд

наукових праць¹⁶, колективних монографій¹⁷, які висвітлюють актуальні наукові та науково-методичні проблеми пам'яткознавства в цілому й підготовки статей до Зводу, зокрема.

Практика роботи з підготовки до видання тому «Київ», рецензування матеріалів, представлених обласними редколегіями, довели, що науково-методичні засади опису пам'яток історії потребують певного осучаснення, уточнення й доповнення. Таким чином, нове видання ставить за мету, спираючись на новітні розробки в галузі пам'яткознавства, надати допомогу регіональним редколегіям Зводу в підготовці матеріалів про пам'ятки історії України.

Методичні рекомендації підготовлені колективом авторів у складі — к. і. н. Л. О. Гаврилюк, д. і. н., проф. В. О. Горбик (керівник), к. і. н. Г. Г. Денисенко, к. і. н. С. І. Кот, к. ф. н. Е. М. Піскова, к. і. н. П. І. Скрипник, к. і. н. Л. Д. Федорова.

Критерії поцінування та відбору пам'яток історії

Специфіка нерухомих пам'яток історії, що не мають обмежень як з точки зору змісту відображуваних ними явищ і фактів, так і матеріальної форми свого існування, зумовлює необхідність розробки науково-обґрунтованих критеріїв їх визначення та відбору. Головним для цього виду об'єктів культурної спадщини є, безумовно, *критерій історичної цінності* вміщеної в них інформації. Це ставить процес поцінування пам'яток історії в безпосередню залежність від стану історичної науки, соціально-політичної ситуації в цілому. Адже цілком зрозуміло, що об'єктивний відбір історичних подій і персоналій за ознакою їх значення в розвитку будь-якої держави — справа надзвичайно важка, а в умовах тоталітарних режимів — практично неможлива.

Відомо, що чимало сторінок історії України, насамперед пов'язаних з багатовіковою боротьбою за незалежність і державність, цілеспрямовано викреслювалися з пам'яті народу як за часів Російської імперії, так і в умовах Радянського Союзу. Тим самим було завдано непоправних збитків національній культурній спадщині та негативно позначилося на стані виявлення та офіційної фіксації історичних пам'яток, які виходили за межі дозволеної тематики. В результаті багато з них, не перебуваючи під охороною держави, було зруйновано, «білими плямами» залишалися матеріальні свідчення історії українського козацтва, національно-визвольних змагань, діяльності українських політичних партій, громадських і військових формувань, процесу державотворення, життя та

діяльності багатьох громадсько-політичних діячів, представників науки і культури, а також жертв голодоморів і політичних репресій, учасників дисидентського руху та інших персоналій, сторінок і фактів з історії України.

Незважаючи на проголошений незалежною Україною курс на деідеологізацію суспільства, об'єктивне та неупереджене висвітлення історичних подій, ще трапляються спроби викреслити з вітчизняної історії «небажаних» осіб, окремі факти та епізоди, але тепер вже — нерідко протилежного змісту. Визначення історичної цінності об'єктів має відбуватися на основі нових методологічних підходів. Суть їх полягає в тому, що пам'ятки історії мають розглядатися не як засіб прославлення або знеславлення подій та окремих осіб, тобто не як певне відображення домінуючої ідеології. Вони є, передусім, матеріалізованою пам'яттю, уречевленими віхами розвитку держав і народів, окремих етносів і людства в цілому, об'єктивними історичними першоджерелами, які не можна ігнорувати, виправляти або знищувати за власним бажанням, а слід вивчати й використовувати у суспільній практиці як втілення історичного досвіду попередніх поколінь. Адже без пізнання минулого нема майбутнього. Саме такий цивілізований, позбавлений суб'єктивних тлумачень та ідеологічних штампів підхід до відбору й поцінування пам'яток найбільш відповідає основному змісту соціокультурної політики України, що прагне зайняти гідне місце у світовій спільноті як правова й демократична держава.

Разом з тим, практична реалізація зазначеного підходу є справою досить важкою, оскільки у визначенні «найважливіших подій» і «найзначніших історичних осіб» неможливо повністю відмежуватися від впливу загально-світоглядних і політичних поглядів та пріоритетів кожного індивіда й кожної соціальної групи у кожен конкретну епоху і в кожному конкретному регіоні. Саме тому необхідно виокремити

передусім найбільш узагальнюючі принципи оцінки закладеної до пам'яток історичної інформації, розраховані на значний проміжок часу й територіальне охоплення. З точки зору більшості дослідників вони мають базуватись на системі суспільних цінностей кожного етносу, нації і нарешті — людства в цілому.

Принципово важливе значення для відбору та поцінування нерухомих пам'яток історії має і так званий критерій **наукової цінності**, що акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності в часі з певними подіями, стані збереження їх первісного вигляду¹⁸. Йдеться про наукову цінність пам'ятки першочергово як історичного документа, джерела історично-достовірної інформації. У цьому принципова відмінність нерухомої пам'ятки історії — свідка реальних подій та явищ від так званих «пам'яток-символів» — скульптур, обелісків, меморіальних дощок, надгробків й інших об'єктів, створених *на честь* певної особи або події і встановлених, як правило, значно пізніше.

Усвідомлення цієї відмінності потребувало певного часу. Так, у радянському законодавстві та пам'яткознавстві 1920–1930-х рр. до складу пам'яток історії відносили пам'ятники вождям світового пролетаріату, державним і партійним діячам, представникам науки, літератури, мистецтва.

Подібна понятійна нечіткість, нерозуміння принципової відмінності нерухомих пам'яток історії від інших видів історико-культурної спадщини зустрічаються і зараз, що значно знижує наукову якість багатьох теоретичних досліджень, знецінює результати обліку та паспортизації нерухомих пам'яток. Вказане стосується і реальної практики пам'яткоохоронної діяльності. Досвід роботи над Зводом пам'яток історії та культури України свідчить про наявність випадків, коли меморіальні дошки встановлюються не на спорудах — свідках історичних подій або життя та діяльності окремих

персоналій, які власне і мають бути предметом вивчення й охорони, а на зовсім інших, часто — нових спорудах тих чи інших установ і закладів, житлових будинках. Нерідкими є випадки, коли надгробки (скульптури, стели, обеліски) стають об'єктом основної уваги державних органів і громадськості на відміну від справжніх пам'яток історії — поховань видатних осіб.

Вирішенню цих проблем сприятиме чітке відокремлення зазначених пам'яток у понятійно-термінологічному плані, виділення двох паралельно існуючих груп об'єктів: а) нерухомих пам'яток історії, б) пам'ятних знаків. В офіційних документах і літературі до останніх найчастіше відносять «меморіальні дошки, стели, пам'ятні камені й ін., присвячені видатним історичним та державним діячам, діячам науки, культури і мистецтва, а також встановлені для увічнення пам'ятних та історичних подій»¹⁹. Відома й практика надання офіційного статусу «пам'ятного знака» творам монументального мистецтва (композиція на честь засновників Києва у Наводницькому парку, пам'ятний знак на честь заснування першої бібліотеки на Русі на Старокиївській горі у Києві тощо). Отже, на відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти (скульптури, меморіальні дошки, монументи, камені та ін.), що створюються або використовуються для увічнення історичних подій, персоналій тощо. Ті з них, що мають мистецьку цінність, є одночасно пам'ятками монументального мистецтва.

Розуміння принципової різниці змісту цих понять має важливе значення для розв'язання проблем, пов'язаних із знесенням або перенесенням пам'ятників, встановлених на пошанування окремих історичних подій і діячів, що набули останнім часом надзвичайної актуальності. Зрозуміло, що пробудження нової суспільної свідомості у пострадянських і

постсоціалістичних країнах увійшло в гостру суперечність з ідеологічною аурою просторового середовища, сформованого в часи тоталітаризму і перенасиченого комуністичною символікою, яка набула одіозного для значної частини населення змісту. Тому вирішення цих питань має носити конструктивний характер з урахуванням усіх чинників цілком конкретної ситуації.

Науковий підхід передбачає чітке усвідомлення того, що зміна місця розташування або зовнішнього вигляду історичної пам'ятки призводить до втрати її історичної та наукової цінності, а іноді й відповідного статусу взагалі. Що ж до пам'ятних знаків, то їх зв'язок з конкретним місцем розташування в більшості випадків має відносний характер. Вирішальне значення тут відіграє мистецька цінність об'єктів, їх роль у збереженні історично сформованого довкілля, неповторного колориту й загального художньо-естетичного образу окремих територій, містобудівних утворень, населених пунктів.

Слід звернути увагу й на об'єкти, які займають, так би мовити, проміжне місце між пам'ятками-оригіналами і пам'ятними знаками, маючи ознаки обох цих груп. Це рухомі пам'ятки історії, найчастіше — воєнної або виробництва й техніки («катюші», танки, гармати, кулемети, літаки, автомобілі, трактори тощо), встановлені на постаменти й перетворені таким чином на нерухомі об'єкти. З одного боку, вони включають предметні елементи, що були реальними свідками історичних подій, синхронні з ними у часі та мають меморіальну цінність; з другого, місце їхнього розташування, як і загальна форма, є історично недостовірними, оскільки вони встановлені в пізніші часи з метою увічнення пам'яті про історичні події, явища, особи й у тій чи іншій мірі включають елемент індивідуальної творчості, тобто суб'єктивного бачення автора.

Аналогічно пам'ятним знакам можуть бути оцінені й так звані «пам'ятки-реконструкції» (відбудови), які теж, на відміну від нерухомих пам'яток історії, не є свідками історичних подій, життя та діяльності відомих діячів. Чітке розмежування зазначених понять, як і в попередньому випадку, має, безумовно, не лише теоретичне, а й практичне значення. Це стосується, передусім, визначення пріоритетів при розробці державної системи пам'яткоохоронних заходів на сучасному етапі розвитку нашої країни, враховуючи кризові явища в економіці й надзвичайну обмеженість коштів, що виділяються сьогодні на розвиток культурної сфери.

Разом з тим, в останні роки відновлено декілька найзначніших нерухомих пам'яток загальнонаціонального значення. І це стосується не тільки зруйнованих часом і людьми архітектурних споруд, реконструкція яких на науковому рівні сприятиме відтворенню неповторного художньо-естетичного образу та композиційної цілісності певного ансамблю, забудови вулиці, міста тощо. Безсумнівним є і значення реконструкції визначних історичних пам'яток у збереженні сформованої протягом століть етнопсихосфери навколишнього середовища, неповторного колориту кожного регіону, населеного пункту, окремих місць, нарешті — у формуванні цілісного уявлення про досягнення й конкретний внесок кожного народу у розвиток світової цивілізації. Саме ця невщухаюча суспільна потреба час від часу виливалась і продовжує виливатися в широкий рух громадськості за відновлення в числі інших національних святинь меморіальних будинків, пов'язаних з іменами визначних представників українського народу, котрі уособлюють в собі його досягнення в галузі культури, громадсько-політичної думки. Йдеться, наприклад, про реконструкцію хат, пов'язаних з народженням і дитячими роками Т. Шевченка у селах

Моринці й Шевченкове (колишня Кирилівка) на Черкащині, садиб І. Котляревського (Полтава), І. Франка (с. І. Франка, колишні Нагуєвичи, Львівщина), батьків М. Гоголя (с. Гоголеве, буваша Василівка, Полтавщина); відновлення собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври, церкви Богородиці Пирогощі, Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві тощо.

Вказані висновки підтверджуються і в ході застосування вже згадуваних сучасних інформативних підходів до розуміння сутності та критеріїв поцінування пам'яток історії та культури як носіїв суспільно-важливої інформації. В основу їх покладено загально визнані принципи оцінки всякої інформації, серед яких поруч із змістовними параметрами та ступенем достовірності (у даному разі — історичне та наукове значення пам'ятки), вагоме місце займає і такий фактор, як повнота інформації. Цікавим з цієї точки зору є запропоноване одним із провідних московських пам'яткознавців П. Боярським визначення пам'яток історії та культури як «сукупності матеріальних об'єктів і пам'ятних місць, які складають умовно-безперервний ряд, що відбиває всі сторони історичного розвитку людини в системі біосфери»²⁰. При цьому термін «умовно-безперервний» означає, зокрема, і ступінь збереження, наявність у сучасному просторі носіїв інформації, оскільки не всі пам'ятки збереглися, виявлені на даний час або досліджені.

Розуміння безперервності інформації як однієї з ознак її повноти та об'єктивності дає змогу встановити й місце та значення у загальному процесі освоєння людиною всесвіту не тільки історичних пам'яток-оригіналів, але й їх копій та змістовних замінників (пам'ятних знаків, реконструкцій). Не маючи цінності наукового документа (на відміну від пам'яток — реальних свідків подій), вони все ж певним чином (через відтворення «умовної реальності») сприяють запов-

ненню інформаційних лакун у процесі взаємодії людини з природним та історико-культурним середовищем, допомагаючи повноцінному сприйняттю останнього.

Значений «середовищний» підхід, який все рішуче завоює одне з чільних місць у сучасному пам'яткознавстві, дозволяє виділити ще один загальний для всіх видів нерухомих пам'яток *критерій* поцінування, що в ряді досліджень одержав назву — *екологічний*. Традиційно під екологією розуміють взаємозв'язки людського організму з природою й проблеми забезпечення їх найоптимальніших варіантів. Проте з кін. 1970-х рр. цей термін вживається у ширшому значенні, включаючи й різноманітні аспекти впливу результатів людської цивілізації, в т. ч. пам'яток історії та культури, на формування особистості. Автор терміна «екологія культури» — академік Д. Лихачов наголошував, що для повноцінного існування людини як цілісної соціальної істоти важливе не лише природне біологічне оточення а й культурне середовище, яке відіграє вирішальне значення для формування основних чинників її «духовно-морального життя, для її духовної осілості, для її прихильності до рідних місць, для її моральної самодисципліни та соціальності»²¹.

Саме тому будь-яка пам'ятка не повинна ставати об'єктом «поштучного», ізольованого розгляду як з точки зору визначення її суспільного значення, так і найефективніших форм збереження. Адже цінність конкретної будівлі, споруди, пам'ятного місця далеко не завжди визначається її індивідуальними якостями. Не меншу вагу має місце того чи іншого об'єкта в історично сформованій системі взаємодії людини (суспільства, етносу) з природним і культурним довкіллям, що є результатом багатовікової праці попередніх поколінь.

Реалізація екологічного критерію на практиці означає оцінку того чи іншого об'єкта з точки зору його ролі й значення у збереженні життєво-необхідного для суспільства

історико-культурного середовища, специфічної психосфери кожного етносу. Руйнування останніх, за думкою сучасних учених, «може призвести до незворотних негативних процесів, що впливають на здоров'я, фізичний і розумовий розвиток, мораль, світосприймання і світогляд, культуру, життєві інтереси людини»²², тобто до проявів тієї біологічної й духовної кризи, загроза якої відчувається в усьому світі. Недарма саме екологічні проблеми посідали одне з чільних місць у програмі оголошеного ЮНЕСКО «десятиліття культури» 1988–1998 рр.

Екологічний критерій набуває особливого значення під час роботи з виявлення історичних пам'яток з метою відтворення та збереження історично сформованого середовища. Це стосується, наприклад, відомого ще з Іпатіївського літопису стародавнього Галича — політичного та культурного центру Київської Русі, який привертав увагу дослідників ще з середини минулого століття. 1994 р. пам'ятки колишньої столиці Галицько-Волинської держави оголошено Національним заповідником «Давній Галич» (Івано-Франківська обл.), в якому продовжується робота з комплексного виявлення та дослідження об'єктів матеріальної та духовної культури, зокрема їх ролі у відновленні неповторності історичної атури цього стародавнього міста²³. І навпаки, нищення історичного довкілля призводить до непоправних втрат в екології культури кожного регіону і країни в цілому. Всім відомий, зокрема, факт багатолітньої боротьби громадськості Києва за збереження кварталу історичної забудови Хрещатика ХІХ — поч. ХХ ст. між бульв. Т. Шевченка і вул. Б. Хмельницького, важливою складовою якого є історичні пам'ятки меморіального значення. Можна згадати і варварське руйнування у 1930-х рр. відомого цвинтаря на Аскольдовій могилі у Києві, де було поховано чимало видатних осіб, і влаштування на цій території парку. Недарма

в нових умовах життя країни поставлене питання про відродження цвинтаря, позначення місць історичних пам'яток — могил похованих тут людей, що матиме велике морально-екологічне значення для мешканців міста.

Універсальним для всіх видів пам'яток є й т. зв. *хронологічний критерій*, що фіксує таку важливу для їх поцінування ознаку, як віддаленість у часі від сьогодення. Слід відмітити, що зазначений критерій застосовувався одним із перших для відбору пам'яток. Так, згідно з «Основними положеннями к сохранению памятников старины», підготовленими особливою комісією при Міністерстві внутрішніх справ Росії на поч. ХХ ст., пам'яткою старовини рекомендувалося вважати «будь-яку пам'ятку, яка мала не менше 150 років»²⁴. У сучасному пам'яткознавстві не існує хронологічних обмежень у визначенні приналежності об'єктів до нерухомих історичних пам'яток, якщо вони пов'язані з дійсно значними в житті кожної країни та її окремих регіонів подіями і персоналіями. Таким чином, хронологічний критерій, що акцентує моменти формального характеру, з часом поступився місцем критеріям змістовним і використовується як допоміжний.

Що ж до об'єктів, які відбивають загальний стан громадсько-політичного й фінансово-економічного життя, розвиток виробництва, техніки, науки, освіти, культури, побуту (споруди, де розміщувались органи державної влади, громадські об'єднання, заводи, фабрики, навчальні заклади тощо), то при визначенні їх статусу як пам'ятки історії хронологічний фактор набуває досить вагомого значення. Об'єкти, більш віддалені у часі (межа цієї віддаленості для кожного регіону, а також групи й типу пам'яток може бути різною), підлягають безумовному віднесенню до числа пам'яток. Відбір інших має здійснюватися за додатковими принципами — «першості», «унікальності», «рідкості» й

ін. Так, серед певної кількості початкових і середніх навчальних закладів ХІХ ст. можуть бути виділені як пам'ятки історії перші в країні, регіоні, місті. Наприклад, садиба Києво-Подільського повітового училища (вул. Костянтинівська, 9/5), де 11 жовтня 1859 р. було відкрито першу в Росії безплатну недільну школу для навчання грамотності робітників, ремісників і селян; будинок у Києві, де діяла перша в світі паровозна лабораторія наприкінці ХІХ ст. (вул. Ползунова, 2) й ін. Як своєрідний різновид хронологічного критерію можна розглядати й окремі відправні принципи відбору нерухомих пам'яток, в основі яких лежить часовий фактор. Так, цей статус надається лише пам'ятним місцям і об'єктам, пов'язаним з життям та діяльністю історичних осіб, які вже пішли з життя, а також з функціонуванням установ, організацій, підприємств, навчальних й інших закладів, які вже припинили своє існування. Наприклад, пам'яткою історії є будинок Художньо-промислового і наукового музею у Києві, а не Національного художнього музею України, що функціонує в ньому зараз.

Основні принципи класифікації

Ефективне дослідження кожного з видів пам'яток й визначення оптимальних засобів їх збереження неможливі без розробки відповідних класифікаційних систем, передусім тих, що відбивають принципову специфіку досліджуваних об'єктів. Особливістю нерухомих історичних пам'яток є надзвичайно широкий змістовний діапазон втіленої в них інформації. Як вже зазначалося, вони можуть бути пов'язані з різноманітними за змістом історичними подіями (фактами, особами) загальнолюдського та етнонаціонального значення й одночасно мати форму будь-якого об'єкта реальної дійсності, що був свідком указаних подій. Саме на цьому ґрунтуються

два основні, специфічні для даного виду пам'яток принципи класифікації:

- 1) за змістом зосередженої в об'єктах інформації,
- 2) за формально-типологічними ознаками носіїв цієї інформації.

Типологія нерухомих пам'яток історії, згідно Закону України «Про охорону культурної спадщини», є аналогічною для всіх об'єктів спадщини. Законодавчо передбачено три типи: споруди (витвори), комплекси (ансамблі) і визначні місця. З огляду на певну специфіку матеріального існування, нерухомі пам'ятки історії можуть бути розподілені на такі типи:

1. Будинки (будівлі) адміністративного, громадсько-політичного, військового, наукового, культурно-освітнього, релігійного, житлового та інших призначень.

2. Інженерно-технічні й виробничі споруди.

3. Об'єкти природи (наприклад, дерева, посаджені видатними особами; печери, каменоломні, де переховувалися повстанці, підпільники тощо).

4. Пам'ятні місця (локалізовані території природних й антропогенних ландшафтів, містобудівних утворень — вулиць, площ тощо).

5. Поховання.

Зазначені типи нерухомих пам'яток історії досить часто є одночасно пам'ятками археології, архітектури та містобудування, природи, входять до складу ансамблів і комплексів, історико-культурних ландшафтів, містобудівних утворень (вулиць, площ, кварталів), історичних частин населених пунктів, нарешті — самих історичних міст.

Що ж до класифікації за змістовними параметрами, то вона пройшла кілька етапів, відбиваючи пріоритетні напрямки історичних досліджень і розуміння сутності історичного процесу в окремі періоди існування нашої країни. З проголо-

шенням незалежності України почала складатися більш об'єктивна система змістовно-тематичної класифікації пам'яток історії, яка відбиває нові реалії соціально-політичного розвитку країни. Виходячи з розробок сучасної історичної науки й пам'яткознавства, пропонується систематизувати нерухомі пам'ятки історії в такі групи:

- 1) державного устрою та суспільно-економічного ладу;
- 2) громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;
- 3) воєнної історії;
- 4) науки, освіти, культури;
- 5) релігійного і церковного життя
- 6) історії виробництва і техніки.

Вказана класифікаційна схема має дещо умовний характер і в процесі використання не повинна сприйматись як догма, адже певна кількість пам'яток може належати до кількох груп одночасно. Це стосується, наприклад, об'єктів, пов'язаних з життям та діяльністю персоналій, котрі були не тільки громадсько-політичними або ж навіть державними діячами, але й видатними вченими, письменниками, меценатами культури (І. Франко, Леся Українка, І. Мазепа, М. Грушевський, В. Винниченко та ін.). Значна частина об'єктів, що відбиває період Української революції 1917–1921 рр., належить одночасно до пам'яток соціальних і національно-визвольних рухів, державного устрою і громадсько-політичного життя, воєнної та військової історії тощо.

Проте, незважаючи на елементи умовності, зазначений різновид класифікації може досить успішно застосовуватись у теоретичному пам'яткознавстві, розробці наукових засад виявлення і постановки на облік нерухомих історичних об'єктів. Насамперед, це стосується підготовки таких важливих фундаментальних досліджень і документів загальнонаціонального значення, як Звід і Державний реєстр нерухомих пам'я-

ток України, які мають всебічно відобразити історичне минуле українського народу, найвагоміші здобутки усіх сфер його політичного, соціально-економічного та духовного життя.

Серед класифікаційних систем, що не мають специфічного характеру і можуть застосовуватися для всіх видів нерухомих пам'яток, передусім слід назвати розподіл об'єктів за категоріями, який зазнав ряд модифікацій відповідно до основних етапів соціально-політичного розвитку України. У кін. XIX — на поч. XX ст. визначали дві категорії обліку пам'яток — державного і місцевого значення²⁵. В українському законодавстві радянських часів простежується кілька підходів до цієї проблеми. Так, у «Положенні про пам'ятки культури і природи» 1926 р. передбачалася класифікація за двома категоріями — республіканського і місцевого значення²⁶. У постанові РМ УРСР 1948 р. і затвердженому того ж року «Положенні про охорону пам'яток історії та культури на території Української РСР» було виділено лише пам'ятки союзного і республіканського значення²⁷. Внаслідок цього, як слушно зауважує пам'яткознавець В. Акуленко, «законодавча практика почала орієнтуватись на видатні, унікальні об'єкти, по суті залишаючи поза правовим захистом велику кількість пам'яток місцевого значення»²⁸. В законі Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» 1978 р. й «Інструкції» 1986 р. до нього зафіксовано поділ пам'яток на загальносоюзного, республіканського і місцевого значення²⁹.

У 2000 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про охорону культурної спадщини», стаття 14 якого визначає дві категорії пам'яток: національного і місцевого значення³⁰. Внесені в наступні роки зміни до цього закону не торкаються класифікації пам'яток за категоріями.

Між тим, реалії пам'яткоохоронної справи диктують запровадити три *категорії обліку* пам'яток: світового, загаль-

нодержавного (національного) і місцевого (регіонального) значення. Як відомо, XVII сесія Генеральної конференції ЮНЕСКО, що відбулася в 1972 р., ухвалила «Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини», ратифіковану УРСР у жовтні 1988 р. За даними на листопад 2007 р., її ратифікувало 185 країн. У Конвенції визнано, що деякі цінності культурної та природної спадщини становлять значний інтерес і вимагають збереження їх як частини всесвітньої спадщини всього людства; що, зважаючи на небезпеки, які їм загрожують, все міжнародне співтовариство має брати участь в охороні природної і культурної спадщини й надавати колективного сприяння, яке, не замінюючи діяльності заінтересованої держави, на території якої перебуває цінність, ефективно доповнить її. З цією метою було створено спеціальний комітет ЮНЕСКО, формується Список всесвітньої спадщини. Станом на 2008 р. цей Список налічує 878 об'єктів, з яких 679 — пам'ятки культури, 174 — природи і 25 — комплексні.

Рішенням XIV сесії Міжнародного комітету ЮНЕСКО зі збереження всесвітньої культурної та природної спадщини (Канада, 7–12 грудня 1990 р.) до Списку всесвітньої спадщини було внесено такі визначні історико-культурні ансамблі України, як кафедральний собор Святої Софії з монастирськими спорудами і Києво-Печерську лавру. Станом на 2008 р. у списку міститься п'ять об'єктів України. В 1998 р. до нього внесено ансамбль історичного центру Львова (1256 р.), 2005 р. — пункти геодезичної дуги Струве у Хмельницькій та Одеській областях (1816–1855 рр.), 2007 р. — букові праліси Карпат³¹.

Всі нерухомі пам'ятки, незалежно від їх категорії, мають знайти відображення у томах Зводу пам'яток історії та культури, об'єкти перших двох категорій — у Державному реєстрі, місцевого значення — у регіональних реєстрах.

Слід зазначити, що кількість класифікаційних систем і, відповідно, принципів розподілу пам'яток (у т. ч. й нерухомих історичних) є практично необмеженою. Це пояснюється тим, що будь-яка класифікація виконує допоміжну функцію під час виконання певної дослідницької або практичної роботи, тому принципи, покладені в її основу, є похідними від конкретних завдань пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної діяльності. Так, в процесі дослідження нерухомих об'єктів історико-культурної спадщини, розробки ефективних варіантів їх виявлення, обліку і збереження, крім вищезгаданих, можуть бути використані й інші різновиди класифікацій пам'яток: за хронологією відображених в них подій, за географічним (територіальним) принципом, за алфавітом прізвищ пов'язаних з цими об'єктами історичних діячів, за станом збереженості, характером необхідних реставраційних і консерваційних заходів тощо.

Розробка понятійно-термінологічного апарата, загальних і специфічних для кожного з видів пам'яток принципів поцінування та класифікації є необхідною науковою базою для пошуків ефективних засобів їх збереження. Структурний підхід до розуміння цього процесу передбачає розгляд всіх його основних аспектів і етапів, починаючи з державного обліку історико-культурних об'єктів, що включає їхнє виявлення, обстеження, визначення цінності, складання облікових документів, введення до державних списків пам'яток відповідно до видової приналежності та категорії. Основним змістом і результатом зазначеного етапу пам'яткоохоронної діяльності є надання об'єкта правового статусу пам'ятки історії та культури і взяття її під охорону державних органів.

Суспільне і наукове значення цього процесу важко переоцінити, адже саме в ході його реалізації відбувається формування основних характеристик усіх видів державного фонду пам'яток, у т. ч. історичних. Нехтування науковими

підходами у цій галузі може призвести до серйозних недоліків у постановці пам'яткоохоронної справи, втрати значної частини духовних надбань попередніх поколінь або ж, навпаки, взяття під охорону держави і відповідно — фінансування робіт зі збереження об'єктів, що не мають пам'яткової якості.

Досить наочно це ілюструє стан виявлення і фіксації пам'яток в Україні. Більшість дослідників не вважає достовірними, тобто відповідними реальності підрахунки, згідно з якими на 1 січня 1990 р. на державному обліку перебувало 124 704 нерухомих пам'ятки, в т. ч. історії — 53 501³². Однією з причин цього стосовно нерухомих пам'яток історії є нерозуміння принципової різниці між пам'ятками-оригіналами і пам'ятними знаками, що є суттєвим аспектом наукового підходу до поцінування зазначеного виду об'єктів культурної спадщини. В результаті на державний облік помилково (як пам'ятки історії) було взято встановлені на вулицях і будинках меморіальні й анотаційні дошки, меморіальні плити на похованнях, скульптури й монументи на честь історичних подій та осіб. Ще однією суттєвою причиною розходжень у визначенні загальної кількості об'єктів нерухокої культурної спадщини є відсутність єдиної державної системи обліку пам'яток. Тому значна частина комплексних пам'яток (що мають ознаки кількох видів) фігурує одночасно в охоронній документації на різні види об'єктів культурної спадщини, що не дає можливості більш-менш точно визначити загальну кількість державного фонду пам'яток. Наприклад, опублікований в 1999 р. Державний реєстр національного культурного надбання складено тільки на пам'ятки архітектури та містобудування³³. Але більшість з них є комплексними, тому одні й ті ж об'єкти будуть фігурувати і в реєстрах пам'яток історії, і в реєстрах пам'яток мистецтва. Крім того в Державному реєстрі відсутні, зокрема, вулиці, площі, парки та інші важливі об'єкти, що мають містобудівну та історичну цінність.

Що ж до якісної характеристики взятих на облік пам'яток, то й тут недостатня розробленість науково-концептуальних засад виявлення й обліку пам'яток (зокрема, систем їхньої класифікації за змістовними, формально-типологічними й іншими параметрами) призвела до парадоксальних показників складу державного фонду нерухомих об'єктів культурної спадщини України. Станом на 1 січня 1990 р. з 53 501 пам'ятки історії 42 220 (майже 80%) були пов'язані з подіями Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., тобто лише одній з шести запропонованих нами груп класифікації цього виду пам'яток за змістовно-тематичною ознакою. З точки зору їхньої типології (як різних за формою об'єктів матеріального світу) понад 30 тис. з них склали поховання полеглих воїнів, партизан і підпільників, жертв нацизму.

Незважаючи на досить значне збільшення кількості нерухомих пам'яток у зв'язку з широким розгортанням роботи з підготовки Зводу в усіх регіонах країни, зберігається загальна тенденція їх нерівномірного розподілу за окремими групами і типами. Вказані недоліки формального характеру в тому чи іншому варіанті в цілому притаманні системам виявлення й обліку всіх видів пам'яток. Що ж до історичних об'єктів (й частково — монументального мистецтва), то тут найбільше занепокоєння викликає якісний склад результатів зазначених процесів. Як вже зазначалося, причини цього полягають не лише в стані пам'яткознавчих досліджень (недостатній розробці понятійного апарату, критеріїв оцінювання і відбору пам'яток), а й в особливостях самої суспільно-політичної системи, що панувала в Україні за радянських часів. Надмірна заідеологізованість, однобічний, часто — кон'юнктурний підхід до визначення суспільної цінності історичних подій і осіб, призвели до тенденційного, вкрай суб'єктивного відображення сутності історичного процесу у взятих на облік пам'ятках. Внаслідок цього весь офіційно зафіксований фонд

нерухомих пам'яток історії під час підготовки томів Зводу піддається перегляду й переосмисленню на основі якісно нових методологічних позицій, науково-обґрунтованих критеріїв поцінування. Як результат — суттєве доповнення списків пам'яток за рахунок об'єктів, що відбивають важливі сторінки нашого минулого і діяльність персоналій, які були незаслужено забуті або свідомо викреслені з історії України.

Як показує досвід підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України, довелося замінити або уточнити майже половину матеріалів, які готувалися протягом попередніх років. Йдеться про ретельний аналіз взятих на облік об'єктів культурної спадщини, передусім радянського періоду, з точки зору основних критеріїв поцінування історичних пам'яток, переосмислення частини їх з методологічних позицій сучасної історичної науки і пам'ятокознавства, доповнення значним блоком нововиявлених матеріалів. Аналогічна за змістом робота має бути здійснена і в масштабі всієї країни.

Проте, аналіз історичних частин томів Зводу, що готуються в кількох областях, доводить, що на місцях досить часто відсутній системний, науково-обґрунтований підхід до виявлення та обліку пам'яток. Автоматично виключивши об'єкти, пов'язані з функціонуванням органів радянської влади і комуністичної партії, життям та діяльністю їх представників, укладачі цих матеріалів не завжди спроможні поповнити їх новим матеріалом, що відбиває нові оцінки історичного минулого. Це стосується, зокрема, пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва, національно-визвольних рухів, багатовікової боротьби українського народу за незалежність і державність, релігії та церкви, життям та діяльністю донедавна заборонених громадсько-політичних, церковних діячів, представників науки, культури тощо.

Поруч з нехтуванням історичним принципом відбору об'єктів з точки зору, передусім, їхнього етносоціального та

світового значення, відчутна й недооцінка наукового критерію визначення нерухомих пам'яток (як реальних свідків історичних подій, синхронних з ними у часі). Це виявляється, зокрема, у включенні до складу пам'яток історії пам'ятних знаків на честь знаменних подій та визначних діячів.

Аналіз матеріалів з точки зору існуючих класифікаційних систем теж засвідчив переважання однобічних підходів, що призводить до порушення екологічного принципу поцінування пам'яток, всебічного й багатоаспектного відображення культурної спадщини кожного регіону й країни в цілому як складової історично сформованого культурного середовища. Так, майже не відображені (за винятком окремих випадків) пам'ятки історії виробництва і техніки, релігійного та церковного життя; незначну кількість складають пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного життя. За типологічною ознакою переважають поховання та меморіальні будинки (садиби). Інженерно-технічні споруди, різні типи виробничих підприємств, пам'ятні місця представлені незначною кількістю об'єктів.

Ефективне здійснення всіх форм пам'ятоохоронної діяльності має базуватися на науковому аналізі як взятих на облік пам'яток, так і нововиявлених об'єктів культурної спадщини. Він має здійснюватися з точки зору сучасних принципів їх відбору (визначення історичної, наукової, екологічної цінності) й класифікації (за змістовними, типологічними, територіальними, хронологічними й іншими ознаками). Щодо хронологічної класифікації, слід зважати на сучасні наукові розробки, які враховують особливості історичного процесу в Україні на різних її територіях³⁴.

Хронологічна глибина є одним з основних критеріїв визначення пам'яток історії. Для інтеграції української історії в загальний історичний процес, пов'язаний з великими європейськими епохами — античністю, середньовіччям та модерними

часами — пам'ятки історії, на нашу думку, в кожній групі (пам'ятки державного устрою та суспільно-економічного ладу; громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів; воєнної історії; науки, освіти і культури; релігійного і церковного життя, історії виробництва і техніки) слід розподіляти за хронологічним принципом, який відповідає загальноприйнятій періодизації: античність, середньовічна історія (до 2-ї пол. XVI ст.), ранньомодерна історія (до кін. XVIII ст.), історія України нового часу (XIX ст. — 1914 р.), новітня історія України (XX ст. — сучасність)³⁵.

Враховуючи особливості історичного процесу в Україні, землі якої протягом століть входили до складу інших держав, в межах кожного хронологічного періоду пам'ятки історії слід розподіляти відповідно великим історичним періодам, які виокремлюються в контексті загальної періодизації історії України.

1) Пам'ятки історії стародавньої доби — з найдавніших часів до IX ст.

2) Пам'ятки історії доби Київської Русі (княжої доби) — IX–XIII ст.

3) Пам'ятки історії литовсько-польської доби — XIV–XV ст.

4) Пам'ятки історії козацької доби — XVI — XVIII ст.

5) Пам'ятки історії періоду XIX — поч. XX ст. (включно події Першої світової війни 1914–1918 рр.).

6) Пам'ятки історії періоду Української революції — 1917–1921 рр.

7) Пам'ятки історії радянського періоду, доби тоталітаризму — 1921–1991 рр.

8) Пам'ятки історії періоду незалежної України — з 1991 р.

З метою більш детального аналізу за хронологічним принципом об'єкти історичної спадщини в Україні можна розподіляти згідно з такою схемою періодизації історії України:

1. Початки людської цивілізації на території України.

2. Доба Київської Русі (княжа доба). IX–XIII ст.

3. Українські землі у складі Великого князівства Литовсько-Руського та Речі Посполитої. XIV–XVI ст.

4. Козацька доба, Українська козацька держава. XVI — 2-а пол. XVIII ст.

5. Новітня історія України. Кін. XVIII ст. — 1914 р.

6. Україна у Першій світовій війні. 1914–1918 рр.

7. Українська революція. 1917–1921 рр.

8. Україна у міжвоєнний період. 1921–1939 рр.

9. Україна у Другій світовій та Великій вітчизняній Радянського Союзу війнах. 1939–1945 рр.

10. Українська РСР у повоєнний період. 1946–1955 рр.

11. Україна в умовах кризи радянського тоталітаризму. 1956–1991 рр.

12. Україна — суверенна і незалежна держава. З 1991 р.

Згідно з пропонованими принципами періодизації історії України слід аналізувати й історичну спадщину окремих регіонів.

Слід ще раз підкреслити, що наведена класифікація, як і будь-яка система розподілу явищ або процесів суспільного життя взагалі, не позбавлена елементів умовності, адже і в реальній дійсності не існує чітких кордонів між окремими сферами і формами людської діяльності. Тому певна частина об'єктів може бути віднесена до двох або більшої кількості груп. Наприклад, місця розташування запорозьких січей, паланок, сотень, куренів є одночасно пам'ятками державного устрою, національно-визвольних рухів, військової та воєнної історії. Це ж стосується і багатьох пам'яток національно-визвольної боротьби XVII ст., Української революції 1917–1921 рр., Другої світової війни (в західних областях України); поховань і будинків, пов'язаних з життям і діяльністю відомих історичних осіб, які нерідко були одночасно державними й громадсько-політичними діячами, учасниками національно-визвольних рухів, відомими

вченими, письменниками тощо. Як вже зазначалося, досить часто практично неможливо відокремити пам'ятки історії науки та історії виробництва й техніки. І таких прикладів можна навести чимало.

Мета запропонованої класифікації полягає не в досягненні абсолютної точності розподілу об'єктів, а для використання її як допоміжного засобу, своєрідного інструмента наукового аналізу якісних параметрів державного фонду нерухомих пам'яток, передусім з точки зору відображення в ньому основних сфер соціально-економічного, політичного й духовного розвитку народу України на всіх етапах його багатовікової історії. Такий аналіз є необхідним підґрунтям наукового підходу до визначення пріоритетних напрямків пошукової й дослідної роботи, запровадження науково-обґрунтованих форм обліку нерухомих об'єктів історичної частини культурної спадщини України.

Пам'ятки історії державного устрою та суспільно-економічного ладу

Основні типи об'єктів:

— адміністративні будівлі, в яких розміщувалися державні установи, органи центральної і місцевої влади, об'єднання різних соціальних верств населення;

— житлові й інші будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих державних діячів, представників центральної та місцевої влади;

— пам'ятні місця проголошення державних актів, проведення козацьких рад, народних зібрань, мітингів, демонстрацій, інших політичних акцій, що відіграли визначну роль у процесі державотворення;

— пам'ятні місця і об'єкти, пов'язані з адміністративно-територіальним устроєм України на різних етапах її істо-

ричного розвитку, зміною форм державності, соціально-економічного ладу;

— поховання відомих державних діячів.

Серед виявлених пам'яток цієї групи переважають об'єкти радянського періоду, пов'язані з функціонуванням центральних і місцевих органів влади, життям та діяльністю радянських державних діячів, поховання останніх. Пам'ятки дорадянської доби в основному взяті на облік як комплексні об'єкти, завдячуючи архітектурно-мистецькій цінності самих споруд і будинків. Для епохи середньовіччя найтиповішою в цьому плані була церковна архітектура (наприклад, пам'ятка часів Київської Русі — собор Святої Софії у Києві, біля стін якого відбувалися народні віча, а в самому приміщенні — церемонії «посаження» князів, прийоми іноземних послів); замки князів і можновладців (у Луцьку, Острозі, Галичі, Меджибожі тощо), пізніше — гетьманські, царські палаци (гетьмана К. Розумовського у Глухові, Маріїнський у Києві тощо); будинки органів місцевого самоврядування. При цьому досить часто вирішальне значення у визначенні історичної цінності таких об'єктів відіграла їхня функція за часів радянської влади або загальнокультурного характеру. Наприклад: будинок Дворянського зібрання в Житомирі було взято на облік завдяки розміщенню в ньому Міської ради робітничих і селянських депутатів; будинок Полтавського губернського земства — як Полтавський краєзнавчий музей; будинок, де працювала Українська Центральна Рада — як Педагогічний музей, пізніше — Київський філіал Центрального музею В. Леніна.

Що ж до пам'яток-поховань, то серед взятих на облік переважали могили партійних, державних і військових діячів УРСР, а могил діячів дорадянської доби були одиниці.

Актуальними в наші дні залишаються такі напрямки виявлення і дослідження пам'яток історії зазначеної групи:

— Середньовічні споруди — дитинці стародавніх міст, замки князів і можновладців, де концентрувалась як адміністративна, так і військова влада.

— Палаці XVIII–XIX ст.

— Пам'ятні місця розміщення запорозьких січей, полків, куренів, сотень, паланок (наприклад, козацька фортеця на о. Хортиця в Запоріжжі).

— Пам'ятки полково-сотенного ладу — суто української форми державно-адміністративного устрою XVII–XVIII ст.: будинки сотенних та полкових канцелярій, судів та інші об'єкти (або їх залишки), що збереглися на територіях колишніх козацьких січей, полків, сотень, куренів, які після 1648 р. з військових формувань перетворюються на місцеві центри політико-адміністративної, військової, цивільної та судової влади (наприклад, будинок полкової канцелярії Чернігівського козацького полку).

— Будинки, пов'язані з діяльністю державно-адміністративних органів, що діяли в Україні після запровадження у XVIII ст. нового територіально-адміністративного поділу на губернії, провінції, намісництва, повіти (губернські та повітові земства, будинок Галицького намісництва у Львові тощо).

— Адміністративні будівлі й інші об'єкти, що відбивають історію міського самоврядування в Україні (споруди міських ратуш, магістратів, судових установ, присутствених місць), діяльність об'єднань різних соціальних верств суспільства (ремісничі управи й цехи, дворянські та купецькі зібрання, клуби інтелігенції, народні доми, будинки профспілок тощо).

— Об'єкти, пов'язані з розвитком фінансово-економічного життя країни (торговельні та фінансові біржі, банки), зміною соціально-економічних формацій (пам'ятні хрести на честь відміни кріпацтва, Селянський і Дворянський поземельний банки у Києві тощо).

— Пам'ятні місця та об'єкти, що відбивають розвиток процесу державотворення в період Української революції

1917–1921 рр., діяльність адміністративних органів часів УЦР, УНР, ЗУНР, Української Держави та їх урядів.

— Споруди, пам'ятні місця, пов'язані з проголошенням важливих актів державного значення (наприклад, Софійська площа у Києві, де були проголошені Універсали Центральної Ради, акт про злуку ЗУНР та УНР в єдину соборну державу; Український народний дім та його подвір'я, а також колишня площа св. Єлисавети у Чернівцях — місця, де 3 листопада 1918 р. відбулося Буковинське народне віче, на якому Північну Буковину було визнано складовою Західноукраїнської Народної Республіки, а найвищою владою — Українську Національну Раду у Львові, та ін.).

— Житлові будинки, в яких проживали відомі державні діячі, підприємці.

— Пам'ятні місця, пов'язані зі змінами влад, державного устрою в Україні (наприклад, Аскольдова могила у Києві, історія якої відбиває акт об'єднання Південної і Північної Русі в єдину державу — Київську Русь, залишки Десятинної церкви й оборонних споруд середньовічного Києва, як реальні свідки захоплення Києва золотоординцями і втрати державності, Замкова гора у Києві, де містився замок литовських воєвод, як пам'ятне місце зміни державного устрою; будинок Верховної Ради України, в якому було проголошено державну незалежність України).

— Пам'ятні місця страт відомих державних і політичних діячів — жертв політичних репресій (наприклад, Биківня в Києві).

— Поховання державних діячів, які були незаслужено забуті або репресовані в часи сталінізму і тоталітаризму, а також житлові будинки, пов'язані з їх життям та діяльністю (І. Мазепа, П. Калнишевський, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, Д. Дорошенко, В. Голубович та ін.).

Пам'ятки історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів

Історія України містить в собі широку палітру соціальних та національно-визвольних рухів, різноманітних виявів громадсько-політичного життя, які не лише віддзеркалювали суспільні настрої як певних соціальних груп, так і суспільства в цілому, але й активно впливали на перебіг усього історичного процесу, нерідко визначаючи його поворотні моменти та ключові етапи. Тому історичні пам'ятки, пов'язані з цими процесами, мають зайняти одне з чільних місць у томах «Зводу пам'яток історії та культури України».

До пам'яток громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів належать такі типи об'єктів:

— будинки, пов'язані з діяльністю громадських організацій (братства, громади, «Просвіти», товариства, клуби тощо) і політичних партій, де розміщувались їх керівні органи, а також штаби повстань, конспіративні квартири, підпільні друкарні, склади нелегальної літератури тощо;

— житлові й інші будинки, де мешкали або працювали відомі громадсько-політичні діячі, керівники й учасники соціальних і національно-визвольних рухів;

— військово-інженерні й оборонні споруди (фортеці, замки, оборонні лінії, командні пункти, землянки та ін.), що є реальними свідками подій боротьби за соціальне і національне визволення;

— пам'ятні місця революційних подій, громадсько-політичних акцій (мітингів, демонстрацій, страйків, народних повстань, зібрань тощо), бойових дій, пов'язаних з соціальними та національно-визвольними рухами й виступами;

— споруди, в яких утримувались ув'язнені учасники революційних виступів, соціальних і національно-визвольних рухів, політичні діячі;

— пам'ятні місця їх страт;

— поховання визначних громадсько-політичних діячів, учасників боротьби за соціальне і національне визволення, жертв політичній репресій та голодоморів³⁶.

Протягом тривалого часу багато сторінок історії України, пов'язаних з національно-визвольним рухом та боротьбою за незалежність, цілеспрямовано вилучалися з пам'яті народу як за часів Російської імперії, так і в умовах існування СРСР. Надмірна ідеологізація, спрощений «класовий» підхід до відбору й оцінки таких пам'яток призводили до того, що вони або взагалі не бралися до уваги, не висвітлювалися і не перебували на державному обліку, або подавалися у викривленому вигляді, що повністю нівелювало їх значення.

Це залишило свій відбиток на стані виявлення та фіксації історичних пам'яток цієї групи. Значна їх кількість, не перебуваючи під охороною держави, була зруйнована цілеспрямованими діями правлячих структур або внаслідок господарської діяльності. На облік бралися в основному пам'ятки, пов'язані із становленням радянської держави, діяльністю РСДРП(б), РКП(б), ВКП(б), КПРС, Компартії України у складі КПРС, громадських організацій радянської доби тощо. Саме такими були пріоритетні теми радянської історіографії та пам'яткознавства.

Тривалий час поза увагою дослідників залишались історико-культурні об'єкти, в яких містились інші політичні партії кін. XIX ст. — 1920-х рр., численні громадсько-політичні утворення та організації, що діяли в Україні, починаючи з XVII ст. (братства, Громади, «Просвіти» тощо). «Білими плямами» залишалось чимало матеріальних свідчень історії українського козацтва, національно-визвольної боротьби і пов'язаних з нею діяльністю українських політичних партій, громадських об'єднань і військових формувань, життям та діяльністю багатьох громадсько-політичних діячів, представ-

ників науки і культури, а також пам'яттю жертв голодоморів і політичних репресій, учасників дисидентського руху та інших персоналій, сторінок і фактів з історії України.

Вивчення пам'яток громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів тривалий час займає особливе, дещо суперечливе місце у працях науковців. З одного боку, вивчення зазначеної проблематики посідало вагоме місце, наприклад, у працях таких видатних дослідників, як М. Костомаров і М. Грушевський, в публікаціях наукових осередків української діаспори. Вона висвітлювалася постійно радянською історіографією (певна річ, вибірково і тенденційно). Тема громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів стала однією з провідних у сучасній українській історіографії. Разом з тим, з точки зору пам'яткознавства і пам'яткоохоронної діяльності всі ці дослідження можуть бути у більшості випадків лише науковим, теоретичним підґрунтям у роботі з виявлення та вивчення інформаційного потенціалу пам'яток, які її віддзеркалюють, оскільки загальноісторичні дослідження не завжди детально локалізують події й явища, життя та діяльність відомих діячів, функціонування установ, організацій, військових і цивільних формувань тощо, тобто не зазначають конкретні території, будинки та споруди. Крім того, як правило, досліджуються виняткові та найвизначніші для історії України вияви громадсько-політичного життя, соціальних і національних рухів, поза увагою залишаються тематика і проблематика місцевого, регіонального рівня. У деяких випадках у пам'яткознавчих дослідженнях указані пам'ятки класифікуються як пам'ятки державного устрою і суспільно-політичного життя, воєнної історії. Пояснюється це тим, що пам'ятки, зокрема, соціальних і національно-визвольних рухів в основному мають комплексний характер, тобто мають ознаки відразу кількох класифікаційних груп.

Таким чином, можна дійти висновку, що робота з виявлення пам'яток історії зазначеної групи в усіх регіонах має велику актуальність. Іноді вона ускладнюється простим чинником — багато з вже облікованих пам'яток архітектури, містобудування, археології, історії залишаються поза увагою тому, що їх історико-культурний інформаційний потенціал розкритий далеко не повністю і потребує поглибленого вивчення. Головне ж полягає в тому, що значну кількість об'єктів цієї групи складають пам'ятні місця, визначити конкретне розташування яких часто вкрай важко.

Для IX–XIII ст. характерні становлення і розвиток феодалних відносин в давньоруській державі — Київській Русі, що відбувались в умовах загострення соціальних протиріч між двома головними суб'єктами епохи: селянами-смердами і великими землевласниками. Нерідко ці протиріччя виливалися в акти громадської непокори, а в окремих випадках — у виступи народних мас проти існуючої системи влади. Літературні джерела, зокрема, літописи зафіксували подібні події й на території сучасної України. Одна з них відбулася в 945 р., коли був убитий київський князь Ігор. Відомо також про виступи міської бідноти в Києві в 1068, 1069, 1113, 1146–1147 рр. та ін. Місцями цих повстань були Контрактова та Софійська площі, Андріївський узвіз.

Дуже важливим в історії України був період XIV — 1-ї пол. XVII ст. Саме в цей час формувалась українська народність. Згідно з започаткованою М. Грушевським концепцією розвитку України, після монголо-татарської навали Київський період її історії перейшов у галицько-волинський XIII ст., потім литовсько-польський XIV–XVI ст. періоди. На основі солідного джерельного аналізу М. Грушевський встановив безперервність українського історичного процесу в усі періоди розвитку в добу ранньої історії, за часів українського середньовіччя з його двома державними формаціями —

Київською і Галицько-Волинською державами, які знайшли своє продовження в литовсько-польському періоді, а опісля — в козацько-гетьманській державі 2-ї пол. XVII — 2-ї пол. XVIII ст.³⁷.

Період XIV — 1-ї пол. XVII ст. характеризується тим, що після монголо-татарської навали південно-західна частина Київської Русі (більшість території сучасної України) підпала під владу Литовського князівства, Польщі, Угорщини, а також Молдовського князівства. Крім того, територія України неодноразово зазнавала агресії з боку Туреччини і Кримського ханства. Тому в цей час соціальна боротьба народних мас України тісно перепліталась з національно-визвольними домаганнями українського народу. Селяни відмовлялися виконувати феодалні повинності, виступали проти релігійного і національного гніту. Ці виступи в окремих випадках набували характеру повстань. Подібні події, зокрема, мали місце в 1431–1434 рр. у Бакотському повіті на Поділлі. Значного розмаху набуло і повстання під проводом селянина Мухи, яке в 1490–1492 рр. охопило Буковину, Галичину, Поділля. Відомі також антилитовські в Києві (1436, 1484, 1508 рр.) і антипольські виступи (1536 р. — у Черкасах і Каневі, 1541 р. — у Вінниці і Брацлаві). Посилення феодално-кріпосницького гніту викликало численні втечі селян і міської бідноти на Середнє Подніпров'я, де виникало козацтво.

Однак, ці та інші події, пов'язані з соціальними і національно-визвольними рухами вказаних періодів, практично не зафіксовані у пам'ятках історії. Тому необхідно провести пошуково-дослідну роботу з цієї проблематики з метою включення виявлених пам'ятних місць і об'єктів до Зводу. Найбільш оптимальним варіантом увічнення у цьому випадку можна вважати встановлення пам'ятних знаків і на їх основі проводити фіксацію важливої події в житті суспільства. По такому шляху пішли обласні управління культури

Хмельницької та Сумської областей. Зокрема, пам'ятні знаки були встановлені на деяких місцях битв українського війська під проводом Б. Хмельницького в Хмельницькій обл., а також на місці гучної, проте замовчуваної протягом тривалого часу перемоги українського війська під проводом І. Виговського над об'єднаним військом князів Московської держави Г. Ромодановського, О. Трубецького, С. Пожарського, братів Бутурліних, С. Львова під Конотопом у червні 1659 р. Через нищівну поразку російського війська Конопська битва ретельно замовчувалась як в Російській імперії, так і в СРСР. Проте і зараз ця подія не дуже відома широкому загалу громадськості. Навіть наукові статті рясніють істотними розбіжностями у датуванні, чисельності військ, втратах на полі бою тощо. Місце битви локалізоване лише за показами та описами місцевих аматорів без застосування сучасних методів дослідження. Це пам'ятне місце має всі підстави бути занесеним до реєстру пам'яток загальноукраїнського значення. У цьому зв'язку варто звернути увагу на загальні принципи побудови статей про подібні події. Необхідно локалізувати місце битви, розташування ворогуючих сторін, їх плани, а також дати інформацію про основних дійових осіб та учасників, висвітлити кінцеві результати битви.

Особливість західного регіону України полягає у тому, що ці території в різні періоди історичного розвитку входили до різних державних утворень, що зумовило специфіку їх соціального розвитку. Важливим джерелом дослідження соціальних і національно-визвольних рухів можуть стати замкові та фортифікаційні споруди. Ці пам'ятки є, як правило, комплексними, як за групами (соціальних і національно-визвольних рухів та державного устрою і суспільно-економічного ладу, воєнної історії), так і за видовою приналежністю (історії та архітектури). Наприклад, Невицький замок, розташований за

14 км від Ужгорода, що слугував першою лінією оборони міста від нападників. Ця споруда вперше згадується 1274 р. Завдяки замку під контролем знаходилась Ужанська долина, якою проходив торговий шлях з Угорщини через Ужанський перевал до Галицького князівства та Польщі. Протягом 1315–1317 рр. він став опорним пунктом повсталих селян, які під керівництвом жупана Петенка вели боротьбу проти угорського короля³⁸.

Свідком національно-визвольного руху в Україні є також Мукачевський замок (або замок Паланок) — пам'ятка військової архітектури середньовіччя, споруджений на перехресті старовинних шляхів. Як потужна фортеця він формувався в кін. XIV — на поч. XV ст. Протягом тривалого часу на Замковій горі й біля її підніжжя склався цілий комплекс кріпосних споруд. З Мукачевським замком пов'язано чимало подій національно-визвольного руху та соціальних виступів. У 1524 р., під час селянської війни, що охопила всю Угорщину та Закарпаття, місцеві жителі штурмом оволоділи замком і розправилися зі своїми визискувачами. Після придушення повстання Мукачеве було віднесене до числа бунтарських міст, розграбоване й тривалий час виплачувало велику контрибуцію³⁹.

Соціальний і національний гніт на Закарпатті посилювався після запровадження унії в 1649 р. Це викликало релігійні заворушення в Мукачевому. Польська шляхта при підбурюванні Ватикану, намагаючись помститися угорському королю Дьєрдю II Ракоці за союз з Б. Хмельницьким, розгромила та спалила місто. В 1685–1688 рр. відбулась одна з найтриваліших облог міста за всю його історію. Гарнізон фортеці за підтримки місцевих жителів вів героїчну оборону від габсбурзьких завойовників. Очолювала оборону княгиня Ілона Ерині, мати Ференца II Ракоці, керівника антифеодальної національно-визвольної війни в Угорщині. У ході цієї

війни Мукачеве стало центром воєнних дій. 24 червня 1703 р. загони повстанців, що вели війну проти угорських і австрійських феодалів, визволили Мукачеве, що з цього часу стало їх опорним пунктом. Армія повсталих нараховувала понад 3 тис. чоловік. Ференц II Ракоці звернувся до Росії за допомогою. У цей час у Мукачевському замку неодноразово перебували послы російського царя Петра I, через яких він підтримував зв'язок з Угорщиною⁴⁰. Пам'ятки, пов'язані зі згаданими подіями повинні знайти місце у Зводі.

Слід продовжити виявлення історичних об'єктів, пов'язаних з активним учасником національно-визвольного руху в Західній Україні О. Довбушем. Під його керівництвом загони озброєних селян — «опришки» — вели самовіддану боротьбу за своє соціальне та національне визволення з-під гніту польської шляхти. Його ім'я було відоме далеко за межами України, в Польщі, Молдові, Угорщині, Болгарії. Його ім'ям названо печери, скелі, серед яких найбільш відомі Довбушанка в Карпатах, печера на горі Говерлі, скелі біля м. Яремча. На місці загибелі народного месника у 1980 р. встановлено пам'ятний знак⁴¹.

Взірцем комплексної пам'ятки соціальних і національно-визвольних рухів є урочище Холодний Яр, включене до складу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». У ньому розташовано понад 150 пам'яток археології, архітектури та історії, починаючи від скіфського часу та періоду Київської Русі. Це — вали, городища, сотні курганів, залишки Мотронинського монастиря, заснованого в 1039 р. У XVIII ст. Холодний Яр був осередком гайдамацького руху, особливу роль у цьому відіграв монастир. До Холодного Яру сходилися невдоволені селяни та міська біднота і поповнювали ряди гайдамаків. Звідси в 1768 р. почало розгоратися полум'я народного повстання — Коліївщини. Очолив його запорозький козак М. Залізняк, послушник Мотронинського

монастиря. Назви ярів у навколишньому лісі (Гайдамацький, Січ, Ратище, Склик) нагадують про події того часу. Тут стоїть тисячолітній «дуб Залізняка», є озеро, в якому згідно переказів козаки «святили мечі», встановлено пам'ятний знак на місці, де було обрано керівником повстання М. Залізняка⁴². Об'єкти культурної спадщини Холодного Яру повинні бути включені до «Зводу пам'яток історії та культури України». Це має бути узагальнююче дослідження, проведене істориками, археологами, архітекторами, мистецтвознавцями.

Значною подією у громадсько-політичному житті України 1840-х рр. стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Організаторами його виступили М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. Разом з організаторами до товариства входило 12 чоловік, у т. ч. Т. Шевченко. Діяльність кирило-мефодіївців була досить багатогранною: вони поширювали програмні документи, революційні твори Т. Шевченка, проповідували ідеї товариства в університетах, військових училищах, інших навчальних закладах Києва. Царський уряд жорстоко розправився з його членами і зробив усе можливе, щоб не допустити створення подібних організацій на теренах України. Радянська історіографія дуже скупо висвітлювала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, що позначилося на виявленні та збереженні пам'яток, пов'язаних з його діяльністю, тому переважну більшість їх втрачено. Зокрема, не зберігся будинок, в якому відбувались засідання товариства. Необхідна ретельна дослідна робота з вивчення його історії та пошуку меморіальних об'єктів. Наприклад, на Чернігівщині, в с. Оленівка Борзнянського р-ну збереглися могили В. Білозерського, П. Куліша та його дружини О. Білозерської-Куліш, письменниці, учасниці багатьох суспільно-політичних подій в Україні 2-ї пол. XIX ст. У 1969 р. на честь цих діячів української культури було встановлено обеліск з граніту⁴³. В маєтку Тарновських у с. Качанівка Ічнянського

р-ну Чернігівської обл. (нині Національний історико-культурний заповідник «Качанівка») в серпні-вересні 1854 р. мешкав учасник Кирило-Мефодіївського товариства О. Маркевич. У Чернігові знаходиться його могила. З кирило-мефодіївцем М. Костомарова пов'язана садиба Киселів, розташована в с. Дідівці Прилуцького р-ну Чернігівської обл. У 1-й пол. XIX ст. ця садиба належала М. Киселю — нащадку українського шляхетського роду. Після його смерті вдова Аліна Леонтіївна в 1875 р. вийшла заміж за М. Костомарова. В 1881–1883 рр. учений працював тут над своїми історичними працями. До наших днів дійшли основні будівлі цієї пам'ятки архітектури та історії.

Садибний комплекс родини Закревських, розташований у с. Березова Рудка Пирятинського р-ну Полтавської обл. має майже 300-літню історію. Він був заснований 1717 р. гетьманом України І. Скоропадським, 1752 р. придбаний у дітей І. Скоропадського Й. Закревським, генеральним бунчужним війська Запорозького, дружина якого Ганна була сестрою гетьмана України К. Розумовського. 1838 р. на території садиби був споруджений палац за проектом Є. Червинського, що зберігся до нашого часу разом з деякими іншими спорудами. В садибі розташована також сімейна усипальня Закревських споруджена 1899 р. Одна з господинь садиби, Г. Закревська, була знайома з Т. Шевченком, який в 1843–1847 рр. п'ять разів побував у Березовій Рудці. Своє ставлення до Г. Закревської поет висловив у багатьох віршах, написав портрети подружжя Закревських. Музейна кімната Т. Шевченка в селі була відкрита 1961 р. В 2001 р. перед палацом встановлено пам'ятник Кобзареві⁴⁴.

Ряд пам'яток, пов'язаних з кирило-мефодіївцями, є в Києві. Насамперед, це київський університет (тоді Університет св. Володимира), де М. Костомаров працював професором, а Т. Шевченко був співробітником Археографічної комісії.

Викладачі і студенти університету становили ядро Кирило-Мефодіївського товариства⁴⁵. М. Костомаров викладав також у Першій гімназії в Києві, що містилася в Кловському палаці, розташованому по вул. П. Орлика, 8⁴⁶.

З ім'ям Т. Шевченка пов'язані будинки у пров. Т. Шевченка, 8-а, в якому поет наймав квартиру у 1846–1847 рр., і на вул. Вишгородській, 5, де він мешкав улітку 1859 р. під час свого останнього приїзду до Києва. В обох з них тепер меморіальні музеї Кобзаря. Бував він і в Контрактовому будинку, розташованому на вул. Межигірській, 1⁴⁷.

Помітний слід в суспільно-політичному житті України 2-ї пол. XIX ст. відіграли Громади — напівлегальні суспільно-політичні організації ліберально-демократичної інтелігенції. У різні періоди в їх діяльності брали активну участь В. Антонович, В. Білозерський, М. Драгоманов, Л. Глібов, М. Костомаров, О. Кониський, П. Куліш, М. Лисенко, К. Михальчук, П. Чубинський, інші відомі діячі. Тривалий час у радянській історіографії діяльність Громад трактувалася як рух ліберальної інтелігенції з націоналістичним ухилом, що відволікав трудящі маси України від революційної боротьби. Тому їх діяльність не знайшла належного відображення в пам'ятках культури. Відтак, тільки ретельна пошукова робота може заповнити цю прогалину. Нині можна говорити лише про дуже незначну кількість об'єктів, що відображають це своєрідне явище в суспільно-політичному русі України. Це, зокрема, ряд пам'яток, пов'язаних з діяльністю Л. Глібова, видатного українського байкаря, видавця та громадського діяча. До них належать колишня Чернігівська класична гімназія, де в 1858–1863 рр. Л. Глібов працював викладачем, і будинок у Ніжині, в якому мешкав у 1863–1867 рр. поет-байкар під наглядом поліції. Поховано Л. Глібова в Чернігові, на території Троїцько-Іллінського монастиря⁴⁸.

У Києві та Київській обл. збереглися пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з суспільно-політичною діяльністю громадівця, відомого українського письменника та вченого, автора слів пісні «Ще не вмерла Україна» П. Чубинського. Це будинок колишньої Другої чоловічої гімназії в Києві, де вчився майбутній діяч, могила П. Чубинського у м. Бориспіль Київської обл. Також в с. Чубинське Бориспільського р-ну збереглися залишки садиби Чубинських, де українська громадськість давно пропонує створити меморіальний музей П. Чубинського. Адаже у 1870-х рр. тут у П. Чубинського збирались В. Антонович, Ф. Вовк, О. Кістяківський, М. Лисенко, О. Русов та інші члени київської Громади.

Практично не виявлені меморіальні будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомого суспільно-політичного діяча європейського масштабу М. Драгоманова й інших представників національно-визвольного руху України (П. Куліша, М. Костомарова тощо), котрі відігравали значну роль у формуванні суспільної свідомості українського народу. Вкрай мало пам'яток, пов'язаних з діяльністю народницьких організацій, що були засновані у 1860–1870-х рр. у Києві, Харкові, Одесі, Херсоні та багатьох інших містах і населених пунктах. З Україною пов'язана і діяльність визначних представників російського народницького руху — А. Желябова, О. Михайлова, С. Чудновського та багатьох ін.

Значно краще представлений у пам'ятках період, що охоплює 1890-і рр. — поч. ХХ ст. Проте протягом тривалого часу дослідження і взяття на облік пам'ятних місць та об'єктів цього періоду мали однобічний характер. Головна увага приділялась об'єктам, які відображали політичну боротьбу робітничого класу і РСДРП(б). Роль інших класів, політичних течій і рухів досліджувалася дуже поверхово й упереджено. Це стосується, зокрема, об'єктів, пов'язаних з діяльністю «Русько-Української радикальної партії», створеної І. Фран-

ком та М. Павликом, а також з партіями і угрупованнями, які брали активну участь у політичному житті України в кін. XIX — на поч. XX ст. («Українська соціал-демократична партія», «Революційна українська партія», «Товариство українських поступовців», «Спілка» та багато ін.).

Боротьба за соціальне і національне визволення, створення суверенної держави набула нових проявів під час революційних подій 1917 р. й у подальші роки. Їй досі пам'ятки цього періоду, взяті на державний облік, не відображають весь спектр політичної боротьби, нерідко досить однобічно і тенденційно висвітлюють історичні процеси. Головним чином, вони увічнюють діяльність партії більшовиків, її лідерів, історичні епізоди, пов'язані з встановленням радянської влади. Значна кількість будинків і споруд, в яких розміщувалися більшовицькі організації, районні комітети РСДРП(б), революційні комітети, збереглась у Харкові, Києві, Дніпропетровську, інших промислових центрах.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції в Україні, як і в інших регіонах Російської імперії, викликала піднесення національно-визвольного руху. Поновили діяльність різні українські партії, які у вітчизняній історіографії тривалий час безпідставно звинувачували в націоналізмі і антинародності. Дотримуючись історичної справедливості, особливу увагу слід звернути на виявлення пам'ятних місць та будинків, пов'язаних з діяльністю українських партій — Української соціал-демократичної робітничої партії, партії лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів), Української комуністичної партії, Української партії соціалістів-революціонерів, Української комуністичної партії (боротьбистів), Української радикально-демократичної партії, Конституційно-демократичної партії, Української національно-демократичної партії, Товариства українських поступовців та їх лідерів В. Блакитного, В. Винниченка, К. Левицького, Г. Михайличенка, О. Шумського та ін.

Рух за національне відродження України очолила Українська Центральна Рада, діяльність якої в радянський час оцінювалася лише в негативному плані. До складу її, а також сформованого нею уряду (Генерального секретаріату) увійшли представники 15 різних партій, організацій та національних меншин, які проживали в Україні. За партійною приналежністю в УЦР переважали українські соціал-демократи й есери, до неї входили також кадети, українські соціалісти-федералісти, меншовики, есери, представники єврейських партій, польські соціалісти. Їхня діяльність дедалі привертає все більшу увагу дослідників і потребує не лише глибокого вивчення, а й віддзеркалення в об'єктах культурної спадщини.

Вимагають переосмислення і події радянської доби в Україні, що довгі роки замальовувалася, головним чином, як період монолітної згуртованості суспільства навколо Комуністичної партії і радянського уряду, епоха соціальних перемог та успіхів. Дійсність була значно складнішою. Зокрема, період 1920-х — поч. 1950-х рр. позначений у суспільному житті країни гострими суперечностями, трагічними подіями, деформаціями ідеологічного та економічного характеру, породженими доведеними до крайнощів адміністративно-командними методами сталінського режиму. Одним із проявів цього були масові політичні репресії, пік яких припадає на 1937–1938 рр. Тільки у ці роки в Україні було заарештовано 267 579 громадян⁴⁹.

Особливо конфліктно проходило встановлення радянської влади на селі. В зв'язку з проведенням обов'язкової продрозкладки, згубної хлібозаготівельної політики сотні тисяч українських селян були позбавлені можливості прогнати себе і свої сім'ї. Це призвело до голоду в Україні в 1921–1923 рр. Новий злочин проти українського селянства було вчинено у зв'язку з курсом Комуністичної партії на масову примусову

колективізацію, яка супроводжувалася підвищеними нормами хлібозаготівель та організованим вилученням усіх продовольчих запасів у сільських жителів, що мало наслідком страшний Голодомор 1932–1933 рр., визнаний сучасним законодавством України як акт геноциду. Новий голод спіткав Україну в повоєнні 1946–1947 рр. Ці трагічні події вимагають подальшого наукового вивчення. Могили їх жертв мають бути виявлені і включені до Зводу як пам'ятки жертв тоталітарного режиму.

В кін. 1929 — на поч. 1930 рр. почали здійснюватися заходи по виселенню за межі України найбільш заможних селян з конфіскацією особистого майна. Але жорстокі каральні заходи проти селян не давали жаданого ефекту. Опір селянства аграрній політиці більшовиків посилювався, набуваючи найрізноманітніших форм — від невиходів на роботу до відкритої непокори радянській владі. На селі розгорнулася боротьба проти т. зв. сільських активістів — провідників політики радянського уряду. Про це нагадують сотні могил, розкиданих на території України. Кожну із зазначених пам'яток слід розглядати окремо, об'єктивно оцінюючи події, які вони відображують.

Трагедія українського народу була використана сталінським керівництвом для боротьби проти політики «українізації» і викриття т. зв. націоналістів. Каральні заходи проводилися проти колишніх політичних противників, опозиції, будь-якого інакомислення. Масовими і жорстокими були репресії проти партійних і державних діячів, котрі в минулому належали до різних партій та течій, знаходились у політичній опозиції до існуючої влади і підтримували ідею розвитку української державності, української культури. Були сфабриковані справи проти Трудової селянської партії, організації українських есерів, партії боротьбистів. Жертвами сфальсифікованих політичних звинувачень у «націонал-ухильництві» й «космо-

політизмі» стали тисячі безвинно засуджених людей. Пам'ятки та пам'ятні місця, пов'язані з цими подіями, повинні зайняти належне місце у Зводі. Слід відновити для історії кожен могилу, кожне ім'я борців за свободу та незалежність України, численних жертв тоталітарного режиму.

Дуже складно і неоднозначно проходили процеси, пов'язані з визвольною боротьбою на західноукраїнських землях. У ній брало участь багато політичних сил, які представляли інтереси різних класів та соціальних груп. Певний вплив на значну частину українського населення мали й такі угруповання та партії, як утворена в 1929 р. Організація українських націоналістів, а також Комуністична партія Західної України — чи не єдина з європейських комуністичних партій, що виступила проти культу особи Сталіна. Оцінюючи їх діяльність, слід виходити, передусім, з реальної обстановки, яка склалася тоді в західних областях України. Нехтуючи історично сформованими особливостями соціально-політичного та економічного розвитку краю після його включення до складу Радянської України, партійні та радянські органи нерідко вдавалися до тоталітарних засобів форсованого втягнення цих територій в єдине русло суспільного життя всієї України, Радянського Союзу. При цьому мало місце застосування жорстоких репресивних методів. Соціально-економічним перетворенням у краї, утвердженню радянської влади перешкождали збройні формування ОУН — Українська повстанська армія (УПА). Загострилася братовбивча громадянська війна у вказаному регіоні, жертвами якої стали тисячі людей. Зазначені події трактувалися в тогочасній історичній літературі досить поверхово, тому й пов'язані з ними пам'ятки практично не досліджувались. В умовах незалежної України почався процес їх виявлення і вивчення. Відповідні матеріали мають бути включені до томів «Зводу пам'яток історії та культури України».

Значну роль у національно-визвольному русі в Україні у 1960-і рр. відігравали представники української інтелігенції, які одержали назву «шістдесятники». Це були люди нового політичного і художнього мислення, які зверталися до історії та культури свого народу, писали і говорили про реальні проблеми життя, болючі питання, замовчувані в часи сталінізму. Події, пов'язані з дисидентським рухом, тривалий час не визнавались офіційною наукою і не знайшли свого відображення в пам'ятках. Заслугують на увічнення й об'єкти, пов'язані з проголошенням у 1991 р. суверенної держави Україна.

Виявлення, взяття на облік і включення до Зводу пам'яток та пам'ятних місць, пов'язаних з громадсько-політичним життям, соціальними рухами і національно-визвольними змаганнями в Україні на всіх етапах її розвитку, в т. ч. в епоху тоталітаризму, набувають особливої актуальності в наш час.

Основні напрямки виявлення і дослідження пам'яток громадсько-політичного життя, соціальних та національно-визвольних рухів.

— Пам'ятні місця, пов'язані з загостренням соціальних протиріч у добу давньоруської держави (наприклад, Контрактова і Софійська площі, Андріївський узвіз у Києві, як свідки проведення народних віч, повстань міської бідноти у 1068, 1069, 1113, 1146–1147 рр.).

— Пам'ятні місця розташування колишніх козацьких січей, військових формувань, битв, селянських і козацьких повстань, фортеці й замки, рештки оборонних споруд, пов'язані з боротьбою українського народу проти польсько-литовського, угорського, молдовського панування у XIV–XVII ст., турецько-татарської агресії XVI–XVII ст., національно-визвольної боротьби XVII ст. (наприклад, залишки Хотинської, Чигиринської, Батуринської фортець; Золоті ворота у Києві, через які в'їжджали козацькі війська на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким у грудні 1648 р.; печера О. Довбуша на г. Говерла в Карпатах; Замкова

гора у Києві, де стояв Литовський замок, спалений повсталими киянами у 1651 р.; Мукачівський замок — опорний пункт боротьби проти угорських та австрійських завойовників у XVII ст., Мотронинський монастир, ченцем якого був М. Залізник).

— Будинки, в яких розміщувалися братства, друкарні, вчені гуртки, громади, «Просвіти», товариства, клуби, музеї, театри, навчальні заклади, видавництва, що представляли національний рух XVII — поч. XX ст. (наприклад, Університет св. Володимира, в якому навчались і працювали члени київської Громади, діяли Археографічна комісія, наукові товариства національного спрямування; будинки у Києві, в яких містилися Українське наукове товариство — на вулицях Володимирській, 28, Ярославів Вал, 36, Десятинна, 9; будинок на пл. Ринок, 10, де містилася львівська «Просвіта», Народний дім на вул. Театральній, 22 у Львові тощо), а також будинки і споруди житлового та громадського призначень, пов'язані з діяльністю таємних товариств, зокрема масонських лож в Україні, членами яких були відомі державні та громадсько-політичні діячі (М. Василенко, В. Вернадський, С. Гамалія, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, В. Затонський, Б. Кістяківський, О. Кониський, В. Науменко, С. Петлюра, Г. Петровський, Ф. Прокопович, К. Розумовський, П. Скоропадський, М. Терещенко, Т. Шевченко, Ф. Штейнгель та ін.).

— Об'єкти і пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю народницьких організацій, селянськими повстаннями, виступами студентів XIX — поч. XX ст. (наприклад, площі перед Університетом св. Володимира і Володимирським собором у Києві, де проходила Ветровська демонстрація київських студентів у березні 1897 р.).

— Будинки, споруди, пам'ятні місця, пов'язані з діяльністю політичних партій в Україні, які відіграли вагомий роль в її суспільно-політичному житті, державотворчих процесах (наприклад, Педагогічний музей у Києві, що був осередком

ряду українських політичних партій у добу Української революції; будинок Українського клубу на вул. Володимирській, 42, в якому діяли ТУП, УДРП, у березні 1917 р. обрано перший склад УЦР).

— Пам'ятні місця і споруди, що є свідками подій Української революції 1917–1921 рр. — боїв і повстань, національних маніфестацій й т. ін. (наприклад, будинок духовної семінарії на вул. Смирнова-Ласточкина, 20, де містилися казарми Січових стрільців; пам'ятне місце, де відбувся бій з більшовицькими військами, в якому загинули київські юнаки — поблизу ст. Крути Чернігівської обл.; будинок у Хотині, де містився штаб повстання за визволення з-під влади Румунії та Польщі у 1918 р.).

— Пам'ятні місця і об'єкти, пов'язані з рухом опору економічній політиці радянської влади — повстань, страйків, демонстрацій, мітингів, сутичок, процесам «радянзації» в західноукраїнських землях (наприклад, пам'ятні місця Павлоградського збройного селянського повстання на Дніпропетровщині у квітні 1930 р. проти колективізації; виступу селян с. Дальники на Одещині у березні 1930 р. проти ударних темпів хлібозаготівель; будівля Львівського університету, перший радянський ректор якого М. Марченко був репресований у 1941 р.; Харківська взуттєва фабрика, де 1928 р. відбулися виступи робітників).

— Пам'ятні місця і об'єкти — свідки подій національно-визвольного руху на західноукраїнських землях у 1920–1950-х рр. (пам'ятні місця розстрілу демонстрацій безробітних у березні 1926 р. в м. Стрий Львівської обл. й у квітні 1936 р. у Львові; пам'ятні місця діяльності ОУН–УПА: загибелі Р. Шухевича — у с. Білгородка Львівської обл., табору вояків УПА — Золота Поляна в Івано-Франківській обл.).

— Споруди, в яких утримувались ув'язнені громадсько-політичні діячі, керівники і учасники соціальних і національ-

но-визвольних рухів (наприклад, в'язниці у Києві, Житомирі, Вінниці, а також концтабори, будинки Надзвичайних комісій, ДПУ, НКВС, КДБ).

— Пам'ятні місця страт відомих громадсько-політичних діячів, учасників революційних виступів, соціальних і національно-визвольних рухів, жертв політичних репресій (наприклад, центральна площа у м. Кам'янець-Подільський, де було замучено учасників Коліївщини; місце розстрілу учасників польського повстання 1863–1864 рр. у Косому капонірі; колишній Жовтневий палац у Києві, де піддавали тортурам і розстрілювали багатьох діячів доби українського відродження 1920-х рр.; місце масових розстрілів у 1930-і рр.

— Биківня у Києві; Бабин Яр у Києві, де в 1941–1943 рр. відбувалися масові розстріли жертв нацизму — мирних громадян, військовополонених та учасників підпілля ОУН, зокрема 1942 р. було розстріляно відому українську поетесу О. Телігу та інших членів ОУН.

— Пам'ятні місця, споруди, пов'язані з рухом за здобуття незалежності України в 1980-х рр. (наприклад, пам'ятне місце проведення перших мітингів за незалежність України в 1988–1990 рр. у парку ім. І. Франка у Львові).

— Поховання громадсько-політичних діячів, учасників соціальних і національно-визвольних рухів, незаслужено забутих або репресованих, будинки, пов'язані з їх життям та діяльністю, місця масових поховань жертв голодоморів.

Пам'ятки воєнної історії

Серед пам'яток історії пріоритетне місце за кількістю і значенням посідають пам'ятки воєнної історії, які, відповідно до існуючої класифікації історичних об'єктів, виділені в окрему групу. Пам'ятки воєнної історії відіграють важливу роль у вихованні любові до Батьківщини, її історичного

минулого, підготовці військових кадрів, здатних захистити незалежність держави. Пам'ятки воєнної історії належать до історичних пам'яток, які визначені як «будинки, споруди, окремі поховання та некрополі, місця масових поховань померлих (загиблих військовослужбовців, у т. ч. іноземців), які загинули у війнах, місця бойових дій, місця загибелі бойових кораблів, морських, річкових суден, у т. ч. із залишками бойової техніки, озброєння, амуніції тощо, визначні місця, пов'язані з важливими історичними подіями»⁵⁰.

Пам'ятки воєнної історії становлять важливу частину історичних джерел воєнно-історичної науки. Війни залишили численні могили та цвинтарі, пам'ятні місця боїв та укріплення, руїни фортець та оборонні споруди, які у багатьох випадках виступають єдиними свідками минулих подій, свого роду документом. Нерухомим історико-культурним об'єктам воєнної історії належить чільне місце у відтворенні історичної пам'яті народу, вони поєднують наукові, популяризаторські та патріотично-виховні функції. Через пам'ятки історії і зокрема воєнної, які віддзеркалюють поступ українського народу в боротьбі за свободу і незалежність, відбувається знайомство з героїчними сторінками минулого, виховується патріотизм, формується громадянська позиція кожної особи, почуття відповідальності за долю Батьківщини та її майбутнє. Комплекси різноманітних пам'яток, у першу чергу археології, отримані в результаті застосування сучасних технологій дослідження, у зіставленні з історичними документами дозволяють не просто вивчити широкий спектр питань, а й реконструювати історичний процес, воєнні події в окремому регіоні в певний період, локалізувати місцевість, де відбувалися важливі воєнні битви зокрема.

До пам'яток воєнної історії належать об'єкти, що за своїми зовнішніми рисами можуть відповідати загальним формальним ознакам інших видів пам'яток — архітектури і

містобудування, археології та мистецтва. Головне, що відрізняє ці пам'ятки — це їх безпосередній зв'язок з історичними подіями, репрезентація воєнної історії крізь призму пам'яток. Пам'ятки воєнної історії практично не існують у чистому вигляді, вони часто виступають комплексними пам'ятками історії та археології, історії та архітектури, історії та мистецтва. В той же час вони являються комплексними в межах свого виду, наприклад, пам'ятка воєнної історії і національно-визвольних рухів, пам'ятка воєнної історії і державного устрою тощо.

Для пам'яток цієї групи характерні основні критерії поцінування пам'яток історії — критерій історичної цінності, наукової цінності, хронологічний та екологічний. Якщо перший фіксує міру суспільного значення відображення в об'єктах історичної інформації, то другий акцентує увагу на автентичності цих об'єктів, синхронності у часі і просторі конкретного об'єкта чи місця з історичним фактом або подією, життям і діяльністю конкретної постаті, ступені збереження їх первісного вигляду. Важливим для пам'яток воєнної історії є хронологічний критерій, який фіксує їх віддаленість у часі від сьогодення, а також екологічний, який набуває особливого значення під час виявлення пам'яток з метою відтворення та збереження історично-сформованого середовища. Враховуючи специфічні особливості кожного виду пам'яток слід застосовувати комплексний підхід, сполучаючи різні критерії відбору до кожного окремого об'єкта. Найбільш універсальні загальні критерії визначення об'єктів історико-культурної спадщини, які відповідають усім без винятку видам пам'яток і не залежать від політичної та ідеологічної кон'юнктури, сформульовані в міжнародних документах по охороні пам'яток, знайшли відображення в Законі України «Про охорону культурної спадщини» (2000 р.).

Останнім часом науковці вживають терміни «воєнна» і «військова» історія. При цьому дискутується питання змісту, контексту застосування та співвідношення цих термінів. Військова історія досліджує історію війська, воєнна — займається вивченням історії війн у контексті загальної історії відповідно до її періодизації. Термін «воєнна історія» слід розглядати як більш широке поняття, оскільки воно стосується всього спектру проблем — і історії війн, і історії війська. Війни і воєнні конфлікти, а не військо, є головним, пріоритетним об'єктом вивчення воєнної та воєнно-історичної науки⁵¹. З огляду на це, терміни «воєнна» і «військова» історія взаємодоповнюють одне одного, віддзеркалюючи зв'язок більш загального і конкретного контекстів.

При віднесенні історико-культурних об'єктів до пам'яток воєнної історії обов'язково повинна визначатися його автентичність. Критерій автентичності означає, що пам'ятка повинна значною мірою зберегти свою форму та матеріально-технічну структуру, історичні нашарування, а також роль у навколишньому середовищі. Для набуття статусу пам'ятки історико-культурні об'єкти воєнної історії повинні зберегти той вигляд, які мали під час історичної події. Особливо це стосується пам'ятних місць — необхідна чітко локалізована територія, пов'язана з конкретними історичними (воєнними) подіями, яка зберегла історичний ландшафт чи забудову, що існувала в момент цієї події. Меморіальний характер історико-культурних об'єктів воєнної історії (фортеці, їх залишки, оборонні споруди, будинки) визначається можливістю їх матеріальної локалізації та присутністю в матеріальній структурі як цілісного об'єму, так і його фундаментів, ідентифікація пам'ятки у вигляді руїн⁵².

Об'єкти воєнної історії повинні відповідати одному з критеріїв, за якими визначається історико-культурна цінність об'єкта спадщини: пам'ятки цієї групи мають бути безпосередньо

пов'язані з історичними подіями, життям і діяльністю видатних людей.

Серед пам'яток воєнної історії особливе місце займають пам'ятні знаки, що являють собою обеліски, стели, монументи з використанням транспортних, технічних виробів (потяги, літаки, судна, автомобілі, танки тощо), військової техніки (гармати різних калібрів, протитанкові установки та ін.). У більшості своїй вони не можуть вважатися нерухомими пам'ятками воєнної історії, оскільки не відповідають основним критеріям відбору пам'яток. На відміну від нерухомих пам'яток історії, що є реальними свідками подій і синхронні з ними у часі, пам'ятні знаки — це матеріальні об'єкти, створені або використані для увічнення історичних подій або персоналій. Ті з них, що мають мистецьку цінність, є одночасно пам'ятками монументального мистецтва. Виключення становлять унікальні, автентичні об'єкти, пов'язані з конкретною подією або окремою постаттю, яка відзначилася під час воєнних подій на фронті або в тилу⁵³.

Враховуючи особливості історичного процесу в Україні, землі якої протягом століть входили до складу інших держав, в межах кожного хронологічного періоду пам'ятки воєнної історії слід розподіляти адекватно воєнним подіям, які мали місце на території України.

Пам'ятки, які всебічно відображають воєнну історію України і охоплюють усі існуючі типи об'єктів цієї групи, можливо класифікувати таким чином:

— оборонні споруди — вали, рови, фортеці та їх залишки, башти, брами, оборонні лінії, запорозькі січі;

— військово-інженерні споруди — ділянки укріпрайонів, командні пункти, траншеї, доти, дзоти, батареї, редути, окопи, капоніри, бункери, землянки та ін.;

— пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з дислокацією князівських дружин, козацтва, ополченців, регулярних військо-

вих частин, з'єднань, партизанських формувань, загонів народного ополчення, партизанів, підпільників, розміщенням комісаріатів, військових міністерств, управлінь, штабів, командних пунктів, казарм, шпиталів, військових таборів;

— пам'ятні місця бойових дій (битви, бої та ін.) княжих дружин, козацтва, регулярних військових і військово-морських частин Радянської армії і флоту, ополченців, військових формувань (Армії УНР, Карпатської Січі, Української Галицької армії, Української повстанської армії та ін.), партизанських загонів та з'єднань, бойових груп;

— пам'ятні місця розташування концтаборів, гетто, таборів смерті, місця масових страт та поховань радянських військовополонених, цивільного населення під час воєнних дій та окупації, місця спалених або знищених в інший спосіб населених пунктів;

— будинки і пам'ятні місця, пов'язані з життям, навчанням, діяльністю видатних військових діячів армії і флоту, Георгіївських кавалерів, повних кавалерів ордена Слави, Героїв Радянського Союзу, Героїв України, Героїв Соціалістичної Праці, удостоєних цього звання за успіхи на трудовому фронті під час війни, подвигами воїнів і моряків;

— будинки, де розміщувалися воєнні клуби, товариства, музеї, проходили військові з'їзди;

— будинки, де розміщувалися явочні і конспіративні квартири, підпільні друкарні під час воєнних дій чи окупації;

— зразки зброї та воєнної техніки, які збереглися на місцях боїв і пов'язані з важливими воєнними подіями, бойовою звитягою окремих військовослужбовців та військових діячів, воїнських частин і підрозділів або встановлені на постаментах на честь бойових подій воїнів різних видів та родів військ, досягнень труцівників тилу;

— храми-усипальні, збудовані на честь воєнних подій або загиблих воїнів;

— військові цвинтарі, ділянки поховань, братські та одиничні поховання воїнів, партизанів, підпільників, учасників національно-визвольних рухів;

— місця масових поховань іноземних воїнів, незалежно від національної та державної приналежності полеглих⁵⁴.

Запропонована класифікація включає всі типи пам'яток військової історії та охоплює хронологічно всю історію України. Великий масив нових документів, якими останнім часом оперують історики, вільний від ідеологічних нашарувань і суб'єктивних уподобань погляд на історичні процеси і постаті, дозволив намалювати об'єктивну картину історичного процесу, дати зважену і неупереджену оцінку воєнним подіям, діяльності видатних діячів України. Воєнна історія належить до числа односторонньо досліджених напрямів вітчизняної історії. Тривалий час величезний проміжок часу української історії з найдавніших часів до XIX ст. висвітлювався односторонньо, періоди історії, пов'язані з національно-визвольною боротьбою українського народу, були вилучені із загального історичного контексту і вважалися забороненими. Це безумовно позначилось і на стані виявлення пам'яток. У центрі уваги радянських учених знаходилися переважно історико-культурні об'єкти періоду громадянської війни і Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. На державному обліку були переважно об'єкти, пов'язані з перемогами Червоної (Радянської) армії та її бойових командирів.

Як відомо, особливістю історичного розвитку України була багатовікова боротьба народу за національне визволення, що органічно поєднувалась із соціальною історією. Пам'ятки військової історії середньовічної доби і ранньомодерного часу представлені незначною кількістю історико-культурних об'єктів. У більшості своїй — це комплексні пам'ятки археології та історії, історії та архітектури. Надзвичайно актуальним залишається виявлення і переосмислення

пам'яток воєнної історії княжої, литовсько-польської, козацької доби. Князівські дружини захищали землю від набігів половців, печенігів, під час монгольської навали. Для захисту кордонів на західному порубіжжі України та Кримсько-Чорноморському узбережжі протягом XIII–XVII ст. склалася розгалужена мережа оборонних споруд і комплексів, частина з яких, у вигляді руїн, дійшла до наших днів. Це залишки Змієвих валів, рештки оборонних мурів і рови, фрагменти давніх укріплень, муровані замки, фортеці, окремі башти, укріплення монастирів чи окремих храмових споруд, пам'ятні місця бойових дій, розташування військових таборів, козацькі цвинтарі, братські та одиночні поховання військових діячів, учасників бойових дій.

Рештки укріплень княжої доби — дерев'яні вали, рови, башти, фортеці та їх залишки є важливими історичними свідцтвами того часу. «Місто Володимира» (IX — 1-а пол. XIII ст.) на Старокиївській горі являло собою фортецю, оточену потужним земляним валом з дубовою огорожею, воротами, мостами через глибокий рів. За часів княжіння Ярослава Мудрого продовжувалося будівництво по захисту південних кордонів Русі від кочовиків. Навколо «міста Ярослава» були зведені нові потужні укріплення. Залишки Золотих воріт, збудованих за часів Ярослава Мудрого — фрагменти автентичної пам'ятки, яка як сама по собі, так і через збудований над нею сучасний павільйон — варіант реконструкції їх загального вигляду дає добре уявлення про оборонний комплекс XI ст. у Києві. Оборонні споруди, вежі і брами навколо Києво-Печерської лаври, фундаменти Десятинної церкви у Верхньому місті — свідки звитяги русичів, які боронили свою землю від ворога. Десятинна церква — перший мурований храм Київської Русі — став останнім оплотом героїчних захисників Києва в грудневі дні 1240 р., коли місто було захоплене монголо-татарами.

Комплексною пам'яткою архітектури і воєнної історії являється Київська фортеця. До пам'яток фортифікаційного мистецтва і воєнної історії цього періоду належать оборонні вали літописного «міста Володимира» X–XIII ст., замковий комплекс XIII–XVI ст. у Луцьку, Володимирі-Волинському (Волинська обл.), замки в Острозі, Клевані, Дубно, Корці (Рівненська обл.), фортечно-замковий комплекс в Олиці (Тернопільська обл.), Українська прикордонна лінія, побудована для захисту від набігів кримських татар в 1731–1742 рр. Стародавні рови, вали та фортеці прикордонної лінії укріплені, яка тяглася майже на 285 км., збереглися в Дніпропетровській, Запорізькій, Полтавській, Харківській областях. На території сучасних районів Харківської області збереглися залишки 12 фортець, в Запорізькій обл. — залишки валів п'ятьох з семи фортець Дніпровської лінії — Микитинської, Кирилівської, Олексіївської, Захарівської і Петровської.

В історії кожного народу і кожної держави є події, які постійно оточені увагою і вдячною пам'яттю нащадків. Жодне століття в історії України не мало такої насиченості воєнними баталіями, як XVII ст. Це Хотинська війна 1621 р., битви під Корсунем 1648 р., Берестечком 1651 р., Батогом в 1652 р., Конотопом в 1659 р., Чудновим 1660 р., Чигирином 1677, 1678 рр. Ці переможні битви були звитягами під час справедливих воєн, вони були спрямовані на визволення українського народу від іноземного панування, на оборону своєї землі. Свідками звитяги захисників і оборонців української землі залишилися пам'ятки та пам'ятні місця національно-визвольної боротьби українського народу серед. XVII ст., яка відбувалась на значній території України. В Дніпропетровській, Запорізькій, Київській, Черкаській, Херсонській областях збереглися козацькі цвинтарі і могили козацьких ватажків — кошових отаманів І. Сірка (Дніпропетровська обл.), К. Гордієнка (Херсонська обл.), три з восьми

Січей на Хортиці (Запорізька обл.), Томаківці (Дніпропетровська обл.), Кам'яниці (Херсонська обл.), перевози і переправи через Дніпро (Київська обл.), залишки гетьманської резиденції в Чигирині (Черкаська обл.). Протягом тривалого часу табу було накладено на дослідження історії козацтва, військовий вишкіл якого був одним із найкращих у середньовічній Європі. До пам'яток державного устрою і суспільного життя і водночас воєнної історії можуть бути віднесені адміністративні споруди, розташовані в районах, пов'язаних з історією козацтва — січі, пам'ятні місця розташування полків, сотень, куренів, відповідно сотенні, полкові канцелярії. Виникнувши виключно як військові формування, в ході Національно-визвольної війни 1648–1676 рр., вони перетворилися на центри адміністративної, військової, цивільної та судової влади.

Духовними оберегами Війська Запорозького в різний час слугували Трахтемирівський (Черкаська обл.), Києво-Межигірський (Київська обл.), Мгарський і Нехворощанський (Полтавська обл.), Самарський (Дніпропетровська обл.) монастирі, які були осередками освіти, сховищами козацьких реліквій. У монастирських і церковних шпиталях знаходили притулок літні, поранені та тяжко хворі козаки, на монастирських і церковних погостах покояться останки славетних лицарів. На території Києво-Межигірського монастиря похований фастівський і полтавський полковник С. Палій, гетьман Правобережної України Є. Гоголь, у Богоявленській церкві київського Богоявленського братського монастиря — гетьман України П. Конашевич-Сагайдачний, в Іллінській церкві в Суботіві (Черкаська обл.) — гетьман України Б. Хмельницький.

Комплексними пам'ятками архітектури, історії і мистецтва являються храми, які будувалися на честь визначних воєнних подій або окремих постатей. Це найбільш стародавні, і в той же час найбільш універсальні за своїм призна-

ченням об'єкти, що виконували водночас функції церкви, усипальні-поховання і пантеону слави. На честь подвигу захисників Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр. збудований Володимирський Адміральський собор, який став усипальнею знаменитих флотоводців В. Істоміна, В. Корнілова, М. Лазарева, П. Нахімова. Пам'ятником воїнам різних національностей, які загинули під час Кримської війни, стала церква св. Миколи Чудотворця на Братському кладовищі в Севастополі.

Практично протягом тривалого часу не досліджувалися події, що мали місце на українських теренах під час російсько-турецьких, Північної, Кримської (Східної), вітчизняної 1812 р., Першої світової війн, коли територія України ставала ареною жорстоких воєнних баталій, розв'язаних іноземними державами, до складу яких входили українські терени. Одностороннє висвітлювалися події громадянської війни, коли в боротьбі за владу зіткнулись інтереси протилежних за поглядами політичних партій, різних громадських організацій, державних утворень. Складність ситуації посилювалася внаслідок того, що в коловерті подій були втягнуті широкі народні маси, боротьба велася не тільки між окремими соціальними верствами, але і проти іноземних загарбників.

Територія Криму під час Кримської війни, як і територія Західної України періоду Першої світової війни, була ареною запеклих боїв, внаслідок чого тут з'явилися кладовища, братські й одиничні могили воїнів ворогуючих армій. На жаль, значна кількість поховань періоду Кримської та Першої світової війн була знищена, частина з них занедбана. Під час Першої світової війни в складі австрійської армії був сформований легіон Українських січових стрільців, до складу якого входили юнаки, що пройшли вишкіл в товариствах «Січ», «Пласт», «Сокіл» і відзначилися в боях в околицях сіл Гуцького, Верецького та Сянок, за гору Маківку непо-

далік селища Славське (Львівська обл.), під містами Болехів, Галич (Івано-Франківська обл.), біля Ужоцького перевалу на Закарпатті та в інших місцях, тепер відзначених пам'ятними знаками.

Малодосліджена історія військових формувань доби національних визвольних змагань 1917–1921 рр. Виявлення і включення до Зводу пам'яток воєнної історії періоду Української революції і громадянської війни являють особливу складність. Це був час становлення української державності, утворення Української Народної Республіки, Західноукраїнської Народної Республіки, творення національних збройних сил. Збереглися будинки, де проводилися військові з'їзди, містилися редакції періодичних видань, місця розміщення і дислокації національних військових формувань (наприклад, Луцькі казарми у Києві, де у 1918 р. містилася Сердюцька дивізія), пам'ятні місця, пов'язані з подіями Української революції і громадянської війни (наприклад, пам'ятне місце бою студентів і гімназистів з радянськими військами 29 січня 1918 р. поблизу залізничної станції Крути, Чернігівська обл.). Важливу роль у захисті Української Народної Республіки під час повстання більшовиків у Києві в січні 1918 р. відіграв Галицько-буковинський курінь січових стрільців, сформований в 1917 р. Бойові сутички відбулися біля будинку Української Центральної Ради (вул. Володимирська, 57), стрілецьких казарм (вулиці Артема, 24, Смирнова-Ласточкина, 20), Михайлівського собору, Трьохсвятительської церкви, заводу «Арсенал» та в інших місцях. В 2001 р. будинок Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, де створювався курінь (вул. Пирогова, 9), відзначений меморіальною дошкою, що увічніює ці події та постаті творців і командирів Галицько-буковинського куреня січових стрільців Є. Коновальця та А. Мельника.

Під час роботи над томом «Київ» Зводу встановлені адреси меморіальних будинків, де розміщувалися військові відомства, штаби, військові міністерства УНР і Української Держави, працювали і мешкали відомі військові діячі, проживав генерал-хорунжий Армії УНР О. Греків (вул. Архітектора Городецького, 11-а). Від листопада 1917 р. військовими справами УНР керував Генеральний секретаріат військових справ на чолі з С. Петлюрою (згодом — Міністерство військових справ). Секретаріат, згодом і міністерство в 1917–1918 рр. містились у приміщенні колегії Павла Галагана (вул. Б. Хмельницького, 11). З ім'ям Головного отамана Армії УНР, голови Директорії УНР С. Петлюри пов'язані й інші меморіальні об'єкти у Києві (вул. Володимирська, 36, 57, 78), а також у Полтаві, Кам'янці-Подільському, Здолбунові та ін. Після проголошення незалежності України частина цих пам'яток відзначена меморіальними дошками, зокрема будинок колегії Павла Галагана в Києві.

Під час дослідження пам'яток та пам'ятних місць періоду громадянської війни необхідно переглянути оцінки та роль багатьох військових формувань, що брали в ній участь. Заслужують на об'єктивну оцінку військові формування і їх командири Н. Махно, М. Григор'єв, Д. Зелений, Ю. Тютюнник та ін., як виразники світогляду значного прошарку українського суспільства. Це був широкий селянський рух, спрямований як проти «білих» режимів, так і ліворадикального «воєнно-комуністичного» експерименту російських більшовиків.

Особливе місце в історії як за масштабами задіяних збройних сил та зусиль військово-промислового комплексу, визначальними битвами, так і за наслідками, що визначили перебіг світової історії в 2-й пол. ХХ ст., займає Друга світова війна та її складова — Велика вітчизняна війна Радянського Союзу. Війна двічі прокотилася своїм смертоносним валом україн-

ськими землями, залишивши після себе руїни і згарища, оборонні споруди і місця воєнних баталій, воєнну техніку, поховання воїнів і мирних громадян. Тривалий час об'єктивному висвітленню історії Другої світової та її складової — Великої вітчизняної війни Радянського Союзу заважала залежність радянської історичної науки від політичної кон'юнктури, яка часто змінювалась. Останнім часом з'явилися нові документи із спецфондів, раніше недоступні для істориків, спогади безпосередніх учасників війни, які дозволяють переосмислити події однієї з найбільших світових катастроф, по новому подивитися на події 1939–1945 рр. Завдяки залученню нових архівних матеріалів, перегляду застарілих концепцій історики відкрили для суспільства фактично іншу Другу світову війну. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, чесного зображення всього спектру проблем воєнної доби можна показати не тільки велич духу, звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

Під час Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр. український народ разом з представниками інших національностей протягом 1418 днів у запеклих боях виборював право на своє існування, йшов до перемоги, долаючи на своєму шляху всі труднощі, помилки політичного і військового керівництва, що стали причиною поразок у 1941–1942 рр., оточення і полону мільйонів радянських воїнів.

Воєнні події 1939–1941 рр., початкового періоду Великої вітчизняної війни Радянського Союзу — 1941–1942 рр., пов'язаного з відступом радянських частин і оточенням сотень тисяч радянських воїнів під час оборони Києва, Севастополя, Одеси, наступальних операцій під Харковом і в Криму під час Керченсько-Феодосійської десантної операції

в 1941–1942 рр. протягом тривалого часу мало досліджувалися, не були належно відображені в пам'ятках. Поза увагою залишалися могили радянських воїнів, які загинули в оточенні, перебували у ворожому полоні, поховання вояків ОУН і УПА, місця масових страт радянських військовополонених і жертв нацизму, бойові дії Української повстанської армії, діяльність українського націоналістичного підпілля, військової цвинтарі та місця окремих поховань іноземних вояків.

Концептуальні підходи щодо дослідження пам'яток періоду Другої світової війни, які у багатьох випадках є чи не єдиним свідком воєнної доби, джерелом пізнання для сучасного покоління, потребують певної корекції. Лише за умови зваженого і об'єктивного підходу до висвітлення всіх подій і відображення їх у пам'ятках матеріальної культури, висвітлення всього спектру проблем воєнного часу, можна показати не тільки велич духу і звитягу народу-переможця, а й неймовірно складні соціально-політичні процеси і колізії, що визначили його шлях на майбутнє.

При дослідженні подій Другої світової війни необхідно враховувати особливості різних регіонів України. Період війни мав певну специфіку для України порівняно з іншими республіками і регіонами колишнього СРСР, що зумовлювалось її географічним розташуванням, великим промисловим потенціалом, військовим комплексом, розміщеним на її території, близькістю західного кордону. Для українського народу, який не мав власної держави і його землі напередодні Другої світової війни входили до складу чотирьох держав, війна стала справжньою трагедією. Для України війна розпочалася у вересні 1939 р., коли війська Червоної армії перетнули радянсько-польський кордон і ввійшли на територію Західної України, що тоді входила до Польщі. Населення західноукраїнських земель було серед перших жертв світової катастрофи.

Слід активізувати роботу з виявлення пам'яток і пам'ятних місць боїв з'єднань і частин Червоної армії, що знаходилися в оточенні і продовжували чинити опір; поховань воїнів, які опинились у ворожому полоні. Саме завдяки мужності воїнів у 1941–1942 рр., більшість з яких не дожила до Перемоги, створювались її передумови. У Волинській, Львівській, Чернівецькій областях збереглися місця дислокацій прикордонних застав, пам'ятні місця боїв 3-ї, 4-ї, 9-ї і 13-ї застав Володимир-Волинського і Любомльського прикордонних загонів, значна кількість військово-інженерних споруд, дотів, дзотів, окопів, що розташовувалися на лінії укріплених районів, побудованих у 1930-і рр., напередодні Другої світової війни. Мужньо захищали радянські воїни лінію оборони Ковельського, Коростенського, Новоград-Волинського, Перемишльського, Рава-Руського, Струмильвського укріпрайонів. Під час роботи над томом «Житомирська область» Зводу пам'яток виявлені залишки оборонних споруд в районі с. Турчинка Володарськ-Волинського р-ну, штаб укріпрайону в м. Коростень (Житомирська обл.), який знаходився в підземних казематах в скелях на березі р. Уж.

Головною воєнно-політичною подією літньо-осінньої кампанії 1941 р. була оборона столиці України — Києва, яка, незважаючи на мужність радянських воїнів, закінчилась оточенням чотирьох радянських армій. Нині відомо, що на всіх фронтах сотні тисяч воїнів Червоної армії потрапляли в полон через стратегічні й тактичні прорахунки політичного керівництва, військового командування. На території України виявлено бл. 300 місць масових страт населення, 230 концтаборів смерті, 50 гетто. В Україні було знищено 3 млн. 300 тис. мирних громадян, 1 млн. 900 тис. військовополонених у львівському, славутському, кам'янець-подільському, житомирському, уманському, сирецькому, дарницьких та інших концтаборах. Віднайти і відзначити місця страт, розташунан-

ня концтаборів мирних громадян і військовополонених — одне із завдань обласних і міських редколегій «Зводу пам'яток історії та культури України». В Дарниці, на колишній околиці Києва, встановлені місця двох таборів для полонених командирів і рядового складу, де було знищено понад 120 тис. чоловік, за іншими даними — бл. 200 тис. Місцем масових страт мирного населення, розпочатих розстрілами циган та євреїв, а згодом продовжених знищенням мешканців міста незалежно від національності, радянських військовополонених, членів українського націоналістичного підпілля, став Бабин Яр, де загинуло понад 150 тис. чоловік.

У відновленні багатьох невивчених сторінок історії боротьби на окупованій території, поверненні з небуття імен тисяч народних месників важливу роль відіграють пам'ятки, присвячені боротьбі партизанів і підпільників. Ці події потребують перегляду та об'єктивного висвітлення з позицій сьогодення, адже в історії партизанської боротьби були не тільки героїчні, але й трагічні сторінки, що довгі роки замовчувалися. З перших кроків по створенню комуністичного підпілля і партизанських загонів та з'єднань їх учасники зіткнулися з труднощами об'єктивного і суб'єктивного характеру. Багато з них не володіли прийомами нелегальної діяльності, навичками конспірації. Проти них були кинуті гітлерівські каральні органи — гестапо й жандармерія, які мали великий досвід боротьби з підпіллям у Німеччині і в окупованих країнах. При висвітленні діяльності партизанських загонів і підпільних організацій слід уникати непотрібного пафосу, зважено і критично підходити до даних про знищення живої сили противника, воєнної техніки, зброї і боєприпасів, що наводяться в літературі, оскільки ці цифри нерідко були штучно завищені.

В західному регіоні в умовах окупаційного режиму активну роль відіграла Організація українських націоналістів. Початок війни відкрив новий етап у діяльності всіх

організації самостійницького спрямування, збройних формувань ОУН, Української повстанської армії, які потребують серйозного і неупередженого аналізу. Організацію українських націоналістів (ОУН), обидва її крила, що почали окремо діяти після розколу 1940 р. — під проводом А. Мельника і С. Бандери, а також Українську повстанську армію (УПА) необхідно розглядати як дві окремі, хоч і пов'язані між собою структури. ОУН — це підпільна партійно-військова структура, УПА — партизанська за своїм характером армія, метою якої була боротьба за незалежну Україну. Опір гітлеризму в Західній Україні, яка увійшла до складу УРСР у вересні 1939 р., співпав там з боротьбою проти сталінізму. Збройні формування ОУН і УПА, взаємодіючи з підпільними боївками, намагалися не допустити утвердження радянської влади. Загострилася братовбивча громадянська війна, в якій загинули тисячі людей. При виявленні та дослідженні пам'яток періоду Другої світової війни у західних областях слід враховувати ці особливості.

В умовах незалежної української держави на зміну ідеологічним заборонам прийшло усвідомлення необхідності об'єктивного висвітлення цих подій і відображення їх в пам'ятках. Символічні хрести, пам'ятні знаки на братських могилах вояків УПА у формі державного герба встановлені в селах Івано-Франківської, Тернопільської, Рівненської областей. Меморіальними дошками відзначені будинки, пов'язані з діяльністю націоналістичного підпілля в Києві, Житомирі, Полтаві, інших містах України. Це будинки, в яких жили Головний командир УПА, генерал-хорунжий Р. Шухевич (Львів, вул. Новоповітряна, 76), поетеса Олена Теліга (Київ, вул. Володимирська, 45, вул. Л. Толстого, 25; Львів, вул. Т. Шевченка, 8), заступник голови Проводу ОУН (м) О. Кандиба (О. Ольжич) (Львів, вул. Личаківська, 32; Київ, вул. Л. Толстого, 15), формувалися похідні групи

ОУН(м) (Львів, вул. Т. Шевченка, 11). На батьківщині керівника ОУН(р) С. Бандери створений історико-меморіальний музей (с. Старий Угринів, Івано-Франківська обл.). Пам'ятник керівнику ОУН(м) полковнику А. Мельнику встановлений в центрі с. Воля Якубова Дрогобицького р-ну Львівської обл., де він народився.

В Україні майже 80 відсотків пам'яток Великої вітчизняної війни розповідають про героїчні подвиги воїнів в період визволення від загарбників. Це зброя та бойова техніка, встановлена на постаментах, пам'ятні місця боїв, героїчних подвигів бійців і командирів, будинки, споруди, де перебували військові частини та їх штаби, братські та одиночні поховання. Важливе місце у Зводі посідають військово-інженерні споруди, які будувалися для підвищення ефективності використання зброї та бойової техніки, забезпечення керування військами. Військово-інженерні споруди створювалися силами з'єднань та частин усіх родів військ. Велику допомогу у будівництві інженерних споруд надавало місцеве населення.

Друга світова війна — одна з найбільших трагедій двадцятого століття, в горнилі якої гинули мільйони людей різних національностей. Важливо відновити історичну пам'ять про всіх, хто загинув під час війни і похований на українській землі незалежно від причетності до тієї чи іншої партії, конфесії, того чи іншого військового табору. Відновлення історичної правди про страждання і долі всіх без виключення жертв війни і політичних репресій часів Другої світової війни і повосенних років — благородна гуманітарна мета. Встановленню місць поховань іноземних воїнів, складанню списків іноземних військовополонених, які знаходилися в Україні, слід приділити увагу як науковцям, так і місцевим громадським організаціям. В Києві відомі залишки німецького кладовища часів окупації міста (вул. Ризька), воїнський цвинтар (5 км від міста на трасі Київ-Одеса), виявлені місця

поховань німецьких військових в Тернопільській, Кіровоградській, Сумській областях. Встановлені факти загибелі іноземних підданих в Івано-Франківській, Чернівецькій і Львівській областях.

У повоєнний період українці гинули під час воєнних конфліктів, виконуючи «інтернаціональну місію» в Угорщині, Чехословаччині, Афганістані та в інших регіонах світу. Могили воїнів, які загинули під час радянсько-афганської війни, стоять на державному обліку і включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Таким чином, після проголошення незалежності України з'явилася можливість об'єктивно і неупереджено, виходячи з принципу історичної достовірності й загальнолюдських цінностей, підійти до вивчення і дослідження історико-культурної спадщини. Серед історичних об'єктів найбільшу у кількісному відношенні групу становлять пам'ятки, пов'язані з воєнною історією, які відіграють вагомий роль у патріотичному вихованні, являються організуючим началом у багатьох соціокультурних процесах.

Вивчення і дослідження цих подій із залученням до широкого наукового і суспільного обігу пам'яток воєнної історії дозволить об'єктивно висвітлити найбільш вагомий і рельєфний віхи воєнної історії України, увічнити пам'ять загиблих на українській землі. Вивчення воєнної історії, зафіксованої у численних пам'ятках, набуває особливого значення в наш час, коли Україна розбудовує свою державність, одним із атрибутів якої є власні Збройні Сили.

Основні напрямки виявлення і дослідження пам'яток воєнної історії.

— Городища, окремі оборонні споруди, пам'ятні місця, пов'язані з боротьбою давньоруської держави та її князівств проти кочовиків та іноземних загарбників (залишки Змієвих валів, середньовічного укріпленого городища в

м. Коростень, міських укріплень — як Золоті ворота, Лядська брама у Києві, оборонних споруд біля сіл Розгірче над р. Стрий і Урич на Сколівщині; фортеці Тустань, Луцький замок XIII–XIV ст.; місця проведення князівських з'їздів — Долобецьке озеро, Вигурівщина у Києві; пам'ятне місце битви дружини Володимира Мономаха з половцями у 1103 р. у Токмацькому р-ні Запорізької обл.; Софійська площа у Києві, де Ярослав Мудрий перемиг печенігів).

— Пам'ятні місця битв українського козацтва XVI–XVIII ст. (о. Хортиця у Запоріжжі, де гетьман Б. Хмельницький одержав першу перемогу над польським військом, місця битв під Батогом, Жовтими Водами, Пилявцями; Замкова гора у Львові, де у 1648 р. козаки під проводом М. Кривоноса перемогли польські війська, та ін.).

— Фортеці, оборонні лінії, пам'ятні місця січей, паланок, таборів, місць перевозів і переправ козацтва, проведення козацьких рад з воєнних питань (наприклад, Січі на Кам'янці, Томаківці, Хортиці; пам'ятні місця проведення Козелецької 1662 р. і Ніжинської 1663 р. козацьких рад; залишки Кодацької у Дніпропетровській обл., Білоцерківської на Київщині і Полтавської фортець; місце козацької переправи під Трахтемировим).

— Пам'ятні місця та об'єкти, пов'язані з Північною 1700–1721 рр., російсько-турецькими XVIII–XIX ст., Першою світовою 1914–1918 рр. війнами (наприклад, пам'ятні місця Новгород-Сіверської оборони 1708 р., рештки Гадяцької фортеці на Полтавщині, в якій розташовувався Гадяцький полк, у 1708 р. — шведські війська; Київський кадетський корпус, в якому викладали і навчалися учасники оборони Севастополя під час Кримської війни 1853–1856 рр., герої Шипки, штурму Плевни в ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр.; пам'ятні місця боїв легіону Українських січових стрільців під час Першої світової війни; міські

казарми у Києві, де розташовувалися полки, які брали участь у Першій світовій війні).

— Споруди й пам'ятні місця розміщення та дислокацій українських військових і партизанських формувань, селянських загонів, боїв, проведення військових з'їздів, будинки військових штабів, шпиталів, редакцій військових періодичних видань періоду Української революції 1917–1921 рр. (наприклад, Луцькі казарми у Києві, де у 1918 р. містилася Сердюцька дивізія; пам'ятні місця в Гуляй-Полі, пов'язані з селянським рухом під проводом Н. Махна та ін.).

— Пам'ятні місця страт козацьких військових діячів, учасників бойових дій і військових формувань доби Української революції 1917–1921 рр. (наприклад, пам'ятне місце страти політичного та військового діяча В. Кочубея та козацького полковника І. Іскри поряд з с. Борщагівка Погребищенського р-ну Вінницької обл.; Маріїнський парк у Києві, де 26–27 січня 1918 р. за наказом начальника штабу «групи військ по боротьбі з контрреволюцією на Півдні Росії» М. Муравйова було розстріляно 200 гімназистів і студентів, які входили до Вільного козацтва).

— Пам'ятки й пам'ятні місця, пов'язані з першим періодом Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., трагічною долею воїнів, загиблих через прорахунки радянського командування; з діяльністю збройних формувань УПА, ОУН, націоналістичного підпілля (наприклад, урочище Шумейкове на Полтавщині, де загинули в оточенні частини Південно-Західного фронту на чолі з командувачем М. Кирпоносом, які обороняли Київ; будинок на вул. Л. Толстого, 15 у Києві, де перебував у 1941 р. провідник ОУН О. Ольжич).

— Поховання визначних військових діячів, які були незаслужено забуті або репресовані, а також житлові будинки, пов'язані з їхнім життям та діяльністю (І. Мазепа, М. Гри-

горьєв, Г. Коссак, Є. Коновалець, А. Мельник, Т. Бульба-Боровець, В. Кук, Г. Тютюнник, Р. Шухевич та ін; цвинтар вояків УПА у с. Липа Івано-Франківської обл. тощо).

— Братські та одиночні могили іноземних воїнів (наприклад, залишки німецького кладовища часів нацистської окупації Києва на вул. Ризькій; братські могили польських та чеських воїнів, що загинули у 1943 р., на вул. Комарова у м. Фастів Київської обл.).

Пам'ятки історії науки, освіти і культури

Пам'ятки науки, освіти і культури завжди знаходились у центрі уваги дослідників-пам'яткознавців, істориків й культурологів. Вони складають чи не найбільшу у кількісному відношенні групу пам'яток після об'єктів, пов'язаних з воєнною історією.

Основні типи об'єктів даної групи пам'яток історії:

— споруди громадського призначення:

а) навчальних закладів (академій, університетів, інститутів, ліцеїв, пансіонів, семінарій, бурс, гімназій, училищ, шкіл тощо);

б) наукових установ та лікувальних закладів (науководослідних інститутів, наукових товариств, клінік, лікарень, лабораторій тощо);

в) культурно-освітніх установ (театрів, студій, музеїв, галерей, бібліотек, товариств, творчих спілок і майстерень, редакцій газет і журналів, видавництв, клубів, народних будинків та ін.);

— житлові будинки і садиби з прилеглими територіями, майстерні, де народилися, жили (перебували) та працювали відомі вчені, письменники, художники, музиканти, артисти, журналісти, видавці, музейні діячі, просвітителі та ін.;

— пам'ятні місця проведення визначних культурно-громадських акцій (фестивалів, Олімпійських ігор тощо);

— могили видатних представників науки, освіти, культури.

Більшість із пам'яток науки, освіти і культури є одночасно пам'ятками архітектури і монументального мистецтва. Слід підкреслити, що серед взятих під охорону як пам'ятки історії переважали об'єкти радянського періоду, частина найвідоміших навчальних закладів, театрів. Тому чимало значних явищ, подій і персоналій наукового, освітнього і культурно-громадського життя не знайшло відображення у взятому на облік фонді нерухомої культурної спадщини. Це стосується навіть найвідоміших споруд, ансамблів і комплексів. Так, в опис наукової та історичної цінності собору Святої Софії в Києві не було включено відомості про функціонування при ньому ученого гуртка давньоруської доби, який можна вважати першою вітчизняною академією й членом якого, без сумніву, був видатний мислитель і перший руський митрополит Іларіон. Під час підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України довелося додаткового дослідити ансамбль споруд Києво-Печерської лаври, яка, наприклад, у 1920–1930-і рр. була визначним осередком музейних закладів. Складною й ще не вирішеною проблемою залишається інвентаризація історико-культурного потенціалу житлового фонду з метою виявлення будинків, в яких проживали й працювали видатні діячі науки, освіти і культури, імена яких було викреслено з анналів української історії в часи тоталітаризму з ідеологічних міркувань. Досить незначною залишається й підгрупа пам'яток, в яких відбито культурні здобутки національних меншин України.

Основні напрямки виявлення і дослідження.

— Будівлі та їх залишки, в яких розташовувалися навчальні заклади, бібліотеки, створювалися відомі наукові, історичні й літературні твори, велося літописання, працювали й проживали відомі діячі науки, освіти і культури

періоду середньовіччя, а також пов'язані з ними пам'ятні місця (наприклад, залишки Десятинної церкви в Києві, в якій майбутній митрополит Іларіон вперше виголосив свій знаменитий твір «Слово про Закон і Благодать»; будинки Київського, Чернігівського, Переяславського колегіумів XVIII ст.; пам'ятне місце першої в Україні школи вищого типу — Острозької академії XVI ст.).

— Будівлі, де розміщувалися наукові, краєзнавчі, культурно-освітні товариства (серед них — Троїцький народний будинок, в якому діяло Київське товариство грамотності, Лук'янівський народний будинок Товариства опіки про народну тверезість, київський Університет св. Володимира — центр діяльності багатьох замовчуваних раніше громадських об'єднань, зокрема Південно-Західного відділу Російського географічного товариства; будинки Українського наукового товариства у Києві і Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Товариства дослідників Волині у Житомирі, Таврійської вченої архівної комісії у Сімферополі; пам'ятки, пов'язані з діяльністю єврейської Культурної ліги у Києві та ін.).

— Будинки, в яких містилися редакції відомих у свій час періодичних видань (наприклад, київських газет «Слово» — вул. Володимирська, 78 і «Рада» — вул. Ярославів Вал, 6; «Робітничої газети» — вул. Паторжинського, 6 тощо).

— Будівлі навчальних, наукових і культурних закладів XIX–XX ст. (комерційні училища і торговельні школи, приватні навчальні заклади, школи благодійних товариств дорядянського часу, народні університети), закладів, пов'язаних з національно-культурним рухом, діяльністю жертв політичних репресій, представників культури національних меншин тощо, які не досліджувалися в радянський час через ідеологічні заборони (наприклад, національні навчальні заклади — українські, вірменські, польські, єврейські тощо; особняк О. Беретті, де містилися установи Історичної секції

ВУАН; будинок на вул. Терещенківській, 2, де діяв репресований Інститут транспортної механіки ВУАН; будівлі у Києві і Харкові, де працювали «Молодий театр» і театр «Березіль»; Національний музей Андрея Шептицького і музеї НТШ у Львові тощо).

— Поховання відомих діячів, імена яких замовчувалися впродовж тривалого часу, а також житлові споруди, з якими пов'язані їхні життя, діяльність і творчість (В. Антонович, М. Бойчук, М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, М. Драй-Хмара, А. Кримський, Г. Косинка, Л. Курбас, О. Левицький, М. Макаренко, М. Максимович, В. Науменко, С. Параджанов, О. Русов, Л. Смирченко, В. Стус, І. Стешенко, М. Хвильовий, П. Чубинський та ін.).

— Будинки й споруди, пов'язані з розвитком національного наукового й культурного життя в період Української революції 1917–1921 рр. та процесами «українізації» 1920-х рр. — національних шкіл, вищих навчальних закладів, Української академії наук, окремих науково-дослідних установ, театрів, редакцій і видавництв, студій, кооперативних установ (наприклад, пансіон О. Левашової, в якому містилася Президія УАН та її установи — вул. Володимирська, 54; будинок, в якому містився Інститут єврейської культури — вул. Шовковична, 10 в Києві; будинок, в якому містився Український університет у Кам'янці-Подільському).

— Споруди і пам'ятні місця — свідки масових репресій (наприклад, Жовтневий палац у Києві, де у 1930-х рр. утримували ув'язнених діячів культури; Харківський оперний театр опери та балету, де відбувся судовий процес над українською інтелігенцією у т. зв. справі Спілки визволення України).

— Будинки житлового і громадського призначень, пов'язані з ініціативами, спрямованими на відродження національної культури. Наприклад, Київська консерваторія, при якій з 1961 р. діяв самодіяльний хор «Жайворонок» — популяризатор

українських пісень; консерваторія і театральний інститут ім. І. Карпенка-Карого, де з 1959 р. діяв клуб творчої молоді національного спрямування; житлові будинки скульптора І. Гончара у Києві і священика Володимира Романюка — майбутнього Патріарха Київського і всієї Русі-України у с. Космач Івано-Франківської обл., де було створено своєрідні етнографічні музеї, збиралася свідомо українська інтелігенція.

— Пам'ятки і пам'ятні місця, пов'язані з життям та діяльністю відомих діячів, що емігрували з різних обставин, а також дисидентів (П. Курінний, Б. Лепкий, С. Лифар, В. Некрасов, О. Оглоблин, О. Повстенко, Н. Полонська-Василенко, У. Самчук, В. Щербаківський та ін.).

Пам'ятки історії релігійного та церковного життя

Основні типи об'єктів:

— споруди культового і релігійного призначення (капища, язичницькі святилища, християнські храми й монастирі, у т. ч. печерні; синагоги, кірхи, кенасá, молитовні будинки, каплиці, мечеті, мінарети тощо);

— споруди духовних навчальних закладів (шкіл, колегіумів, училищ, семінарій, академій, бурс, хедерів й т. ін.);

— споруди, в яких містилися резиденції церковних ієрархів, установи і відомства, видавництва, редакції газет і журналів, друкарні, братства, релігійно-культурні та добродійні формування, об'єднання й товариства, богадільні, лікарні, притулки, ризниці, музеї, бібліотеки тощо;

— житлові й інші будинки, в яких проживали, працювали, перебували відомі релігійні й церковні діячі, святі, старці;

— монастирі і храми, пов'язані з історією козацтва;

— пам'ятні місця страт святих, визначних діячів релігійного та церковного життя;

— пам'ятні місця, пов'язані з видатними подіями в історії релігії і церкви, визначними церковними історико-культурними установами, проведенням релігійно-громадських акцій тощо;

— монастирські й церковні некрополі, окремо розташовані могили відомих церковних і релігійних діячів;

— храми-усипальні, зведені на честь воєнних подій або загиблих воїнів.

Зазначені об'єкти і пам'ятні місця раніше не виокремлювалися в окрему групу пам'яток історії. Нерухомі об'єкти цієї групи складають значну за кількісними параметрами частину національної культурної спадщини. Однак вони розглядалися у складі пам'яток археології, архітектури і монументального мистецтва, частково — у підгрупі історичних пам'яток науки, освіти і культури. Останнє, на наш погляд, є неправомірним, оскільки релігійне і церковне життя відіграло впродовж багатьох століть настільки велику роль в історії суспільства, що пам'ятки цієї групи потребують спеціального розгляду. Ставлення до них було не завжди однозначним. Так, із прийняттям християнства знищувались язичницькі святилища, із встановленням радянської влади релігійні вірування, церкви, конфесії зазнали переслідувань і репресій, величезна кількість безцінних нерухомих об'єктів була зруйнована (як, наприклад, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир у Києві), перетворена на клуби, музеї та інші культурно-освітні заклади, де здійснювалася робота під гаслом «релігія — опіум для народу», а самі пам'ятки цінувалися лише як архітектурно-мистецькі твори. Імена відомих церковних і релігійних діячів були заборонені. Останнім часом посилилась увага до храмів і монастирів, пов'язаних з історією козацтва (наприклад, Києво-Межигірський монастир, в якому проживали хворі, старі й поранені козаки; Скит Манявський у с. Манява Богородчанського р-ну

Івано-Франківської обл., де, за деякими припущеннями, знайшов свій останній притулок гетьман І. Виговський; церква Різдва Богородиці у с. Шептаки Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., збудована 1774 р. коштом гетьмана К. Розумовського та ін.).

Таким чином, пам'ятки нововиділеної групи потребують повної інвентаризації, додаткового вивчення історико-культурного потенціалу тих, що взяті під охорону держави, а також ретельної дослідницької роботи з виявлення нових об'єктів. Особливої актуальності вказана проблема набула із здобуттям Україною незалежності, оголошенням і здійсненням на ділі, а не словах свободи совісті й віросповідань. Так, під час підготовки тому «Київ» Зводу пам'яток історії та культури України довелося провести значний обсяг досліджень щодо збільшення історичної цінності величезної кількості пам'яток архітектури та історії за рахунок включення нової інформації стосовно релігійного й церковного життя України й міста, життя та діяльності визначних діячів різних церков і релігійних конфесій, а також з виявлення нових об'єктів і пам'ятних місць.

Визначені типи об'єктів цієї групи пам'яток історії становлять одночасно і напрямки їх виявлення і дослідження. Тому обмежимося деякими прикладами нововиявлених об'єктів і пам'ятних місць. До тому «Київ» Зводу включено кілька духовних навчальних закладів, в яких вчилися і працювали відомі церковні діячі. Серед них — духовна семінарія на вул. Костянтинівській, 5, Друге жіноче училище духовного відомства на вул. Десятинній, 4–6, будинок Церковно-учительської школи (семінарії) на вул. Пугачова, 12/2. Значно розширено змістовні історичні характеристики пам'яток Братського Богоявленського училищного монастиря і Київської академії, Києво-Печерської лаври, Софійського кафедрального монастиря тощо, що містять об'єкти, пов'язані з

видатними першоієрархами і діячами православної церкви — Петром (Могилою), Інокентієм (Гізелем), Єлисеєм (Плетенецьким), Рафаїлом (Заборовським), Євгенієм (Болховітіновим), Інокентієм (Борисовим) та ін.; діяльністю друкарень, видавництв, установ духовного відомства, музеїв, бібліотек. Вперше до складу пам'яток включено Голосіївську і Китаївську пустині (у т. ч. поховання відомих старців — Досифея, Олексія та ін.), некрополь Софії Київської, пам'ятне місце вбивства митрополита Володимира у 1918 р.; а також будинки і споруди, пов'язані з УАПЦ та її діячами, перебуванням у Києві митрополита УГКЦ Андрея Шептицького; єврейські молитовні будинки тощо.

Пам'ятки історії виробництва і техніки

Важливою частиною історико-культурної спадщини є нерухомі пам'ятки історії виробництва і техніки, що широко представлені в усіх регіонах країни. Дбайливе ставлення до них, виявлення, вивчення, охорона та збереження допомагають більш повно уявити широкий спектр матеріальних виявів життя народу на різних етапах його розвитку, краще зрозуміти той ґрунт, на якому базується сучасний виробничий та технічний рівень суспільства. Вони репрезентують певні риси та етапи цього розвитку, надають матеріальні свідчення про його ступені та напрямки, втілюють в собі як його характерні прикмети, так і особливості.

До нерухомих пам'яток історії виробництва і техніки належать різноманітні об'єкти, що відображають у матеріальному вигляді процес становлення та етапи розвитку сучасного господарського і технічного потенціалу країни, визначні події безперервного процесу виробничого і технічного розвитку суспільства, пов'язані з життям та творчою діяльністю видатних конструкторів, винахідників та з результатами їх праці.

Основні типи об'єктів даної групи пам'яток:

— об'єкти промислового виробництва і народних промислів (рудні, солеварні, поташні, гуральні, гути, доменні печі, кузні, гончарні майстерні споруди цехів, мануфактур, заводів, фабрик, електро- та атомних станцій; шахти, штольні, нафтові колодязі і свердловини тощо);

— об'єкти сільськогосподарського виробництва (вітряки, млини, елеватори тощо);

— споруди, що відображують розвиток гідротехнічного та шляхового будівництва (колодязі, верфі, доки, греблі, гідроелектростанції, депо, вокзали, ділянки залізничних і трамвайних колій, мости, тунелі тощо);

— об'єкти рибальства і морського промислу;

— об'єкти торгівлі та побутового обслуговування (аптеки, кінні пошти, торговельні ряди, гостині двори тощо);

— зразки промислової та сільськогосподарської техніки, транспортних засобів та інші об'єкти, встановлені просто неба з метою увічнення важливих етапів, окремих подій з історії виробництва та техніки;

— пам'ятні місця випробування науково-технічного обладнання, розташування окремих торговельних об'єктів (торговищ, ярмарків, базарів), відомих споруд, що не збереглися;

— будинки, пов'язані з життям та діяльністю відомих виробничників, винахідників, підприємців;

— поховання осіб, які зробили вагомий внесок у розвиток виробництва і техніки.

Об'єкти історії виробництва і техніки становлять на сьогодні одну з найменш вивчених і облікованих груп пам'яток. Зазначене явище має, безумовно, свої об'єктивні й суб'єктивні причини. Це, передусім, складність дослідження і виокремлення меморіальної цінності (предмету охорони) та взяття під охорону держави промислових споруд в умовах діючих підприємств, особливо тих, що в радянські часи

перебували «на особливому режимі». Ще одна причина полягає в недостатній розробці методологічних засад виявлення та поцінування зазначеної групи пам'яток. Свідченням цьому може слугувати хоча б той факт, що досить значну їхню кількість (особливо дорадянського періоду) було взято на облік лише як пам'ятки промислової, сільськогосподарської архітектури. Дослідження вказаних об'єктів з точки зору історії виробництва і техніки практично не проводилось.

Досить часто промислові й інші споруди одержували статус історичних пам'яток лише завдячуючи пов'язаним з ними подіям, що стосувались, як правило, пріоритетних у радянській історіографії тем — соціальних рухів, класової боротьби пролетаріату, діяльності РСДРП(б) і комуністичної партії, встановлення радянської влади тощо. Наприклад: «Водяний млин, де зустрічалися декабристи» (м. Кам'янка Черкаської обл.), «Паперова фабрика, де проводив революційну роботу Я. Гамарник» (м. Малин Житомирської обл.), «Будинок Управління Південно-Західної залізниці, де проводили революційну діяльність Г. Кржижановський і О. Шліхтер, відбувся страйк службовців у 1905 р.» (Київ) та багато ін.

Загальним результатом недостатньої уваги до пам'яток історії виробництва і техніки став той факт, що взяті на облік нерухомі об'єкти цієї групи вітчизняної культурної спадщини не дають об'єктивного уявлення про природні ресурси й економічний потенціал України, її вагу в промисловому, сільськогосподарському, технічному розвитку Російської імперії, пізніше — СРСР, а також на світовому рівні. Негативний вплив на стан виявлення і дослідження цих пам'яток мала й ідеологічна установка радянської історіографії, згідно з якою всі здобутки економічного і культурного життя України до 1917 р. недооцінювалися. Зокрема, вважалося, що справжній розвиток промислового виробництва й науково-технічного прогресу почався тільки за радянської доби.

Між тим, вже у кін. XVIII — на поч. XIX ст. в Україні було відкрито значні поклади корисних копалин, а з серед. XIX ст. почався їх промисловий видобуток. Вже на поч. XX ст. саме в Україні видобувалась основна маса вугілля й руди, вироблялася значна частина металу, транспортних засобів, сільськогосподарських машин усієї держави. З 2-ї пол. XIX ст. Україна перетворюється на провідний регіон цукрової промисловості Росії. Тут було сконцентровано основні цукропереробні, спиртово-горілчані, виноробні, зернообробні підприємства, функціонувало дев'ять залізничних магістралей. Важливо відзначити, що окремі підприємства за своїм технічним обладнанням відповідали світовому рівню, на них було запроваджено новітні на той час технології й винаходи, здійснено випуск окремих зразків продукції вперше в Росії, а іноді — і в світовій практиці.

Досить вагомою була роль України і в економічному розвитку СРСР. Вона цілком заслужено користувалася славою «житниці Союзу», тут вироблялося до 25% всієї промислової продукції країни. Проте загальний обсяг виявлених і взятих під охорону пам'яток історії виробництва і техніки є досить незначним і вкрай обмеженим за формально-типологічними ознаками. Їхня частина у загальній кількості історико-культурних об'єктів (за даними досліджень науковців Інституту історії України) не перевищує 0,5–1%. Окремі типи об'єктів (гуральні, поташні, штольні, нафтові колодязі й свердловини, вокзали, доки, ділянки залізничних колій тощо) взагалі не досліджувались як пам'ятки історії виробництва і техніки або представлені нечисленними об'єктами у пам'ятковому фонді країни.

Практично не здійснювалася робота і з виявлення та взяття на облік пам'яток, пов'язаних з життям та діяльністю визначних виробничників, винахідників. Це ж стосується і підприємців, які нерідко одночасно були відомими меце-

натами, благодійниками, через що користувалися великою повагою суспільства, оголошувалися «почесними громадянами міст» (Бобринські, Терещенки, Харитоненки, О. Поль, Б. Ханенко та чимало ін.). Їхні імена в радянські часи, цілком зрозуміло, не могли бути увічнінені з ідеологічних міркувань. Більш того, відомості про них, як правило, намагалися всілякими засобами викреслити з народної пам'яті.

Що ж до пам'яток цієї групи радянського періоду, то і вони майже не досліджувалися, за винятком хіба що поховань і будинків, пов'язаних з життям та діяльністю Героїв Соціалістичної Праці.

Важливо зазначити, що проблеми виявлення та дослідження пам'яток історії виробництва і техніки в наш час набувають особливої актуальності у зв'язку з посиленням суспільної ваги усього комплексу питань, що стосуються соціально-економічних передумов існування та ефективного розвитку незалежної України. Складності сучасного етапу розбудови української державності, надзвичайна загостреність проблем екологічного характеру висувають на одне з провідних місць завдання дослідження вміщеної у пам'ятках цієї групи науково-технічної інформації, що нерідко наштовхує вчених і винахідників на винайдення нових підходів до вирішення практичних потреб виробництва, розвитку економічного потенціалу країни в цілому.

Визначення основних напрямків виявлення та вивчення пам'яток історії виробництва і техніки має спиратися, передусім, на ґрунтовне дослідження провідних галузей економіки України, що історично склалися впродовж її багатовікової історії. В ході аналізу господарської специфіки кожного регіону можуть бути плідно використані наукові розробки та практичні рекомендації, що знайшли відображення як в статтях уже згадуваних нами колективних монографій Інституту історії України НАН України, так і в 11 випусках

«Матеріалів до Зводу» по окремих областях. Так, у ґрунтовно-му дослідженні цієї проблеми на матеріалах Вінницької обл., здійсненому Л. Раковським, виділено цукрову промисловість як таку, що відіграла першорядну роль у господарстві всієї Подільської губ.⁵⁵ Досить зазначити, що з 39 сучасних цукрових заводів області 37 було побудовано до 1917 р. (найстаріші — у 1730-х рр.), у 12 з них повністю збереглися старі приміщення, у 18 — частково. Показово, що жоден з цих об'єктів не зафіксований як пам'ятка саме історії виробництва і техніки (тобто незалежно від зв'язку з конкретними історичними подіями).

Аналогічна ситуація склалась і в інших областях й галузях виробництва, хоча чимало з промислових об'єктів XVIII і XIX ст. повністю або частково збереглося до наших днів. Проте, вони в більшості своїй не досліджені, в їх складі не виявлено автентичних фрагментів, що мають оригінальну історичну цінність, внаслідок чого ці об'єкти не взяті під охорону держави як складові культурної спадщини.

В ході практичного вирішення цього завдання, особливо при необхідності здійснити відбір пам'яток серед певної кількості однотипних (однопрофільних) об'єктів й провести їх всебічне дослідження, можуть бути застосовані такі критерії поцінування.

1) Хронологічний, згідно з яким акцентується увага на промислових підприємствах й інших об'єктах, що були першими або найстарішими за часом свого існування у певній галузі, в регіоні, країні. Наприклад, доменна піч (залізна гута) XVIII ст. у с. Майдан Дрогобицького р-ну Львівської обл. — одна з найстаріших в Україні; пам'ятне місце розташування першої у Донбасі шахти 1795 р. (м. Лисичанськ Луганської обл.); первісток металургійного виробництва — Микитівський ртутний завод (нині — комбінат, Донецька обл.), де вперше в Російській державі в 1886 р. було отримано мета-

леву ртуть; Корделівський цукровий завод 1885 р. (нині — ВАР; Вінницька обл.) — одне з перших підприємств цієї галузі в Україні; перший в Україні і СРСР магістральний газопровід Дашава–Львів 1929 р. тощо.

2) За унікальністю (єдині або рідкісні в регіоні, країні, світі об'єкти, що збереглися). Наприклад: Запорізька верф (о. Мала Хортиця Запорізької обл.); водяна пилорама (с. Нижній Бистрий Хустського р-ну Закарпатської обл.); Чорноморський суднобудівний завод в м. Миколаїв 1895 р. — єдиний в Російській імперії, де застосовувався великий критий подвійний елінг та ін.

На особливу увагу заслуговують також промислові об'єкти, продукція яких одержала відзнаку на виставках (у т. ч. — міжнародних), або ж пов'язаних із першим застосуванням нових на свій час технологій, винаходів, діяльністю їхніх авторів. Наприклад: Тальнівський цукровий завод на Черкащині, що застосовував одним із перших у своїй галузі дифузійний метод одержання продукції (1876 р.); Михайлівський рафінадний завод на Сумщині, продукція якого 8 разів нагороджувалася золотими медалями, зокрема, у 1878 р. — на Всесвітній виставці у Парижі; Київський чавуноливарний і механічний завод Я. Гретера, І. Криванека і К^о (1888 р.), відзначений золотою медаллю Всеросійського промислового ярмарку за парову машину; міст ім. Є. Патона у Києві 1953 р., перший у світовій практиці міст такої довжини, споруджений виключно методом електрозварювання, та ін. Серед актуальних напрямків виявлення та дослідження пам'яток цієї групи слід назвати й об'єкти, пов'язані з розвитком прогресивних і новітніх галузей сучасного виробництва і техніки — електронної, обчислювальної, космічної.

Свідченням великого наукового і практичного значення пам'яток історії виробництва і техніки на сучасному етапі соціально-економічного розвитку людства є посилення уваги

до цієї частини культурної спадщини з боку відомих пам'яткознавців і науково-дослідних установ. Зазначена проблема стала предметом дослідження й висвітлення в колективних монографіях, збірниках наукових праць, окремих публікаціях⁵⁶. Широким масштабом дослідження відрізняється монографія архітектора В. Ієвлевої «Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ — першої третини ХХ століття», в якій характеризується майже весь виробничий комплекс тогочасного Києва, включаючи промисловість, залізничне господарство та перші загальноміські інженерні системи: водогін, каналізацію, електроенергетику, перший електричний транспорт — трамвай, фунікулер та тролейбус⁵⁷.

Слід зазначити, що у згаданих й інших публікаціях зустрічаються інші змістовні параметри досліджуваної групи пам'яток — «пам'ятки науки і техніки». У редакції Закону України «Про культурну спадщину», затвердженій 16 грудня 2004 р., стаття 2 містить тепер новий вид пам'яток, визначений таким чином: «об'єкти науки і техніки — унікальні промислові, виробничі, науково-виробничі, інженерні, інженерно-транспортні, видобувні об'єкти, що визначають рівень розвитку науки і техніки певної епохи, певних наукових напрямів або промислових галузей»⁵⁸.

Нова, законодавчо закріплена класифікація пам'яток не впливає на зміст наукового розподілу на групи пам'яток історії, оскільки вони систематизуються згідно з методологією історичної науки. Наприклад, на гуманітарному факультеті Санкт-Петербурзького державного університету інформаційних технологій, механіки й оптики розроблено навчальний курс «Історія науки і техніки»⁵⁹. В навчально-методичному посібнику для цього курсу відзначається, що історія науки і техніки є самостійною науковою дисципліною, яка в серед. ХХ ст. перетворилася на «одну з найважливіших галузей історичного знання. Своїм предметом

історія науки і техніки має не просто реконструкцію минулого наукового знання, але й дослідження процесу розвитку науки з метою виявлення тих глибинних тенденцій і закономірних зв'язків, які визначають зміст і спрямування цього процесу»⁶⁰.

У розвиток цієї тези процитуємо розширене визначення предмета історії науки і техніки: «інформація про події і творців історії науки і техніки; матеріальні пам'ятки історії науки і техніки; процеси отримання, обґрунтування наукового і технічного знання в різних культурно-історичних умовах (контекстах); структура і зміст науково-технічного знання»⁶¹.

Нерухомі пам'ятки цього профілю фіксують в більшості випадків лише «матеріальну оболонку» об'єктів, виступаючи, таким чином, найчастіше уречевленими віхами основних етапів історії виробництва й науково-технічного прогресу окремих країн і народів. Крім того, значну частину нерухомих пам'яток науки становлять будинки навчальних закладів, тому вони розглядаються в складі групи «Пам'ятки науки, освіти, культури». Разом з тим, слід підкреслити, що вказане питання не має принципового значення, оскільки кожна із зазначених систем розподілу об'єктів — «Пам'ятки історії виробництва і техніки» чи «Пам'ятки науки і техніки», як і всяка класифікація взагалі, містить елементи умовності.

Принциповим уявляється інший аспект проблеми, а саме — специфічний характер пам'яток вищеназваних груп, що потребує залучення до їх виявлення і дослідження фахівців з різних, часто досить вузьких питань науки і техніки. Саме це є причиною виділення в Законі зазначених історико-культурних об'єктів в окрему класифікаційну одиницю пам'яток, яка зафіксована разом із загальноновизнаними пам'ятками археології, історії, архітектури та містобудування, мистецтва.

Звичайно, пам'ятки історії виробництва і техніки часто виступають не окремо, а як комплексні пам'ятки, що мають також архітектурну, історичну або мистецьку цінність. Дуже поширені випадки, коли пам'ятки історії і техніки одночасно виступають і як пам'ятки архітектури. Ними можуть бути і житлові будинки, де мешкали відомі діячі організації виробництва і техніки, будинки освітніх закладів, де вони навчалися або викладали, промислові будови тощо.

У багатьох випадках пам'ятки історії виробництва і техніки є одночасно і пам'ятками історії, що належать до інших класифікаційних груп. Передусім у тих випадках, коли з ними пов'язані життя та діяльність державних, військових та культурних діячів. Особливо подібне положення типове для таких об'єктів, як освітні установи, де концентрувалася значна кількість видатних людей, котрі прославили себе в різних галузях діяльності. Також можливі випадки, коли пов'язані з ними особистості відомі як діячі одночасно в різних галузях: виробництва і техніки — з одного боку, та науки, освіти і культури — з іншого. Об'єкти історії виробництва і техніки були також місцем певних історичних подій. Нерідко також комплексними пам'ятками можуть бути і зразки воєнної техніки, встановлені просто неба — адже вони свідчать не лише про події воєнної історії, але й у багатьох випадках і про втілені у них найпередовіші досягнення тогочасної наукової та технічної думки, організації виробництва.

Зустрічаються також ситуації, коли пам'ятки історії виробництва і техніки пов'язані з пам'ятками монументального мистецтва. Найчастіше це стосується поховань відомих діячів, де встановлено художні надгробки. Також це стосується тих випадків, коли будинки, зокрема, наукових та освітніх закладів, промислових споруд прикрашають пам'ятки монументального мистецтва — мозаїки, фрески, декоративні розписи тощо.

Множину пам'яток історії пам'яток історії виробництва і техніки складають об'єкти, що належать до різних етапів розвитку як самих виробництва і техніки, так і суспільства в цілому.

При підготовці статей до томів «Зводу пам'яток історії та культури України» необхідно дотримуватись певних критеріїв відбору пам'яток історії виробництва і техніки. Основною вимогою при цьому слугує наявність виробничо-технічного значення пам'ятки, загальнодержавного або місцевого. Керуватися слід наявністю об'єктивної виробничої та технічної цінності об'єкта, уникаючи суб'єктивних і кон'юнктурних оцінок та уподобань, значенням пам'ятки для досягнення максимально повного представлення усіх етапів господарського і технічного розвитку країни, кращого висвітлення усіх його аспектів. Щоб бути зарахованим до цієї категорії та включеним до «Зводу пам'яток історії та культури України», об'єкт повинен бути досконально досліджений і перевірений на відповідність певним вимогам.

Однією з найважливіших його характеристик є віддаленість від нас у часі. Чим вона значніша, чим більш ранній рівень розвитку науки і техніки репрезентує об'єкт, тим менше нерухомих свідків того періоду дійшло до сьогодення, і тим більше підстав вважати такий об'єкт пам'яткою історії виробництва і техніки. Під цю категорію підпадають, зокрема, споруди допромислового виробництва. Якщо промислове виробництво за самою своєю суттю припускає уніфікацію і типізацію технічних процесів, то споруди, що передують йому, можуть нести у собі риси індивідуальності, відрізнятися за тими чи іншими своїми властивостями, мати риси, притаманні окремим місцевостям чи регіонам. Тому важливо, щоб усі вони були досліджені максимально повно по всій території країни. Це тим більш актуально, що з давніх часів до нас дійшла лише незначна частина таких споруд, особливо якщо зважити на їх колишню масовість і поширеність.

Що стосується об'єктів промислової доби, то до категорії нерухомих пам'яток історії виробництва і техніки слід віднести ті з них, яким належить певна роль в історії тієї чи іншої галузі. Насамперед, це може бути зачинатель однієї з галузей енергетики, промисловості, транспорту або зв'язку (як в країні в цілому, так і в окремому регіоні), нової галузі науки чи наукового напрямку.

Не менш важливими є ті об'єкти, що характеризують ті чи інші етапи у розвитку виробництва і техніки. Це може бути впровадження принципово нових, більш високих технологій, перехід до випуску принципово нових виробів вищого класу складності, впровадження технічно більш досконалих видів транспорту або зв'язку, отримання принципово нових технічних та технологічних результатів, присудження престижних загальнодержавних та міжнародних нагород.

До пам'яток історії виробництва і техніки належать також об'єкти, що наочно репрезентують рівень науки і техніки, типовий для того чи іншого проміжку часу, що дуже важливо для досягнення найбільш повної уяви про шляхи їх розвитку, для максимальної репрезентації всього поступу науково-технічного прогресу. В даному випадку бажано охопити якомога повніше усі існуючі різновиди об'єктів одного найменування.

Ще одна вимога до пам'яток історії виробництва і техніки — неповторність, унікальність та оригінальність об'єкта, відсутність аналогів як у країні, так і у світі, які і складають його основну цінність. Хоча такий об'єкт може стояти осторонь від магістрального напрямку, в якому рухався розвиток науки і техніки, репрезентувати відгалуження від загального шляху науково-технічного прогресу, але саме в цьому і полягає його цінність.

Звичайно, нерухомі об'єкти історії науки і техніки повинні бути дійсно оригіналами споруд, а не їх більш пізніми копіями. Проте, характерною особливістю науково-технічних

і виробничих об'єктів є те, що вони рідко існують у своєму первісному вигляді. З плином часу і розвитком науково-технічного прогресу виникає потреба в удосконаленні діючого науково-технічного та виробничого устаткування, що веде до його модернізації, переобладнання, перебудови приміщень у відповідності до нових вимог, і об'єкт продовжує своє існування вже в іншому, часто далекому від первісного, вигляді та з новими функціями. Однак у процесі його дослідження необхідно виявити саме ті частини, що залишилися від первісних споруд та технічного обладнання.

Далеко не завжди об'єкти історії виробництва і техніки збереглися до нашого часу. Але в тих випадках, коли їм належало вагоме місце в розвитку краю чи технічного прогресу загалом і відомі точні місця їх розташування, саме локалізовані пам'ятні місця важливих під цим кутом зору подій в історії виробництва і техніки можуть слугувати нерухомими пам'ятками зазначеної групи. До них, наприклад, належить місце першої доменної мануфактури в с. Висока Піч Житомирської обл., місце початку промислової розробки вугільних родовищ у м. Лисичанськ Луганської обл., пам'ятне місце першої лінії електричного трамваю у Києві та ін.

Під категорію об'єктів допромислового і промислового виробництва, гірничодобувної та енергетичної галузей підпадають, зокрема, такі об'єкти, як млини, кузні, шахти, електростанції, заводські цехи зі своїм устаткуванням тощо. Серед них будинок солеварні у м. Дрогобич Львівської обл. — найстарішого постійно діючого підприємства країни; доменна піч XVIII ст. у с. Майдан Дрогобицького р-ну Львівської обл.; будинок кузні у Києві; домна, де проводилася дослідна плавка із застосуванням природного газу на заводі ім. Г. Петровського у Дніпропетровську; будинок заводууправління заводу «Комунар» у Запоріжжі, де в конструкторському бюро було сконструйовано і виготовлено перший еталон радянського комбайна та ін.

До числа гідротехнічних, інженерних та шляхових споруд відносять такі об'єкти, як греблі, тунелі, мости, моли, депо, водонапірні башти, залізничні майстерні тощо. До них належить унікальна гамора (водяна кузня) у с. Лисичеве Іршавського р-ну Закарпатської обл., міст ім. Є. Патона у Києві — перший у світі суцільнозварний автошляховий міст, будинок депо поч. 20 ст. у Житомирі, споруди поштової станції у м. Біла Церква Київської обл. та ін.

Зразки обладнання, продукції та техніки, встановлені просто неба також є об'єктами, які віддзеркалюють певні етапи та розвиток виробництва і техніки. До них, зокрема, належать зливки сталі, встановлений біля заводу ім. Ф. Держинського у Дніпродзержинську, сонячний годинник у Києві, локомотив серії «9П», встановлений біля депо Львів-Захід; планер А-13 поблизу Коктебеля в АР Крим та ін.

Що стосується пам'яток, пов'язаних з життям і діяльністю відомих осіб — діячів виробництва і техніки, то їх відбір здійснюється виключно в залежності від внеску, що зробив той чи інший вчений, винахідник, конструктор у розвиток виробництва і техніки як у світовому, так і в регіональному масштабі. З Україною пов'язані життя та діяльність значної кількості діячів виробництва і техніки, у т. ч. світового рівня. Деякі з них свого часу зазнали безпідставних репресій, були надовго кинуті до таборів і в'язниць, звідки не всі повернулися, а їх внесок у технічний прогрес замовчувався або применшувався. Відшукати пам'ятки, пов'язані з їх іменами, — це відновити у суспільній пам'яті їх внесок у справу наукового і технічного розвитку. Інші діячі, пов'язані з розвитком виробництва і техніки, в різний час і з різних причин емігрували за кордон, де розпочали або продовжили свою наукову, винахідницьку чи конструкторську діяльність, і де стали відомими. Віддаючи належне їх заслугам, слід відновити пам'ять про них через нерухомі пам'ятки,

пов'язані з їхнім життям та діяльністю. Варто приділити увагу і тим діячам, які працювали у військово-технічній і космічній галузях. Їх імена і здобутки були невідомі широкому загалу. Настав час оцінити їх внесок до цих науково-містких та високотехнологічних сфер діяльності, вшанувати пам'ять про них, досліджуючи, серед іншого, нерухомі пам'ятки їхнього життя та творчої діяльності.

Статті про пам'ятки історії виробництва і техніки до Зводу повинні у найбільш лаконічному вигляді передавати максимально повну інформацію про нерухомий об'єкт, і по можливості супроводжуватися схемами, що допомагають краще зрозуміти їх зміст. Основна частина статті має бути присвячена опису наукових і технічних досягнень, пов'язаних з нерухомим об'єктом, та відповідного періоду життя та наукових і технічних досягнень особи, котра перебувала тут.

Методика підготовки історичної частини томів Зводу пам'яток

Загальні засади підготовки матеріалів до томів Зводу пам'яток

Словник призначених до включення в томи Зводу пам'яток є одним із основних елементів початкового етапу роботи над відповідними матеріалами Зводу. Водночас, він має стати кінцевим результатом різнопланової та системної роботи з виявлення, обстеження та дослідження пам'яток певної території України, якій присвячений конкретний том Зводу. Натурне обстеження, що має на меті з'ясувати наявність та стан матеріальних об'єктів історичної спадщини, є обов'язковою передумовою складання їх переліку. До словника включається перелік відібраних пам'яток із зазначенням назви пам'ятки, її дати та адреси. Назва пам'ятки історії має характер короткої анотації, яка обґрунтовує доцільність включення

об'єкта до Зводу, наприклад, дефініція персоналії. Словник будується за адміністративно-територіальним та алфавітним принципами. Першими в томі подаються пам'ятки обласного (республіканського для АР Крим) центру. Далі систематизація здійснюється за районами, в районах — за населеними пунктами в алфавітному порядку їх назв. Пам'ятки населених пунктів подаються також за алфавітним порядком їх назв. Якщо у великих населених пунктах архітекторами визначені як пам'ятки архітектури та містобудування деякі вулиці, вони також включаються за алфавітом — як комплексна пам'ятка. Конкретні статті про пам'ятки на цій вулиці розміщуються також за алфавітом. Аналогічно систематизуються об'єкти з однаковими назвами (наприклад, «Братська могила радянських воїнів») — за алфавітом вулиць, на яких вони розташовані, або за місцем розташування на кладовищі.

Словник має бути відрецenzований й обговорений. Для цього він передається в місцеві організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, творчих спілок, відомим краєзнавцям, оприлюднюється в засобах масової інформації і подається на відгук у Центр Зводу пам'яток історії та культури України Інституту історії України НАН України. Після рецензування словник розглядає і схвалює до реалізації редколегія тому. Досвід роботи з підготовки Зводу показує, що словник постійно змінюється внаслідок глибшого дослідження вже відомих об'єктів і розширення кола пам'яток. Корективи до нього вносяться за погодженням з редколегією тому.

Структура томів Зводу відповідає адміністративно-територіальному поділу України. Основною його структурною одиницею є томи, присвячені історико-культурній спадщині міст державного підпорядкування — Києва і Севастополя, Автономної Республіки Крим та областей України. Кожен конкретний том має уніфіковану структуру відповідно до

енциклопедичного жанру видання: передмова, вступ, нариси про області, населені пункти, статті про пам'ятки, науково-довідковий апарат. Нариси та статті про пам'ятки систематизуються за адміністративно-територіальним та алфавітним принципами. У томах «Київ» та «Севастополь» статті розміщуються за алфавітом їх назв. Пам'яткам, розташованим за межами населених пунктів, дається адреса найближчого населеного пункту даного району. Пам'ятки, виявлені після виходу томів Зводу, мають публікуватись у періодичних додатках до томів.

Загальна схема томів Зводу про пам'ятки області (Республіки Крим)

I. Передмова.

II. Вступ.

1. Загальні відомості.

2. Пам'ятки археології.

3. Пам'ятки історії.

4. Пам'ятки містобудування та архітектури.

5. Пам'ятки монументального мистецтва.

6. Охорона та використання історико-культурної спадщини.

III. Матеріали про пам'ятки області, Автономної Республіки Крим (викладаються за районами в алфавітному порядку їх назв).

1. Нарис про обласний (республіканський — для Криму) центр.

2. Статті про пам'ятки зазначеного населеного пункту (в алфавітному порядку їх назв).

3. Довідка про районний центр.

4. Статті про пам'ятки зазначеного районного центру (в алфавітному порядку їх назв).

5. Статті про пам'ятки, розташовані в районі (в алфавітному порядку назв населених пунктів району, а в межах населених пунктів — в алфавітному порядку назв пам'яток).

IV. Науково-довідковий апарат.

1. Джерела та література.
2. Іменний покажчик (включає і прізвища авторів статей).
3. Географічний покажчик.
4. Постатейний покажчик.
5. Додатки (за рішенням обласної редколегії можуть включати топонімічний словник, списки втрачених пам'яток області тощо).

I. Передмова

Головне завдання передмови до тому — дати загальну характеристику видання. Пояснюються його завдання, принципи структурної побудови тому, кількісний склад та особливості відбору включених до нього об'єктів і викладу текстового матеріалу. Характеризується науково-довідковий апарат. Стисло розповідається про історію підготовки книги до видання. Вказуються наукові установи та громадські організації, які брали участь у цій роботі. Називаються автори статей, виконавці ілюстративного матеріалу, укладачі покажчиків та бібліографії, наукові консультанти.

Орієнтовний план передмови (0,3–0,4 авт. арк.)

1. Завдання видання.
2. Коротка довідка про історію створення тому. Характеристика джерельної бази.
3. Особливості висвітлення пам'яток історії та культури в даному томі (загальна кількість пам'яток, у т. ч. за окремими видами, критерії відбору, структура тому, виклад матеріалу, науково-довідковий апарат).

Відомості про установи та організації, авторів, консультантів та укладачів текстових та ілюстративних матеріалів.

II. Вступ

Є важливою складовою частиною кожного тому Зводу. Його основне завдання — дати загальну характеристику історико-культурної спадщини окремих регіонів України,

подаючи огляд пам'яток археології, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва в хронологічній послідовності на фоні основних етапів історичного розвитку території. Науковий аналіз має ґрунтуватися на сучасних концепціях історичного і культурного розвитку України. Орієнтиром для авторів як вступу, так і статей про пам'ятки історії повинні бути видання Інституту історії України НАН України та інших провідних наукових історичних установ та осередків. Текст має бути написаний чіткою, лаконічною мовою з використанням широкого кола архівних джерел та наукової літератури.

Вступ складається з п'яти розділів. В першому розділі наводяться загальні дані про Автономну Республіку Крим, область, місто державного підпорядкування. Наступні чотири розділи присвячуються окремим видам пам'яток — археології, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва. Шостий розділ висвітлює історію розвитку справи охорони, збереження та використання історико-культурної спадщини в регіоні (місті державного підпорядкування), зазначаються найцінніші втрачені пам'ятки та причини їх руйнування. Кожен розділ про пам'ятки повинен писати фахівець — археолог, архітектор, історик, мистецтвознавець, до написання історії пам'яткоохоронної справи в регіоні залучаються активісти й керівництво місцевої організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. В кінці вступу зазначаються його автори.

Підрозділ «Пам'ятки історії»

(до 1 авт. арк.)

Мета підрозділу — подати узагальнену характеристику історичних пам'яток. Містить коротку історіографію, оцінює стан дослідження в цілому та по окремих групах і типах пам'яток. Зазначаються проблеми, що існують у вивченні об'єктів історико-культурної спадщини.

Характеристика кожної історичної епохи повинна бути максимально узагальненою. При цьому, крім зв'язку із загальноісторичним процесом, розглядається специфіка історичного минулого краю. Відомості, які висвітлюють основні тенденції розвитку регіону, не повинні перевантажуватися статистичними даними та дрібними фактами, згадуванням сучасних керівників та відомих діячів регіону. Головна увага зосереджується на характеристиці історичних пам'яток, які відображають політичні, соціально-економічні та культурні процеси в регіоні на різних етапах суспільного розвитку. Огляд подається в хронологічній послідовності та включає коротку характеристику пам'яток і посилання на статті про них у томі. Окремо характеризуються ті об'єкти культурної спадщини, що не збереглися.

Розгляд завершується підсумковим аналізом історичних пам'яток за групами та типами. Він включає характеристику географії розташування пам'яток на території області, визначення місць їх концентрації (частина області за сторонами світу, райони, окремі населені пункти), пояснення причин, що визначили специфіку їх розташування. Робиться кількісний та якісний аналіз внесених до тому пам'яток.

Орієнтовний план підрозділу «Пам'ятки історії»

1. Історіографічний огляд. Загальні відомості про стан дослідження пам'яток історії.

2. Пам'ятки історії в контексті політичного, соціально-економічного та культурного розвитку регіону.

3. Огляд пам'яток за групами:

а) пам'ятки історії державного устрою та суспільно-економічного ладу;

б) пам'ятки історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів;

в) пам'ятки воєнної історії;

- е) пам'ятки історії науки, освіти і культури;
- д) пам'ятки історії релігійного та церковного життя;
- г) пам'ятки історії виробництва і техніки.

Підрозділ «Охорона та використання
історико-культурної спадщини»
(до 1 авт. арк.)

Прикінцевий підрозділ вступу до тому має на меті висвітлити становлення та розвиток справи охорони й використання пам'яток історії та культури регіону. Необхідно враховувати, що пам'ятки історії та культури з давніх часів привертали до себе суспільну увагу. Відомості про археологічні та архітектурні об'єкти, історичні реліквії наводяться вже в давньоруських джерелах. В наступні періоди поступово зростає інтерес до об'єктів старовини та мистецтва.

Цілеспрямовані державні заходи щодо вивчення та охорони пам'яток у межах сучасної території України вперше почали здійснюватися в Криму вже в кін. XVIII ст., що було викликано орієнтацією суспільного інтересу на античні старожитності. В більшості регіонів України цей процес набув помітного розвитку з поч. XIX ст., коли увагу вчених та широкої громадськості привернули слов'янські пам'ятки. Протягом століття до пам'яткоохоронного та краєзнавчого руху долучилися численні краєзнавці, вчені та наукові товариства різного спрямування, з 2-ї пол. XIX ст. — губернські вчені архівні комісії. Слід враховувати, що незважаючи на ентузіазм окремих учених та громадських діячів, реальні результати в справі охорони пам'яток далеко не відповідали суспільним потребам. У Російській імперії не було ухвалено закон про охорону пам'яток і не було створено струнку вертикаль пам'яткоохоронних органів.

Під час Української революції 1917–1921 рр. в країні закладалися нові засади пам'яткоохоронної справи. Засади її реформування розроблялися за Української Центральної

Ради, Української Держави та Директорії УНР. Після встановлення радянської влади охорона пам'яток відзначалася досить суперечливими процесами. Формування державної системи охорони пам'яток і пам'яткоохоронного руху громадськості супроводжувалося не лише позитивними результатами, які стали важливим внеском у вітчизняну та світову культуру, а й масовим знищенням пам'яток з ідеологічних міркувань. Особливо постраждали пам'ятки церковної архітектури. Все це повинно дістати рівнозначне відображення в підрозділі.

Враховуючи, що історія вивчення окремих видів пам'яток наводиться у відповідних частинах вступу, головна увага в даному підрозділі має зосереджуватися на конкретних заходах, пов'язаних з обліком, охороною, ремонтом та реставрацією пам'яток, створенням та діяльністю органів охорони пам'яток, участю громадськості в цій роботі на кожному історичному етапі. Доцільно відобразити стан справи охорони пам'яток на час підготовки тому Зводу і розкрити перспективи її розвитку.

Нариси (довідки) про обласні, районні центри та населені пункти — пам'ятки історії та культури

Важливим елементом структури кожного тому Зводу є нарис (довідка) про обласний (республіканський — для АР Крим) і районні центри та населені пункти з цінною історико-культурною спадщиною. Його мета — дати загальну характеристику обласного, районного центру чи населеного пункту як пам'ятки історії та культури, показати основні історичні етапи його розвитку та їх відображення в пам'ятках. Наводиться інформація про виникнення та розвиток населеного пункту, перші писемні згадки про нього, зміни в адміністративно-територіальному поділі, про визначні історичні події та перебування в ньому відомих державних, громадсько-політичних, військових, церковних діячів, пред-

ставників науки і культури. Ці дані мають бути пов'язані з характеристикою пам'яток історії — як тих, що збереглися, так і тих, що втрачені. У заключній частині нарису наводиться загальна кількість пам'яток історії та культури, у т. ч. — за окремими видами.

В окремих випадках підготовки короткої історичної довідки потребують рядові населені пункти (міста, селища міського типу, села), які мають історико-культурну цінність. Наприклад, сучасне м. Зіньків Полтавської обл. згадується в історичних документах у 1576 і 1604 рр. Місто позначене на карті XVII ст. Г. Л. де Боплана. На поч. XVII ст. тут була споруджена фортеця (не збереглась). З 1648 р. — сотенне містечко Полтавського полку, в 1662(1661) — 1672(1671) рр. — центр Зіньківського полку. Його мешканці брали в 1768 р. активну участь у гайдамацькому русі. Тут народилися члени Кирило-Мефодіївського товариства І. Посяда та М. Савич, поет М. Зеров, актор і режисер Д. Ровенський. Юнацькі роки тут провів письменник Остап Вишня, навчалися письменники В. Вразливий, Г. Тютюнник, І. Цюпа та ін.⁶²

Структура і зміст статей про пам'ятки історії

Включенню до Зводу підлягають всі об'єкти, що збереглися до нашого часу, — реальні свідки найбільш значних сторінок історії України. Інформація про пам'ятні споруди, місця і поховання, що не збереглися, подається, як правило, у вступних частинах томів Зводу, довідках про населені пункти, статтях про вулиці, що є комплексними пам'ятками. Може складатись і окремий список втрачених пам'яток, який подається як додаток до тому. Це стосується насамперед великих міст, таких як Київ, Сімферополь та обласні центри.

Окремі статті втраченим об'єктам присвячуються лише як виняток — у разі особливого історичного значення пов'язаних з ними подій та персоналій, або, коли це єдина можливість увічнення пам'яті про історичне минуле певного

регіону чи населеного пункту. Вказане стосується, наприклад, місць пам'ятних споруд Батурина (Чернігівська обл.), де розташовувалися резиденції гетьманів України Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи, знищених в 1708 р. за наказом російського царя Петра I; Севастополя, які були майже повністю зруйновані під час Кримської війни; військових цвинтарів запорозьких козаків і російських вояків часів російсько-турецької війни 1735–1739 рр. на о. Хортиця в Запоріжжі, площа яких не встановлена, тощо.

При включенні до видання пам'ятних місць слід виходити з того, що ними є певні локалізовані території, пов'язані з тими чи іншими конкретним подіями, епізодами та фактами з історії України. Наприклад, «Пам'ятне місце Берестецької битви 1651» (с. Пляшева Радивілівського р-ну Рівненської обл.); «Пам'ятне місце перебування Шевченка Т. Г. 1846» (с. Гульськ Новоград-Волинського р-ну Житомирської обл.); «Пам'ятне місце поховань жертв політичних репресій 1936–41» (с-ще Биківня — Київ); «Пам'ятне місце робітничого селища водників, знищеного нацистами 1943» (Київ) та ін. У таких статтях після їх назви чітко визначаються місця розташування та межі пам'ятних місць.

До Зводу не включаються пам'ятні місця, які не локалізовані і зв'язок яких з історичними подіями або діями має неконкретний характер, тобто вони позбавлені інформації про певні меморіальні об'єкти. Наприклад, «Батьківщина (такого-то...)», «Центр цукрової промисловості...».

Пам'ятні знаки, споруджені на честь певних історичних подій та осіб, не належать до пам'яток історії, хоч іноді мають цінність як пам'ятки мистецтва. Вони не мають самостійного значення у Зводі як пам'ятки історії, тому їм не присвячуються окремі статті. Відомості про такі об'єкти можуть подаватись у вступі до тому, довідках про населені пункти, статтях про вулиці, що є комплексними пам'ятками

культури. Як приклад, можна навести подану на рецензію статтю «Пам'ятний знак на честь першої перемоги Б. Хмельницького над польською шляхтою у січні 1648, 1996». Знак на о. Хортиця (Запоріжжя) класифіковано як пам'ятку історії. Однак, споруджений у 1996 р. знак ніяким чином не пов'язаний з подіями XVII ст. Ця стаття повинна мати назву «Пам'ятне місце першої перемоги Б. Хмельницького над польсько-шляхетським військом 1648» і розповідати про визначну історичну подію, а інформація про знак подається в кінці статті і має характер не основної, а додаткової.

Відомості про меморіальні дошки доповнюють статті про будівлі — пам'ятки історії, на яких вони встановлені. Вони мають містити інформацію про дату встановлення, авторів (скульпторів, архітекторів), матеріал, техніку виготовлення і місце на фасаді або в інтер'єрі, де вони встановлені. Якщо меморіальна дошка певним подіям або діячам встановлена помилково не на пам'ятному об'єкті, вона взагалі не описується. Наприклад, на фасаді лабораторного корпусу Головної астрономічної обсерваторії НАН України в Києві, збудованому на поч. 1970-х рр., встановлена меморіальна дошка засновнику і першому директору ГАО О. Орлову, який помер у 1954 р. і в цьому корпусі не працював. На вул. Саксаганського, 3 у Києві помилково встановлено меморіальну дошку генеральному конструктору авіаційної техніки СРСР В. Челомею, який насправді проживав у 1927–1941 рр. у будинку № 2/34 на цій же вулиці. У такому разі в статті про меморіальну адресу зазначено факт помилки.

Пам'ятні знаки на честь воїнів-земляків (Радянської армії, формувань УГА, УПА тощо), котрі поховані в інших місцях, як правило, встановлені поруч з могилами інших загиблих у цій місцевості воїнів або на пам'ятних місцях. Вони описуються в статтях про останні. Наприклад, «Братська могила радянських воїнів і пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-

земляків», «Пам'ятне місце знищеного нацистами села та страти мирних жителів 1943 й пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків».

Статті про пам'ятні знаки як про пам'ятки історії є винятком у Зводі. Описуються лише ті з них, що пов'язані з подіями надзвичайного значення в історичному минулому України в цілому, її конкретного регіону або населеного пункту, якщо вони є єдиною можливістю увічнення останніх. Це стосується пам'ятних знаків, присвячених відміні кріпацтва, жертвам голодоморів, політичних репресій тощо. Подібні винятки робляться ще й тому, що реальних об'єктів — свідків багатьох визначних історичних подій або пов'язаних з особами, котрі були забуті або навмисно викреслені зі шпальт української історії, майже не збереглося. Тому включення до Зводу подібних пам'ятних знаків сприяє повнішому і об'єктивнішому висвітленню історії України, життя та діяльності відомих історичних діячів, до того ж така інформація, як і самі знаки, має велике освітньо-виховне значення.

Статті Зводу про пам'ятки історії мають відповідати загальним вимогам науково-енциклопедичних видань, тобто у максимально стислій формі давати вичерпну інформацію про їх наукову та історичну цінність. Текст статей має бути написаний професійною і лаконічною, але разом з тим зрозумілою для широкого кола читачів мовою, не обтяженою специфічними термінами.

Основний зміст статті має становити інформація про об'єкт як свідка історичних подій, життя та діяльності історичної особи. Включення до тексту цитат з історичних і літературних джерел допускається лише як виняток. При визначенні обсягу статей слід виходити із загального принципу викладу матеріалів Зводу, що полягає у поєднанні максимальної стислості та високої інформативності. При цьому необхідно враховувати наукову та історичну цінність

пам'ятки, значення пов'язаних з нею подій та персоналій, а також ступінь її збереження й дослідження.

При написанні статей про конкретний об'єкт слід уникати повторів відомостей, які містяться в інших статтях про ті ж самі події або діячів. Взаємозв'язок статей, присвячених аналогічним за інформацією пам'яткам, досягається застосуванням у Зводі системи посилань, що є загальною нормою для всіх енциклопедичних видань. Завдяки цьому читач зможе знайти ту статтю, де повніше описані певні історичні події, особи, окремі пам'ятки різних типів тощо.

Алфавітний принцип розміщення статей у межах кожного населеного пункту зумовлює особливі вимоги до їх заголовків. Формулювання останніх повинно ґрунтуватися на єдиних засадах, спільних для всіх видів пам'яток історії та культури. Кожній статті про пам'ятки надається свій порядковий номер. Це дозволить забезпечити систему взаємних посилань, скласти покажчики до тому. Статті про комплексні пам'ятки мають один номер, усі об'єкти, що входять до їх складу, одержують внутрішнє цифрове позначення (1.1; 1.2; 1.3 тощо). Це стосується таких комплексних пам'яток, як вулиці, площі, ансамблі і комплекси, садиби та ін. Статті про пам'ятки кожної області (Автономної Республіки Крим, міст державного підпорядкування) мають свою нумерацію. Якщо одній області (республіці, місту) присвячено декілька книг, статті в них повинні мати наскрізну нумерацію.

Для фіксації видової належності пам'яток застосовуються літерні позначення: історія — іст., археологія — археол., містобудування — містобуд., архітектура — архіт., монументальне мистецтво — мист. Ці позначення розміщуються в алфавітному порядку після заголовку статті. У комплексних статтях ставиться відповідно декілька позначень.

Основною частиною заголовку статей про пам'ятки є назва об'єкта. Вона повинна відбивати первісне функціональне призначення споруди на момент її побудови, незважаючи на всі форми її подальшого використання, містити дату її зведення (рік, століття — початок, середина, кінець). Могили датуються роком смерті похованих, якщо ж ця могила є перепохованням, вказуються дві дати — смерті (загибелі) і перепоховання. Пам'ятні місця датуються роком подій, що відбувалися на цьому місці.

Приклади заголовків статей

Братська могила жертв голодомору 1932–33 (іст.).

Братська могила радянських воїнів 1943 (іст.).

Братська могила радянських воїнів і партизанів 1943, 1951 (іст.).

Дот № 13 1941 (іст.).

Житловий будинок 1914, в якому проживав Хвильовий М. Г. (іст.).

Житловий будинок 1968, в якому проживали відомі вчені (іст.).

Монітор «Железняков» 1936 (іст.).

Пам'ятне місце боїв 7-ї морської бригади 1941–42 (іст.).

Пам'ятне місце форштадта Олександрівської фортеці та заснування м. Олександрівськ 1771 (іст.).

Педагогічний музей 1909–11, де працювала Українська Центральна Рада (іст.).

Поховання Аліпія (Алімпія) Іконописця бл. 1114 (іст.).

Поховання родини Рильських 1-ї пол. 20 ст. (іст.).

Садиба Киселя М. Д. 1-ї пол. 19 ст., в якій проживав Костомаров М. І. (іст.).

Троїцький народний будинок Київського товариства грамотності (тепер Київський національний академічний театр оперети) 1901–02 (іст.).

Університету св. Володимира комплекс (тепер Київський національний університет ім. Тараса Шевченка) 1-ї пол. 19 — 1-ї пол. 20 ст. (іст.).

Фільверта і Дедіни завод («Червоний екскаватор», «АТЕК») кін. 19–20 ст. (іст.)

Школа 1950-х рр., в якій викладав Стус В. С. (іст.).

Структура статей про пам'ятки історії

Структура статей про кожен з основних типів пам'яток історії (будинки, будівлі, споруди; поховання; пам'ятні місця) має свої особливості, які можуть бути зафіксовані у відповідних схемах.

Схема статті про будинки, будівлі, споруди

— Заголовок. Адресна прив'язка.

— Місце розташування. Зазначаються частини населеного пункту за сторонами світу; розташування відносно червоної лінії забудови вулиці та найбільш значних споруд, що знаходяться поблизу, тощо.

— Короткий опис зовнішнього вигляду і внутрішньої структури, якщо об'єкт не належить до пам'яток архітектури, — кількість поверхів, матеріал (наприклад, — «Будинок двоповерховий з підвалом і мансардою, цегляний, тинькований, пофарбований»).

— Історія спорудження (прізвища архітектора й власників будинку, зміни у функціональному призначенні тощо).

— Історична частина. Зазначаються роки, в які за описуваною адресою відбувались історичні події або проживали історичні діячі, № квартири або приміщення, поверх (для багатопверхових споруд). Інформація про історичні події подається лише в безпосередньому зв'язку з об'єктом, що описується. В статтях про меморіальні будинки основна увага звертається на ту частину біографічних відомостей, що охоплює період проживання або роботи в них певних історичних осіб.

— Сучасний стан пам'ятки. Зазначається, що розташовано у будинку і, зокрема, у меморіальних приміщеннях на час написання статті, якщо потрібно, — стан їх збереження; проведення ремонтно-реставраційних робіт, реконструкцій, перепланувань.

— Інформація про наявність пам'ятних знаків — меморіальних дощок, скульптур, барельєфів тощо (дата і місце їх встановлення, прізвища авторів, матеріал, техніка виготовлення, проведення реконструкцій).

— Перелік основних джерел та літератури.

— Підпис автора.

Схема статті про пам'ятні місця

— Заголовок. Адресна прив'язка.

— Місце розташування. Зазначаються частина населеного пункту за сторонами світу, розташування відносно найближчих споруд і пам'яток. Якщо пам'ятне місце локалізується за межами населеного пункту, зазначається його розташування відносно останнього або відносно залізничних колій, автотрас, найближчих споруд й природних об'єктів; при знаходженні в лісі — № квадрату.

— Опис має включати загальні розміри й межі пам'ятного місця, особливості його рельєфу, рослинності, забудови.

— Історична частина. Інформація про історичні події або окремих осіб дається у безпосередньому зв'язку з конкретним пам'ятним місцем і з обов'язковим зазначенням дат подій.

— Сучасний стан і використання досліджуваної території, розташування на ній об'єктів — свідків історичних подій.

— Інформація про наявність пам'ятних знаків: меморіальних дощок, скульптур, обелісків, стел, плит з меморіальними написами тощо (дата й місце їх встановлення, прізвища авторів, матеріал, техніка виготовлення, проведення реконструкцій).

- Перелік основних джерел та літератури.
- Підпис автора.

Схема статті про поховання

- Заголовок. Адресна прив'язка.
- Місце розташування. Зазначаються частина населеного пункту або кладовища за сторонами світу, споруди, що знаходяться поряд. Якщо могила розташована за межами населеного пункту, описується її місцезнаходження відносно останнього або відносно споруд чи природних об'єктів — залізничної колії, автотраси, річки, лісу (№ квадрату) тощо.

- Історична частина. Повна біографія відомих історичних діячів із зазначенням наукового та творчого доробку. При описі поховань військових зазначаються дати та обставини загибелі воїнів, їх військові частини; в статтях про братські могили — загальне число похованих та кількість встановлених прізвищ. Відомості про перепоховання та підпоховання.

- Інформація про наявність пам'ятних знаків — скульптур, обелісків, стел, плит, дощок з меморіальними написами тощо. Дата і місце їх встановлення, прізвища авторів, матеріал, техніка виготовлення, проведення реконструкцій.

- Перелік основних джерел та літератури.
- Підпис автора.

Методичні засади підготовки тексту статей

Статті, як зазначалося, розміщуються за алфавітним принципом, який передбачає орієнтацію на першу літеру слова, з якого починається назва статті. При систематизації датування пам'ятки ігнорується. Якщо початок назв у кількох статей однаковий («Могила», «Будинок» й ін.), орієнтація здійснюється за наступними словами, включаючи прізвища певних осіб. Тому при формулюванні назв статей ініціали слід розміщувати після прізвищ.

У випадках з назвами церков можна піти двома шляхами: або починати зі слова «Церква Різдва Пресвятої Богородиці» і систематизувати за другим словом, або застосувати інверсію — «Різдва Пресвятої Богородиці церква», «Спаса на Берестові церква».

Дати історичних подій до 1918 р. даються за старим стилем. У статтях про поховання бажано давати дати народження і смерті за старим і новим стилем, оскільки не рідкі випадки, коли виникають розбіжності в роках життя, якщо людина народилась або померла, наприклад, у кінці грудня. Назви населених пунктів і держав, з якими пов'язане життя похованих даються за сучасними назвами. Допускається вживати стару назву, наприклад, села, але в такому випадку в дужках зазначається нова його назва.

При відборі персоналій, яким присвячено статті про пам'ятки історії, враховується, насамперед, світове та загальнодержавне значення їхньої діяльності, а також вагомість внеску у соціально-політичний, економічний, культурний і духовний розвиток конкретних регіонів на всіх етапах їх розвитку. Одночасно застосовуються загальноприйняті критерії енциклопедичних видань, зокрема, для науковців — належність до числа академіків і членів-кореспондентів академій наук, для діячів культури — до народних артистів і художників. У статтях Зводу подається інформація лише про тих осіб, які вже пішли з життя, і про ті державні, громадські, наукові, освітні й культурні установи та організації, що вже припинили існування («Реміснича управа», «Будинок полкової канцелярії», «Купецьке зібрання»). Нині діючі інституції включаються до Зводу у тому випадку, якщо вони пов'язані з історичними подіями та відомими персоналіями. Це ж стосується сучасних підприємств.

Якщо одна й та ж установа в різні роки розміщувалася за різними адресами й відповідно фігурує у кількох статтях, слід робити відповідні посилання у текстах на номер іншої

статті, не повторюючи її зміст (наприклад, див. ст. 56). Зазначене стосується й інформації про окремих історичних діячів у різних статтях.

Статті про будинки, в яких жили, працювали або навчалися відомі особи, що становлять значну частину історичного матеріалу томів, мають бути уніфіковані за певними параметрами. Наприклад, у рецензованих матеріалах історичних частин томів в одних випадках подається повна (або майже повна) біографія відомих діячів, в інших — лише окремі біографічні дані, пов'язані з їх перебуванням у певному населеному пункті, проживанням, роботою, навчанням у конкретному будинку, якому присвячено статтю. У таких статтях слід виходити з наступного. Якщо особа похована на цвинтарі цього ж самого населеного пункту, відомості про її життя та діяльність розподіляються за адресами, що збереглися і включені до Зводу, а в статті про поховання описується повна біографія. В більшості випадків таких поховань і відповідно повних біографій у томі не буде, тому читач не матиме повного уявлення про ту чи іншу видатну особу, котра мешкала (працювала, навчалась) у будинку впродовж короткого часу (наприклад, у дитячі роки). Це значно ускладнить сприйняття матеріалу, особливо в тих випадках, коли йдеться про маловідомих за різних причин персоналій (жертв політичних репресій, діячів, імена яких довгий час були викреслені з вітчизняної історії тощо), знайти довідковий матеріал про яких пересічному читачеві не легко. Тому, якщо історичний діяч перебував у населеному пункті нетривалий час і похований в іншому місці, в статті слід подавати в стислому вигляді повну його біографію. Найприйнятнішою є така схема:

1). Зазначення років проживання (роботи, навчання) історичної особи в певному будинку (наприклад, «1904–17 у квартирі № 5 проживав...»; «1962–65 у школі працював /навчався/...»).

2). Прізвище, ім'я, по-батькові особи, роки народження і смерті, розширена дефініція із зазначенням галузі наукової, державної, політичної або іншої діяльності, вчених (член-кореспондент, академік певної академії наук) та державних (Герой Радянського Союзу, Герой Соціалістичної Праці, Герой України) звань, основних посад в установах, де вона працювала, її досягнень — й років праці та одержання звань (у дужках). Наприклад, «1908–09, 1918–19 (епізодично), 1924–31, після повернення з еміграції і до вимушеного переїзду до Москви, на третьому поверсі у двох, з 1929 у трьох кімнатах проживав Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — історик, літературознавець, письменник, публіцист, громадський, політичний і державний діяч, голова Української Центральної Ради (1917–18), акад. ВУАН (з 1923), АН СРСР (з 1929)» (Київ, вул. Паньківська, 9)⁶³.

При формулюванні дефініції слід уникати таких визначень, як «великий», «видатний» стосовно історичних діячів, а також не зазначати їх національної приналежності.

3). Відомості про перебування історичної особи в краї, області, населеному пункті. Акцент має бути зроблений на роках життя, пов'язаних з даним будинком («У роки проживання /роботи, навчання/ у цьому будинку...»). Бажано вказати, де ще жила або працювала (навчалась) особа в цьому населеному пункті із зазначенням адрес будинків та їх наявності на сьогоднішній день, звідки і за яких причин особа переїхала до цього населеного пункту і будинку, а також чому, коли і куди виїхала, де похована.

У випадках, коли в будинку лише «бували» видатні діячі (в гостях, у редакціях газет й ін.), можна обмежитися короткою дефініцією.

Якщо пам'ятка пов'язана з життєвим шляхом багатьох діячів, у заголовку вказуються за алфавітом перші прізвища і формула «та ін.» або застосовується визначення «Житловий

будинок, в якому проживали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного, державного і церковного життя».

В назвах статей про об'єкти обов'язково зазначається перше функціональне призначення споруди за офіційною назвою установи чи громадської інституції на той час. Якщо тепер у цьому будинку міститься відомий державний або громадський заклад, можна дати його назву в дужках. Наприклад, «Міський театр (Житомирська обласна філармонія)», «Театр “Соловцов” (Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка)» (Київ).

У статтях про промислові та інші підприємства й установи слід чітко зафіксувати такі моменти:

- офіційну назву на час заснування та її зміни за роками до сьогодення;
- обставини заснування і відкриття; межі й особливості території, яку займає комплекс споруд;
- кількість і функціональне призначення кожної з будівель комплексу, роки її спорудження.

В статтях про промислові підприємства (як і інші установи) надзвичайно цінною є інформація щодо їх унікальності, місця і значення в розвитку певної галузі економіки країни, області, району, міста («перше», «одне з перших», «одне з найпотужніших», «єдине» або «одне з не багатьох, що збереглися») тощо). Відсутність такої інформації викликає сумнів щодо доцільності включення об'єкта до Зводу як пам'ятки історії виробництва.

В частині опису, що стосується основних етапів історії підприємства, слід звернути увагу й на періоди Української революції 1917–1921 рр., Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945 рр., тимчасової окупації населеного пункту й ін., зазначивши події та персоналії, пов'язані з діяльністю підпільних організації, проведенням мітингів та інших суспільних акцій.

Якщо є дані про працю на досліджуваних підприємствах Героїв Соціалістичної Праці, Героїв Радянського Союзу та інших держав, відомих організаторів виробництва, раціоналізаторів, винахідників, їх слід включати до статті із зазначенням: років життя й праці на заводі персоналій, меморіальних місць (цехів, кабінетів, лабораторій), пов'язаних з їхньою діяльністю; конкретних досягнень і внеску у розвиток підприємства та всієї галузі (але тільки в тому випадку, якщо ці особи вже пішли з життя).

Наприклад, стаття «Червоненський цукровик» (с. Червоне Андрушівського р-ну Житомирської обл.), якщо залишити цю назву, має висвітлювати історію сучасного підприємства. Її слід замінити на «Цукровий завод Терещенка Ф. А. 1870, 1926, де розташовувалася аеропланна майстерня Терещенка Ф. Ф.», тоді відразу зрозуміло, що це пам'ятка національного значення.

Будинки (корпуси, цехи), що є пам'ятками історії (пов'язані з історичними подіями або діяльністю відомих осіб), мають бути описаними під дробовим номером. Наприклад, стаття в томі «Київ» — «431. Пивоварний завод Акціонерного товариства, 19 ст.» доповнена підстаттею «431.2. Будинок головної контори 1872–73, в якому бували Термен О. Ф., Хряков М. Г., проживав і працював Михальчук К. П.».

Якщо в статтях зустрічаються назви населених пунктів, річок, гір тощо, слід вказувати країну, область, район, де вони розташовані. Це ж стосується й назв згаданих навчальних закладів, підприємств та установ.

Слід уважно ставитися до вживаної історичної термінології й датування подій загальнодержавного масштабу. Орієнтиром і зразком мають слугувати апробовані наукові визначення, назви й дати, які містяться, зокрема в багатьох виданнях загального історичного і спеціального спрямування Інституту історії України НАН України. Зокрема, вже побачило світ кілька томів «Енциклопедії історії України».

Виклад деяких подій у рецензованих матеріалах подається з помилками, з певних політичних позицій, використанням «штампів» радянської комуністичної пропаганди, що неприпустимо в такому виданні. Приклади: «На початку вересня 1918 у повіті була встановлена влада гетьманців»; «Одним із головних питань партійних і комсомольських організацій були відстоювання ленінізму, боротьба проти троцькізму, а також ліквідація неписьменності та українізація»; «Населення було ще дуже віруючим»; «Трудящі району самовіддано працювали, міцнила їх морально-політична єдність».

У статтях про пам'ятки історії окремих регіонів зустрічається вживання таких виразів, як «банди Петлюри», «Директорія С. В. Петлюри» (замість «Директорія УНР»), «загинув від рук куркулів»⁷. Слід також запобігати емоційних і публіцистичних речень (приміром, про становище селянина у XVIII ст. — «Постійним його супутником стали кривда й безправ'я, злидні та хвороби»). Назви пам'яток повинні фіксувати конкретний історичний об'єкт, тому їх неприпустимо визначати певними метафорами, порівняннями тощо (наприклад, «Рубіж мужності» замість «Пам'ятне місце оборонних боїв»).

Зустрічається і термін «німецько-фашистські загарбники», який краще замінити на більш точне наукове визначення — «німецькі загарбники», «війська нацистської Німеччини» чи ін. Зазначений термін вживався під час війни, присутній в науковій літературі й досі, але гітлерівська Німеччина все ж таки була нацистською, а не фашистською.

Додатки та список джерел і літератури

До всіх статей подається додаток, в якому наводяться повні тексти написів на пам'ятках або пам'ятних знаках; розшифровка ініціалів згаданих у тексті персоналій та авторів статті; зауваження авторів щодо помилок у текстах написів і пропозиції по їх зміні з посиланням на джерела

тощо. Додаток виконує допоміжну функцію під час підготовки Зводу пам'яток історії та культури і до складу опублікованого видання не входить (окрім іменного покажчика).

Звід пам'яток — наукове видання, тому велика увага в ньому має надаватись списку джерел та літератури, які входять до складу науково-довідкового апарату кожного тому Зводу. Мета списку — не тільки підтвердження, а й розширення фактичних даних, які подаються у вступі, нарисах про населені пункти або у статтях Зводу. Йдеться про інформацію щодо пов'язаних з певною пам'яткою історичних подій, дат спорудження або реконструкції меморіальних будинків тощо. Перелік джерел розширює можливості для більш поглибленого вивчення пам'яток, якщо у читача виникає така необхідність після ознайомлення зі статтею Зводу. Разом з тим список не претендує на повне охоплення всіх джерел та літератури по кожній пам'ятці, оскільки має включати тільки основні з них. Автор повинен виділити із досить значного масиву опублікованих видань та архівних джерел ті матеріали, які за своїм змістом не повторюють, а доповнюють один одного. Відбір літератури необхідно здійснювати на стадії збирання матеріалу, надаючи перевагу найбільш повним за змістом працям. До них належать, наприклад, загальні та монографічні праці. Разом з тим слід мати на увазі, що в зв'язку з процесом переосмислення історичного минулого України поряд з фундаментальними дослідженнями все більшу цінність набувають матеріали архівів, а також окремі публікації в наукових журналах, в періодичній пресі, у тезах доповідей на наукових конференціях. Вони досить часто містять цінні відомості для висвітлення маловідомих сторінок та епізодів місцевої історії, життя та діяльності історичних діячів України, оскільки їх автори використовують нові документи й наукові підходи та концепції.

Недоцільно відбирати для списку такі видання, як популярні книги, короткі путівники, альбоми, буклети. Газетний матеріал залучається, як правило, в разі відсутності відомостей про пам'ятки в книгах і журнальних статтях.

Список джерел та літератури систематизується відповідно за двома групами, всередині кожної з них — за алфавітним принципом. Бібліографічний опис оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1.2006 «Системи стандартів з інформації, бібліографічної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання».

¹ Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1986 року. — К.: Юрінком, 1996. — С. 24.

² Відомості Верховної Ради України. — 2000. — № 39. — Ст. 333; 2002. — № 3–4. — Ст. 27; № 16. — Ст. 114; 2005. — № 5. — Ст. 114.

³ Там само. — 2004. — № 32. — Ст. 390.

⁴ Там само. — 2005. — № 11. — Ст. 201.

⁵ <http://www.uapravo.net/data/base60/ukr60441.htm>

⁶ <http://uazakon.com/document/spart20/inx20429.htm>

⁷ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1761-2001-%EF>

⁸ <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=928-2009-%EF>

⁹ uazakon.com/time2000/period3.htm

¹⁰ <http://www.president.gov.ua/documents/7056.html>

¹¹ http://www.culturalstudies.in.ua/2007_analiz_4_1.php

¹² Тарутінова І. Пам'ятки Києва в цифрах // Культурна спадщина Києва: дослідження та охорона історичного середовища: науково-інформаційний зб. — К. АртЕк, 2003. — С. 5–6.

¹³ Автоматична база даних пам'яток по м. Києву // Київський науково-методичний центр по охороні, реставрації та використанню пам'яток історії, культури і заповідних територій.

¹⁴ Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України АН України, 1993. — 112 с.

¹⁵ Типові статті для Зводу пам'яток історії та культури України. — К.: Інститут історії України АН України, 1994. — 179 с.

¹⁶ Горбик В., Денисенко Г. Военна історія України в пам'ятках. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — 178 с.; Денисенко Г. Г. Проблема дослідження пам'яток воєнної історії ХХ ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — С. 109–125; Піскова Е., Федорова Л. Нерухомі пам'ятки історії (теоретичні аспекти проблеми) // Київська старовина. — 1999. — № 5. — С. 140–154.

¹⁷ Історико-культурна спадщина України: проблеми дослідження та збереження. — К.: Інститут історії України НАН України, 1998. — 399 с.; Актуальні питання виявлення і дослідження пам'яток історії та культури. — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — Ч. 1. — 303 с.; Ч. 2. — 255 с.; Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — 336 с.

¹⁸ Полякова М. А. Исторические памятники: проблемы классификации и определения общественной ценности // Памятники в контексте историко-культурной среды: Труды НИИ культуры. — М., 1990. — С. 64.

¹⁹ Пам'ятні знаки: альбом. — К., 1971. — С. 5.

²⁰ Боярский П. В. Теоретические основы памятниковедения // Памятниковедение: теория, методология, практика: Труды НИИ культуры. — М., 1986. — С. 127.

²¹ Лихачев Д. С. Экология культуры // Москва. — 1979. — № 7. — С. 173–174.

²² Боярский П. В. Назв. праця. — С. 31.

²³ Історико-культурні заповідники. Довідкове видання. — К.: Фенікс, 2007. — С. 64–65.

²⁴ Материалы по вопросу о сохранении древних памятников, собранные Императорским Московским Археологическим обществом. — М., 1911. — С. 47.

²⁵ Разгон А. М. Охрана исторических памятников в дореволюционной России (1861–1917) // Труды НИИ музееведения. — М.,

1957. — Вып. 1. — С. 101; Труды XIV Археологического общества в Чернигове. 1908 г. — М., 1911. — Т. 3. — Отд. 3. — С. 75–77.

²⁶ Законодавство про пам'ятники історії та культури: Зб. Нормативних актів. — К., 1970. — С. 29.

²⁷ Там само. — С. 40.

²⁸ Акуленко В. І. Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990). — К.: Вища школа, 1991. — С. 205.

²⁹ Закон УРСР про охорону та використання пам'яток історії та культури. 1978 р. // Пам'ятники України. — 1978. — № 3. — С. 73; Инструкция о порядке учета, обеспечения сохранности, содержания, использования и реставрации недвижимых памятников истории и культуры. — М., 1986. — С. 3.

³⁰ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Вісник: спеціальний випуск / Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. — К., 2000. — С. 15.

³¹ http://whc.unesco.org/archive/advisory_body_evaluation; <http://whc.unesco.org/archive/periodicreporting/EUR/cycle01/section2>.

³² Акуленко В. І. Назв. праця. — С. 217.

³³ Державний реєстр національного культурного надбання (пам'ятки архітектури та містобудування) // Пам'ятки України. — 1999. — № 2–3. — С. 7–28.

³⁴ Кульчицький С. В., Мицик Ю. А., Власов В. С. Історія України. Довідник для абітурієнтів та школярів загальноосвітніх навчальних закладів. — К., 2007. — 528 с.; История Украины: научно-популярные очерки / Под редакцией В. А. Смолия. — М., 2008. — 1070 с.

³⁵ Стельмах С.П. Історична наука, загальні тенденції й основні етапи її розвитку в Європі та Північній Америці. — Енциклопедія історії України. — Т. 3. — К., Наукова думка, 2005. — С. 562–563; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 3 вид., перероб. та розш. — К., Критика, 2006. — С. 11–17.

³⁶ Методичні рекомендації до Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 25.

³⁷ Винар Л. Михайло Грушевський. Історик і будівничий нації. — К., Фондація ім. О. Ольжича, 1995. — С. 108.

- ³⁸ Советское Закарпатье. — Ужгород, 1983. — С. 224.
- ³⁹ Історія міст і сіл УРСР: Закарпатська область. — К., 1969. — С. 380.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ Грабовецький В. Пам'яті О. Довбуша // Пам'ятки України. — 1981. — № 2. — С. 62.
- ⁴² Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Місто стольне козацьке // Пам'ятки України. — 1970. — № 3. — С. 40.
- ⁴³ Радянська енциклопедія історії України. — К., 1972. — Т. 4. — С. 102.
- ⁴⁴ Пирятин // www.pyriatyn.pp.net.ua
- ⁴⁵ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. — К., 1983. — Т.1. — С.111.
- ⁴⁶ Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 1. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1999. — С. 470.
- ⁴⁷ Там само.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ Реабілітовані історією. — Київ — Полтава, 1992. — С. 21.
- ⁵⁰ Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини: зб. документів. — К.: ХІК, 2006. — С. 161.
- ⁵¹ Гуржій О., Пилявець Р. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: проблемні питання // Сторінки воєнної історії України. Вип. 12. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 20.
- ⁵² Кот С. І. Теоретичні проблеми пам'яткознавства // Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. — С. 56.
- ⁵³ Піскова Е. М., Федорова Л. Д. Нерухомі пам'ятки історії // Там само. — С. 190.
- ⁵⁴ Горбик В., Денисенко Г. Воєнна історія України в пам'ятках України. — К.: Інститут історії України НАН України, 2003. — С. 8; Методичні рекомендації по підготовці матеріалів Зводу пам'яток історії та культури України. — С. 32.

⁵⁵ Раковский Л. Э. Памятники промышленной архитектуры, производственной деятельности, революционной и боевой славы на территории сахарных заводов Винницкой обл. // Памятники истории и культуры Винницкой области: Материалы к Своду памятников истории и культуры народов СССР по Украинской ССР. — К., 1990. — Вып. 8. — С. 104–105.

⁵⁶ Денисенко А. В. Деякі питання вивчення пам'яток науки і техніки // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 1992. — Вип.1. — С. 24–30; Корнієнко О. М., Константинов В. О. Пам'ятки науково-технічного прогресу в Українській РСР. — К., 1986; Памятники науки и техники. — М., 1981; Стрішенець М. М. Водяні борошномельні млини Києва // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2001. — Вип. 3. — С. 158–165; Тютюнник Ю. Г. Індустріальна спадщина Попільнянщини (за матеріалами польових досліджень) // Там само. — К., 2007. — Вип. 12. — С. 261–288.

⁵⁷ Ієвлева В. П. Пам'ятки індустріального розвитку Києва кінця ХІХ — першої третини ХХ століття. — К.: Прес-КІТ, 2008. — 248 с.

⁵⁸ <http://zakon.rada.gov.ua>

⁵⁹ История науки и техники. Учебно-методическое пособие. — СПб.: СПбГУ ИТМО, 2006. — 143 с.

⁶⁰ Там само. — С. 2.

⁶¹ Там само. — С. 5.

⁶² Бажан О. Г. Зіньків // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2005. — Т. 3. — С. 362; Зіньків // Полтавщина. Енциклопедичний довідник. — К., «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1992. — С. 292–294.

⁶³ Будзинський О., Панькова С. Житловий будинок 1901, в якому проживали родина Грушевських, відомі діячі науки і культури // Звід пам'яток історії та культури України: Київ: Енцикл. вид. Кн. 1, ч. 2. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 880.

ТИПОВІ СТАТТІ

I. Пам'ятки історії державного устрою та суспільно-економічного ладу

м. Житомир

I.1. Пам'ятне місце заснування Житомира 9 ст. (іст.).

Первісна територія міста обмежувалася з заходу сучасною вул. Замковою, із сходу — пл. Замковою, з півночі — пров. Шолом-Алейхема і територією Хрестоздвиженської церкви, з півдня — сквером. Загальна пл. — понад 3 га. Зародком і центральним ядром стародавнього Житомира була Замкова гора. Як свідчать археологічні знахідки, саме на скелястому лівому березі р. Кам'янка при впадінні її у р. Тетерев з'явилося в 9 ст. перше городище, з якого почало свою історію місто. Спочатку городище на Замковій було місцем схованки й захисту мешканців від зовнішніх ворогів, тому що його територія підносилася над навколишньою місцевістю. З заходу гора круто обривалася до р. Кам'янка, з південного та північного боків городище оточували глибокі яри, згодом перешийки між ними були перекопані й насипані вали. Відтоді городище перетворилося на неприступну фортецю. Оборонний рів проходив по сучасній вул. Замковій, невеликий відрізок його зберігся до наших днів. Одними з перших поселенців Замкової гори були житичі — слов'янське плем'я, що входило до древлянського союзу племен. Вони займалися хліборобством, зокрема, вирощували жито, яке міняли на інші товари. Певно, що звідси й походить назва міста. Вони були також мисливцями, рибалками, бджолярами. Точна дата заснування міста невідома. Існують різні версії та легенди,

згідно однієї з них місто заснував 884 дружинник київських князів Аскольда і Дира Житомир. Однак жодна з гіпотез та легенд не має документального підтвердження. Перша літописна згадка про Житомир міститься в Густинському літописі, в якому під 1362 згадується, що місто разом з Київщиною було завойовано великим князем литовським у 1345–77 Ольгердом Гедиміновичем. У кін. 14 ст. на Замковій горі з'явився дерев'яний замок (не зберігся).

1984 на честь 1100-річчя заснування Житомира на Замковій горі встановлено пам'ятний знак у вигляді природної кам'яної глиби — валуна світло-сірого кольору (вис. — 2,5 м) з вибитим написом на лицьовому боці. Арх. П. Перевозник.

Джерела та література:

Вербицкий Т. Краткое описание города Житомира. — Житомир, 1889; Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К., 1991; Довідник з історії України. — К., 2002; Рафальский Л. Исторический очерк г. Житомира // Волынские епархиальные ведомости за 1887 г. — № 1–2. Неофициальная часть; Синяков Г. Г. Житомир. Историко-архитектурный нарис. — К., 1968; Тарабукін О. О. Археологічна карта Житомира. — Житомир, 1994; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888; Толочко П. П. Післямова // Грушевський М. С. Назв. праця; Трипольский Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии // Волынский археологический сборник. Вып. 2. — Житомир, 1900. Ярмошик І. Житомир древній: спроба реконструкції історії міста до XV століття. — Житомир, 1997.

Олена Іващенко.

І.2. Пам'ятне місце Іллінського ярмарку 17–19 ст. (іст.).

У центральній частині міста, на Базарній площі.

З початку 17 ст. на цьому місті навколо церкви Успіння Пресвятої Богородиці відбувалися торги під час ярмарків. У середині 17 ст. з чотирьох роменських ярмарків головну роль почав відігравати Іллінський, що починався щорічно з 20 липня і проводився упродовж місяця. З часом ярмарок перетворився з роздрібного на оптовий і залучив у сферу свого впливу понад 1 тис. місцевих і регіональних ярмарків. На початку 19 ст. Іллінський ярмарок за своїм значенням та товарообігом став найбільшим в Україні, а в Російській імперії поступався лише Нижньогородському ярмарку. Розвитку ярмарку сприяло зручне географічне розташування Ромен, близькість до кордонів Польщі, Росії, багатьох країн Сходу і Заходу, Кавказу тощо. На ньому місцеві купці продавали віск, мед, вовну, глиняний посуд, сало, тютюн, дьоготь, льон, птицю, худобу, коней. Промисловці з Росії збували тут металеві вироби, сільськогосподарський реманент, шкіру, хутро. З Дону і Запоріжжя привозили рибу, сіль, приганяли табуни коней, овець. Іноземні купці торгували сукняними, шовковими тканинами, срібним посудом, прикрасами, вином, зброєю та іншими товарами. У 1840-х рр. товарообіг Іллінського ярмарку досягав 12 млн. крб., а купців прибувало до 120 тис. чоловік. Населення міста в ті роки налічувало 6 тис. чоловік. Цей ярмарок відігравав важливу роль не лише в розвитку торгівлі, промислового виробництва, ремесел і сільського господарства краю, а й мав великий вплив на розвиток культури в краї. Під час ярмарку діяли театри, каруселі, звіринці, велася жвава книжкова торгівля. Тут мала своє подвір'я Києво-Печерська лавра, збували свої книги Московська, Чернігівська, багато іноземних друкарень.

З усієї України на ярмарок сходилися кобзарі, лірники. На Іллінському ярмарку виступали кобзар О. Вересай, актор М. Щепкин, композитор М. Глінка, 1845 тут побував Т. Шевченко.

Для проведення ярмаркової торгівлі навколо церкви Успіння Пресвятої Богородиці (пізніше — Святодухівський собор) було побудовано понад 200 лавок та крамниць, що розташувалися на восьми рядах: красному, хутрянному, грецькому, соляному, гончарному, рибному, залізному. У зв'язку з тісністю в середині міського укріплення, ярмарок у 1803 було переведено за укріплений мур на вигін, що одержав назву Гостиного двору. На новій площі в 37 десятин було побудовано 300 лавок, які в 1863–67 замінено кам'яними (сучасна територія парку культури та відпочинку, стадіону, заводу «Тракторозапчастина», школи № 3, житлового масиву). Для проведення торгу худобою, кіньми, птицею, дьогтем було обладнано окрему Кінно-ярмаркову площу в 34 десятини (сучасна територія заводу «Буддеталь», частина залізничної станції). 1852 Іллінський ярмарок переведено до губернського міста Полтави, де він швидко занепав. У Ромнах у цей період зросло значення інших ярмарків і до кін. 19 ст. традиційно продовжувалась оптова торгівля. У роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу торгові ряди були знищені військами гітлерівської Німеччини під час відступу з Ромен. Окремий фрагмент їх зберігся і увійшов до однієї з будівель заводу «Тракторозапчастина».

1991 ярмарок було відроджено, він знову проводиться на Базарній площі.

На території пам'ятного місця розташовані пам'ятка археології — слов'янське поселення 7–9 ст., пам'ятки архітектури та містобудування — Святодухівський собор, Соборно-Василівська церква, а також сучасні будівлі крамниць, житлові будинки, торгові ряди міського базару.

Джерела та література:

Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках. — Спб., 1858; Борисенко В. Н. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій пол. XVII ст. — К., 1986; Діброва Г. В., Панченко В. В. Іллінський ярмарок. — Ромни, 1993; Курилов И. А. Воспоминания роменского старожила об Иллинской ярмарке // Киевская старина. — 1893. — № 7; Нелин А. П., Диброва Г. В. Ромны. — Харьков, 1986; Николайчик Ф. Д. Иллинская ярмарка в период ее существования в Ромнах. — Полтава, 1907; Сидоренко О. В. Про упорядкування мір на Лівобережжі у 18 ст. — К., 1971. — Вип. 6; Шафонский А. Топографическое описание Черниговского наместничества. — К., 1851.

Володимир Панченко.

І.З. Поховання Гладкого Й. М. 1866, 1967, 1992 (іст.). Вул. Гоголя. На території Запорізького національного університету.

Гладкий Йосип Михайлович (1789, с. Мельники Золотоніського повіту Полтавської губ., тепер Канівського р-ну Черкаської обл. — 5(17).07.1866, м. Олександрівськ, тепер Запоріжжя) — останній кошовий отаман Задунайської Січі, наказний отаман Азовського козацького війська, генерал-майор.

Народився в родині сільського голови. 1820 подався на заробітки в Одесу, Керч та інші міста півдня України, потім — у Задунайську Січ, де був прийнятий у січове товариство в Платнірівський курінь. Отримав нове прізвисько — Бондар. Успішно просувався сходинками військової кар'єри. У складі п'ятитисячного козацького загону у флотилії, яку очолював головнокомандувач турецьких та єгипетських військ Ібрахімпаша, брав участь у війні турків з греками. Під командуванням кошового Я. Мороза 1826 брав участь в облозі та штурмі фортеці Міссолунгі (тепер м. Месолонгіон, Греція). Після цього походу був обраний курінним отаманом Платнірівського куреня. 1827 за підтримки райї став кошовим отаманом Задунайської Січі. Одночасно султан Магмуд II затвердив його у правах двобунчужного паші. Осередок козачої вольності в цей час переживав кризу. Й. Гладкий був поставлений у такі умови, коли потрібно було враховувати інтереси різних груп населення, вести гнучку політику і вирішувати, на чиему боці виступати у війні, що незабаром мала початися. Під час російсько-турецької війни 1828–29 він таємно домовлявся з російським командуванням про перехід до російських військ. Козацька рада в цілому підтримувала кошового отамана. 18(30) травня 1828 бл. 1 тис. задунайців та райї перейшли Кілійське гирло Дунаю і в Ізмаїльському порту приєдналися до російської армії. Вони взяли участь у боях проти Туреччини, зокрема в штурмі фортеці Ісакча (тепер місто в Румунії). За проявлену відвагу і

хоробрість під час штурму Й. Гладкий був нагороджений золотим Георгіївським хрестом, одержав військове звання полковника, 1829 — дворянство. За дорученням уряду сформував із задунайців Азовське козацьке військо, 1832–51 — наказний отаман цього війська. З 1843 — генерал-майор. 1851 вийшов у відставку, проживав у Новоспасівській станиці у власному будинку, через деякий час купив хутір Новопетрівку і мешкав у ньому з дружиною до 1862, потім переїхав до м. Олександрівськ (тепер Запоріжжя), де жив у власному будинку на вул. Покровській (тепер вул. Свердлова). 1980 під час будівництва пологового будинку дім отамана був зруйнований. Влітку 1866 поїхав на Катеринославський ярмарок, заразився холерою і помер. Був похований на козацькому Пилипівському цвинтарі. Під час житлової забудови могилу з останками Й. Гладкого перенесено на територію університету. 1967 на могилі встановлено плиту з рожевого граніту. 1992 проведено реконструкцію.

На могилі встановлено гранітний хрест на гранітному цоколі (0,15x0,4 м) з надмогильною гранітною плитою (0,9x2,0 м). На плиті вибито фрагмент вірша Т. Шевченка «До Основ'яненка». Під текстом зображено козацьку атрибутику — булаву з шаблею. На лицьовому та тильному боках постаменту хреста викарбовано анотаційний напис. Могила в гранітній обв'язці (3,0x3,0 м). Територія навколо могили викладена гранітними плитами. Автор — арх. В. Лагутенко.

Джерела та література:

Бачинська О. А. Гладкий Йосип Михайлович // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2; Гладкий В. О. Осип Михайлович Гладкий — кошевой атаман Задунайской Сечи: 1789–1866 // Русская старина. — 1881. — № 2; Маленко Л. М. Йосип Гладкий: людина, діяч // Південна Україна XVIII–XIX ст. — Запоріжжя, 1999. — Вип. 4(5); Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.; Запоріжжя, 2002.

Лариса Малихіна, Тамара Шевченко.

І.4. Київське відділення Санкт-Петербурзького (Петроградського) облікового і позичкового банку, 1914–16 (іст.).

Вул. Хрещатик, 8. На червоній лінії забудови вулиці. Автори проекту — санкт-петербурзькі архітектори П. Андрєєв і Л. Бенуа. Ліплені роботи на фасаді і в інтер'єрі виконав ск. М. Круль у кін. 1915 — на поч. 1916. У квітні 1916 Київське відділення, яке орендувало раніше приміщення на вул. Хрещатик, 25 (будинок не зберігся) переїхало у новий власний будинок. На першому його поверсі містилися магазини, на верхніх поверхах — банківські й житлові приміщення. Шестиповерховий з підвалом, цегляний, тинькований цементним розчином під природний камінь, два перші поверхи облицьовано гранітом. Паралельно лінії вулиці розташовані великі зальні приміщення. У перпендикулярному до фасадного дворовому півтораповерховому двосвітньому об'ємі з високими арочними вікнами міститься операційна зала. Цей корпус у свою чергу сполучається у з тильним дворовим корпусом.

Київське відділення Санкт-Петербурзького (Петроградського) облікового та позичкового банку (за іншими джерелами — Міжнародний комерційний) відкрито 1874. Банк належав до фінансово-кредитних установ, які здійснювали рух позичкового капіталу, забезпечуючи акумуляцію тимчасово вільних заощаджень і прибутків, передачу їх у вигляді позичок населенню, державним установам, підприємцям під заставу нерухомості, товарів, цінних паперів, оплату за акціями, прийом вкладів; займався комісійним продажем цукру. Був підпорядкований Міністерству фінансів Російської імперії. Націоналізований 1919. Впродовж 20 ст. у будинку містилися різні установи, магазини і контори. Київське відділення Петроградського банку займало в 1918 дев'ять кімнат на першому і другому поверхах:

приймальня, контора, кабінет управителя, операційна зала. На третьому-шостому поверхах були також житлові кімнати службовців банку (вікна на подвір'я). Квартира управителя будинку і контора розміщувалися на шостому поверсі. Керував банком у цьому приміщенні В. Мозерт — гласний Київської міської думи, почесний член Київського губернського опікування дитячих притулків, консул Норвегії в Києві в 1915–18.

Перший поверх і підвал займав магазин російського акціонерного товариства «Л. М. Еріксон і К^о», контора якого містилася на п'ятому поверсі. Фірма виробляла телефонні, телеграфні та сигналізаційні апарати, вимірювальні прилади тощо. 1914–15 монтажне бюро АТ здійснило установку нової міської телефонної станції в Києві.

За даними 1918, на третьому-четвертому поверхах розміщувалася контора Всеросійського земського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, на шостому — контора Київського обласного комітету Всеросійського союзу міст.

У 1920-х рр. в будинку містилися державні установи: Київський сільгоспбанк, заснований 1923; Київський окружний сільськогосподарський кредитовий кооперативний союз, який надавав довгострокові кредити сільськогосподарським кооперативам, постачав їм машини, знаряддя, здійснював збут сільськогосподарської продукції, операції страхування тощо. Справами Кредитсоюзу керувало правління, до складу якого входив Коліух Дмитро Вікторович (1880 — бл. 1937) — кооперативний діяч, один із організаторів української споживчої кооперації, голова правління Дніпросоюзу (1917–20), міністр харчової промисловості УНР (січень–квітень 1918), заступник голови Вукоопспілки і голова Кооптаху (з 1920), директор Укрзовнішторгу. 1931 заарештований у справі т. зв. Українського національного центру, помер на засланні.

У довоєнний час тут діяли також Товариство допомоги нужденним дітям, Об'єднання червоних директорів, трудова школа № 25. У 1950-х — на поч. 1960-х рр. в будинку функціонувало Відділення Зовнішторгбанку СРСР. З проголошенням незалежності України — Державний експортно-імпортний банк України («Укрексімбанк»), який 1998 переїхав у інше приміщення.

Тепер — банк «Хрещатик».

Джерела та література:

ДАК, ф. 163, оп. 6, спр. 218; оп. 38, спр. 149; оп. 41, спр. 845, 1625, 1923, 6329; ф. 1542, оп. 1, спр. 599; ДАКО, ф. 1636, оп. 6, спр. 47; Довідна книга. Уся Київщина на 1928 рік. — К., 1928; Друг О. Будинок банку на Хрещатику, 8 // Янус. Нерухомість. — 1998. — № 20; Зодчий. — 1911. — № 49; Календарь. Весь Киев. 1926. — К., 1926; Кандауров Д. П. и сын. Фабрично-заводские предприятия Российской империи. — Пг., 1914; Киевлянин. — 1911. — 12 ноября; Киевская мысль. — 1911. — 12 ноября; Лукомский Г. О новом и старом Киеве // Зодчий. — 1913. — № 48; Ясиевич В. Е. Архитектура Украины на рубеже XIX–XX веков. — К., 1988.

*Ольга Друг,
Олена Мокроусова,
Тетяна Скібіцька.*

І.5. Готель «Паласт» кін. 19 — поч. 20 ст., в якому підписав зречення гетьман Скоропадський П. П., містилися підрозділи Народного комісаріату освіти УСРР, проживали відомі діячі науки і культури, державні діячі (іст.). Бульв. Т. Шевченка, 7/29. На розі вул. Пушкінської. Восьмиповерховий з підвалом і мансардою, цегляний.

За Української Держави частину приміщень готелю було надано державним структурам. Дванадцять кімнат реквізувало Міністерство праці. Тут діяли також представництва іноземних держав: містилося Генеральне консульство Німеччини, мав резиденцію посол Туреччини Мухтар-паша (Ахмед Мухтар-бей). У помешканні турецького посла 14 грудня 1918 склав і підписав своє зречення від влади Скоропадський Павло Петрович (1873–1945) — військовий, державний і політичний діяч, генерал-лейтенант російської армії (з 1916), командувач 34-м армійським корпусом на території України (з січня 1917, з серпня 1917 — Перший Український корпус), який українізував, почесний отаман Вільного козацтва (з жовтня 1917), гетьман України (з 29 квітня 1918).

У квітні-серпні 1919 у готелі були розміщені структури Наркомату освіти УСРР, які опікувалися питаннями літератури, мистецтва, охорони пам'яток. У системі Наркомосу був сформований Всеукраїнський відділ мистецтв — ВУКВІДМИСТ, при ньому — Всеукраїнська рада мистецтв. Діяли також Всеукраїнський театральний комітет (ВУТЕКОМ), Всеукраїнський музичний комітет (ВУКМУЗКОМ), Всеукраїнський комітет образотворчого мистецтва (ВУКОМОБМИС), Всеукраїнський літературний комітет (ВСЕУКРЛІТКОМ).

Діяльність ВУТЕКОМу (керівник — режисер П. Ільїн) здійснювалась у трьох основних напрямках: нагляд за діяльністю театрів; розробка теоретичних питань, пов'язаних з театром; практична робота зі створення нового театру.

Працівниками історико-теоретичної секції комітету були майбутній академік АН СРСР, почесний доктор Оксфордського університету та Сорбонни, літературо- та мистецтвознавець М. Алексеев, історик театру С. Мокульський. На режисерсько-інструкторських курсах, організованих секцією робітничо-селянських театрів, викладав характерний актор і лектор С. Ратов (князь Муратов). Репертуарним відділом ВУТЕКОМу (містився у помешканні № 6) завідував театрознавець Г. Крижицький, секретарем був актор і режисер М. Левкоєв, до числа співробітників відділу входив історик літератури й театру О. Дейч. У квітні 1919 репертуарний відділ оголосив через пресу всеукраїнський конкурс нових п'єс. Одним із перших відгукнувся письменник І. Еренбург, який написав для конкурсу драматичну містерію «Золоте серце». У тісному контакті з ВУТЕКОМом працювали режисери Л. Курбас, К. Марджанов, журналіст М. Кольцов.

Головою ВУКМУЗКОМу (діяв у помешканні № 12) спочатку був піаніст і диригент із Петрограда М. Біхтер, згодом — співак Л. Собінов, котрий також керував оперним театром (тоді — Оперою Української Радянської Республіки ім. К. Лібкнехта) і водночас сприяв постановкам в Українській музичній драмі. До співпраці з ВУКМУЗКОМом були залучені композитори Р. Глієр (директор Київської консерваторії), Я. Степовий (очолював одну з секцій комітету), К. Стеценко, Б. Яворський; інструктором був М. Леонтович, який за дорученням комітету організував першу українську радянську хорову капелу і став її «комісаром».

ВУКОМОБМИС очолювали Б. Вольський, художник-робітник з Харкова М. Дадикін. Комітет прагнув залучити митців до агітаційно-масового мистецтва, до реалізації відомого плану «монументальної пропаганди». У відповідних творчих заходах брали участь художники М. Бойчук, А. Петрицький, І. Рабинович, З. Толкачов, скульптори

Ф. Балавенський, Й. Чайков та ін. Комітет докладав зусиль до становлення художньої освіти, тут розробляли новий статут підпорядкованої ВУКОМОБМИСу Української державної академії мистецтв, що його затвердив Наркомос 27 липня 1919. У цьому напрямі працювали, зокрема, О. Мурашко, М. Прахов, ректор академії Г. Нарбут. Комітет проводив наради художників і мистецтвознавців; виходили друком розвідки з теорії та історії національного і світового мистецтва. Керівник ВСЕУКРЛІТКОМу — поет, випускник Харківського університету Г. Петников (у цей період він підтримував творчі зв'язки з футуристами, зокрема з «будетлянином» В. Хлебніковим). Комітет ставив за мету проводити з'їзди пролетарських письменників, створювати студії-школи, повсюдно організовувати книгозбірні та літературні гуртки. При ньому утворилося декілька секцій: поетична, журналістська, художньої прози і критики, лекційно-інструкторська, а також бюро пропаганди. Завідувачем поетичної секції деякий час був поет О. Мандельштам. Бюро пропаганди ВСЕУКРЛІТКОМу створило мережу літературних гуртків і студій на Подолі, на Солом'янці та в інших робітничих районах Києва. З реквізованих книг створювалися бібліотеки для масових клубів. Комітет разом із Всеукраїнським державним видавництвом розгортав випуск літератури різних жанрів. До 1 травня українська секція ВСЕУКРЛІТКОМу підготувала збірку поезій «Веснянки». Невдовзі побачило світ видання «Револуція». Російська секція випустила збірку «Револуционное искусство».

Літературно-мистецькі комітети заснували декілька періодичних видань. Серед них — перший у радянській Україні літературно-художній часопис «Мистецтво», тижневик української секції ВСЕУКРЛІТКОМу (упродовж травня-липня 1919 вийшло п'ять книжок). Редакція часопису містилась у помешканні № 11. Його відповідальним

редактором був поет-футурист М. Семенко, секретарем — автор революційних віршів В. Чумак. Журнал друкував поезії Д. Загула, М. Семенка, М. Терещенка, П. Тичини, В. Чумака, прозові твори В. Блакитного (Елланського), Г. Коцюби, О. Слісаренка, критико-теоретичні матеріали В. Коряка, Г. Михайличенка; питанням театрального мистецтва присвячені публікації Л. Курбаса і С. Бондарчука, питанням живопису — М. Бурачека й Я. Тугенхольда. Обкладинку та деякі заставки для часопису розробив художник Г. Нарбут, в ілюструванні брали участь художники М. Жук та А. Петрицький. Перша і єдина книжка журналу російської секції ВСЕУКРЛІТКОМУ «Зори», що вийшла друком у липні 1919 (редактор — письменник С. Мстиславський) також мала обкладинку роботи Г. Нарбута. Тут були надруковані теоретичні статті письменниці О. Форш та мистецтвознавця Г. Лукомського, театральні рецензії Г. Крижицького та Є. Кузьміна. З метою об'єднання молодих літературних сил міста ВСЕУКРЛІТКОМ почав друкувати «Рабочий журнал» (випустили лише перше число).

У помешканні № 14 будинку містився Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини (ВУКОПМІС) — перший державний орган з охорони та збереження історико-культурної спадщини за радянської влади в Україні. Заснований у лютому 1919 в Харкові в складі Наркомату освіти УСРР з метою обліку, збереження, популяризації історичних та культурних цінностей. У середині березня разом з іншими установами Наркомосу переїхав до Києва, де був сформований його новий склад. Спочатку ВУКОПМІС містився на сучасній вул. Шовковичній. Комітет складався з чотирьох секцій: архівно-бібліотечної (завідувач В. Модзалевський); музейної, згодом реформованої на етнографічну (завідувач М. Біляшівський); архітектурної (завідувач Г. Лукомський); археологічної (завідувач Н. Полонська-Василенко, згодом —

М. Макаренко). У складі комітету також працювали відомі вчені С. Гіляров, Ф. Ернст, І. Моргилевський. Головою ВУКОПМІСу спочатку було призначено молодого харківського художника М. Дадикіна. У травні — на початку червня комітет очолював Г. Лукомський, якого змінив на цій посаді В. Вольський.

Першочерговим завданням комітету було виявлення та врятування культурних цінностей, яким в умовах громадянської війни загрожувала небезпека. За ініціативою та безпосередньою участю його членів були підготовані декрети РНК УСРР «Про передання історичних та художніх цінностей у відання Народного комісаріату освіти» (1 квітня 1919) та «Про зняття з майданів та вулиць пам'ятників, споруджених на честь царів та царських посіпак» (7 травня 1919), затверджено наказ Наркомосу «Про першу державну реєстрацію усіх монументальних та речових пам'яток мистецтв і старовини». Цими актами було заборонено знесення та знищення пам'яток, їх будь-які переробки, вивезення та реквізиції без санкції ВУКОПМІСу та його місцевих органів — губернських, повітових, міських комітетів. На підставі телеграм, листів та відозв ВУКОПМІСу чимало місцевих Рад ухвалило постанови про оголошення культурних цінностей народним надбанням та забезпечення їх охорони. Власники пам'яток після реєстрації отримували спеціальне охоронне свідоцтво. Цінності, що були покинуті напризволяще, описувалися та перевозилися до спеціальних сховищ чи музеїв. Працівники ВУКОПМІСу регулярно виїжджали у відрядження для організації місцевих комітетів, обстеження не лише окремих пам'яток або населених пунктів, а й цілих повітів з метою обліку культурних цінностей. Однак їх основна увага в цей час зосереджувалася на пам'ятках Києва. У червні 1919 архівна секція комітету зареєструвала в місті 200 архівів, 11 найцінніших з них було перевезено до сховищ. Архітек-

турна секція склала картотеку на 3 тис. пам'яток, провела обміри, описи та фотографування кращих споруд Києва по вулицях, зафіксувала понад 300 художніх надгробків київського некрополю, почала рятувальні ремонтні роботи в соборі Святої Софії, що постраждав у 1918 під час штурму Києва більшовицькими військами. Цікаві наукові результати були отримані під час організованих археологічною секцією розкопок Кирилівської стоянки, київського дитинця біля Десятинної церкви, пам'яток у районі с. Поштова Віта, розгорнутого археолого-топографічного обстеження Києва. Протягом квітня-травня 1919 у місті діяло вже чотири державні музеї, засновані на основі зібрань Б. та В. Ханенків, О. Гансена, колекцій церковної старовини, Київського художньо-промислового та наукового музею. У серпні 1919 зазначені структури припинили існування у зв'язку з вступом до міста військ Добровольчої армії.

У вересні 1938 у ресторані готелю відбувалося вшанування учасників та переможців Всесоюзних автотоциклетних змагань, у якому брав участь головний суддя змагань Чкалов Валерій Павлович (1892–1938) — льотчик-випробувач, Герой Радянського Союзу (з 1936), комбриг (з 1938).

У готелі зупинялися відомі актори театру, кіно, естради, які приїздили до Києва на гастролі чи кінозйомки. Серед них — Б. Андреев, Ю. Богатиков, О. Вертинський, В. Висоцький, Г. Віцин, М. Водяний, Є. Євстигнєєв, О. Єфремов, І. Козловський, М. Крючков, А. Ларіонова, В. Марецька, Є. Матвеев, Є. Моргунов, Ю. Нікулін, Л. Орлова, Р. Плятт, А. Райкін, М. Рибников, Л. Утьосов, С. Філіппов, М. Черкасов, К. Шульженко та ін. Тут перебували також композитор А. Хачатурян, художник П. Корін, льотчиця В. Гризодубова. Під час приїзду до Києва у жовтні 1960 у готелі мешкав колишній киянин, державний діяч та літератор В. Шульгін.

1990 частину приміщень готелю використали для поселення народних депутатів УРСР. Тут жив, зокрема, лідер Демократичного блоку Чорнів В'ячеслав Максимович (1937–99) — громадсько-політичний діяч, правозахисник, дисидент, журналіст, один із засновників Народного руху України (1989), народний депутат України (з 1990), Герой України (2000, посмертно).

Тепер — готель «Прем'єр Палас», підвал, перший і цокольний поверхи пристосовано під торговельні та побутові заклади тощо.

Джерела та література:

Кот. С. И. Первый на Украине (К образованию Всеукраинского комитета охраны памятников искусств и старины) // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики. — К., 1991; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1919. — К.; Філадельфія, 1995; Шульгин В. В. Письма к русским эмигрантам. — М., 1961.

*Михайло Кальницький,
Сергій Кот.*

І.6. Садиба 1874–75, в якій проживали Терещенко І. Н., Терещенко М. І., містилися Генеральне секретарство шляхів сполучення УЦР і УНР, Міністерства шляхів сполучення УНР і Української Держави, було обрано Директорію УНР (іст.). Бульв. Т. Шевченка, 34. Забудова садиби складається з наріжного двоповерхового особняка з видовженим бічним фасадом вздовж вул. М. Коцюбинського, вузьким фасадом з парадним входом зверненого до бульв. Т. Шевченка, двоповерхового флігеля у глибині забудови, між якими — невеличке подвір'я зі службами, відокремлене від вулиці цегляним парканом із стрілчастою брамою. Всі будівлі споруджено за проектом арх. В. Краузе.

1879–1903 (з перервами) в особняку проживав Терещенко Іван Николович (1854–1903) — цукропромисловець, добродійник, колекціонер. 1883–1891 — гласний Київської міської думи. 1876–1900 підтримував матеріально Рисувальну школу художника М. Мурашка, витративши на її потреби бл. 150 тис. крб. Допомігав вихованцям школи. Був почесним попечителем Реального училища, для якого 1891 побудував і облаштував домову церкву в ім'я св. Олександра Невського, добудував навчальний корпус і спорудив ще один будинок. Зібрав багате зібрання творів російських та українських художників, які нині прикрашають музеї Києва і Санкт-Петербурга. З 1894 через хворобу майже постійно жив у Франції, де і помер.

З 1886 в особняку мешкав його син Терещенко Михайло Іванович (1886–1956) — громадсько-політичний і державний діяч, добродійник. У Києві закінчив Першу гімназію (1904), потім жив у Москві, де закінчив університет (1911), Санкт-Петербурзі, за кордоном. З 1912 був почесним попечителем Першої гімназії, допомагав у розбудові Міського музею, пожертвував 50 тис. крб. на утримання Київської консерваторії (1912), яка відкрилась 1913. З початком Першої світової

війни відкрив за власний рахунок лазарет на вул. Ярославів Вал, 40 (1914), активно працював у Російському товаристві Червоного Хреста, ініціював створення і очолив Київський воєнно-промисловий комітет (1915). З 2 березня 1917 — міністр фінансів Тимчасового уряду Росії, з травня — міністр закордонних справ. У червні 1917 приїздив у Київ разом з О. Керенським та іншими членами уряду на переговори з Українською Центральною Радою. Після жовтневого перевороту емігрував, жив в Англії, Монако.

У січні 1918, коли Київ був захоплений більшовицькими військами, більша частина мистецької збірки Терещенків, що залишалася в особняку, була попсована, загинула або викрадена. Влітку 1918 київські пам'яткоохоронці перенесли те, що залишилося, в приміщення Української державної академії мистецтв і Міський музей. Пізніше частина колекцій, яка була залишена спадкоємцями І. Терещенка в Києві, увійшла до збірки Київського музею російського мистецтва (нині має статус національного закладу).

У кін. 1917–1918 у реквізованих 18 кімнатах на першому і другому поверхах особняку містився Генеральний секретаріат шляхів сполучення УЦР, створений 1 листопада 1917, з 11 січня 1918 — Міністерство шляхів сполучення УНР. Спочатку містилося на сучасній вул. Б. Хмельницького, 23, згодом переїхало в цей будинок.

Генеральним секретарем, з 11 січня 1918 міністром шляхів був Єщенко Володимир (Вадим) Дмитрович (1878 — ?) — інженер-залізничник, начальник служби руху Лівобережної залізниці (до 1917), голова Об'єднаної ради залізниць (з травня 1917), член Української народної партії. Обійняв посаду, коли в Україні відбувався страйк залізничників, і вона опинилася в блокаді. Доклав зусиль до припинення страйку і забезпечення роботи залізниць. Після жовтневого перевороту пропонував розібрати залізничні колії на півночі

України, щоб попередити проникнення військ більшовицької Росії, впровадити власні українські гроші тощо. За Української Держави очолював департамент Міністерства шляхів, що містилося в цьому ж будинку. Подальша доля невідома.

З 18 січня 1918 міністром шляхів був Є. Сокович.

1918 у будинку містилося Міністерство шляхів сполучення Української Держави. З 3 травня до 14 листопада 1918 міністерство очолював Бутенко Борис Аполлонович (? — 1926) — інженер шляхів сполучення, будівничий і керуючий справами Подільської залізниці. У березні-квітні 1918 входив до складу «Української народної громади», створеної з ініціативи генерала П. Скоропадського, яка підготувала державний переворот і встановлення гетьманської влади 29 квітня 1918. На посаді міністра мав репутацію ревного прихильника українізації, зокрема створив спеціальну комісію з вироблення української технічної термінології для залізниць. Під його керівництвом до середини 1918 було відновлено нормальне функціонування шляхів сполучення в Українській Державі. Зумів припинити загальний страйк залізничників України у середині липня — серпні 1918 (страйкувало бл. 200 тис. працівників), організований більшовиками. Залучив до неофіційної служби полк т. зв. залізничників, створений ще за Української Центральної Ради, який охороняв залізничні вантажі від пограбування. Полк, чимало з офіцерів якого належало до Української партії соціалістів-самостійників, майже у повному складі приєднався до протигетьманського повстання, як і більша частина міністерства. При формуванні третього складу Ради міністрів звільнений з посади (імовірно через політичні уподобання). Проживав у цьому будинку. Емігрував, проживав і помер у Будапешті (Угорщина).

З 14 листопада до 14 грудня 1918 в останньому кабінеті уряду міністерством керував інженер, відомий в Росії фахівець з експлуатації залізниць В. Лансберг.

Товаришами міністра Б. Бутенка працювали А. Лукашевич (приймав на сучасній вул. Б. Хмельницького, 51) і П. Чубинський (приймав на вул. Б. Хмельницького, 10).

У цьому будинку містилися канцелярія міністерства і кілька департаментів: загальних справ; технічно-експлуатаційний з відділами загальним, господарсько-технічним, перевезень, допоміжних шляхів при перевезеннях; комерційно-експлуатаційний з відділами загальним, тарифним, перевезень, претензій і статистики; фінансовий з відділами загальним, ліквідаційним, приватних залізниць; адміністративний з канцелярією і відділами персональним, праці, продовольства, приміщень; господарський з відділами загальним, металевого виробництва, палива, розробки лісів. При міністерстві було організовано вищу технічно-економічну раду і адміністративно-господарську раду. За іншими адресами діяли інспекція міністерства (вул. Б. Хмельницького, 23), департаменти водно-шосейний з відділами водних шляхів, суднобудівельним, меліоративним, дорожнім, заводським і матеріальним (вул. Б. Хмельницького, 10); правовий з відділами загальним, судів, консультаційним, кодифікаційним (вул. Володимирська, 64); нових будівель з відділами загальним, статистично-картографічним, шосейних шляхів, водяних шляхів і гідроелектростанцій, портового господарства (вул. Б. Хмельницького, 10).

Директором комерційно-експлуатаційного департаменту був Макаренко Андрій Гаврилович (1885–1965) — інженер, громадський і державний діяч. До революції працював у комерційній службі управління Південно-Західної залізниці в Києві. 1917 — один з організаторів діяльності українських залізниць, голова Спілки залізничників. З 14 листопада 1918 — член Директорії УНР, обрання якої відбулося у цьому будинку, один з організаторів протигетьманського повстання. 1919 емігрував, жив в Австрії, Чехословаччині, Німеччині,

з 1951 — у США. Помер у Хьюстоні. Жив у Києві на Вознесенському узвозі, 14.

В ніч з 13 на 14 листопада 1918 у цьому будинку в кімнаті урядовця з особливих доручень О. Стокова зібралися представники Українського національного союзу та українських партій. Нарада, скликана В. Винниченком і М. Шаповалом від імені УНС, відбувалась у той час, коли в гетьманському палаці готувалася грамота про федерацію з Росією і складався новий федеративний кабінет С. Гербеля. У зборах взяли участь українські політичні та військові діячі В. Винниченко (головував), О. Андрієвський, М. Аркас, П. Дідушок, брати А. і О. Макаренки, О. Мицюк, В. Тютюнник, М. Шаповал, Ф. Швець, О. Янко та ін. Було ухвалено підняти проти-гетьманське повстання за соціальне і національне визволення, обрано Директорію УНР у складі: В. Винниченко (голова), члени — О. Андрієвський, А. Макаренко, С. Петлюра (отаман українських республіканських військ) і Ф. Швець.

Джерела та література:

ДАК, ф. 163, оп. 41, спр. 559; Друг О. М., Малаков Д. В. Особняки Києва. — К., 2004; Киевлянин. — 1919. — 7 нояб-ря; Ковалинский В. В. Меценаты Киева. — К., 1998; Полный Справочник-Указатель Правительственных мест и лиц Украинской Державы. — К., 1918; Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 — грудень 1918 / гол. ред. Я. Пеленський. — К.; Філадельфія, 1995; Україна. — 1919. — 15–16 листопада. — Ч. 91.

*Ольга Друг,
Дмитро Малаков,
Лариса Федорова.*

II. Пам'ятки історії громадсько-політичного життя, соціальних і національно-визвольних рухів

*Сумська обл.,
Конотопський р-н*

II.1. Пам'ятне місце Конотопської битви 1659 (іст.).

Між селами Соснівка і Шаповалівка. Сучасну назву «Поле Конотопської битви» прибрало з 2-ї пол. 1990-х рр., раніше іменувалося Соснівським. Тут, на берегах р. Куколка, відбулася битва між українським козацьким військом на чолі з гетьманом І. Виговським і російським військом. Після смерті гетьмана Б. Хмельницького посилилися спроби Московської держави ліквідувати незалежність України, розгорнувся наступ на права і вольності українського народу. Ситуація в Україні ускладнювалась ще й тим, що супроти І. Виговського утворилася досить сильна опозиція на чолі з полтавським полковником М. Пушкарем, запорізьким кошовим Я. Барабашем, іншими промосковськи налаштованими лідерами, що призвело до військового протистояння й зрештою до братовбивчої громадянської війни. Загроза державності, суверенітету і автономії України спонукала І. Виговського укласти у вересні 1658 Гадяцьку угоду з Річчю Посполитою, якою передбачалося утворення федеративного союзу Польщі, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (України). Це призвело до війни Москви з Україною. Ранньою весною 1658 в Україну посунула величезна армія під командуванням князів О. Трубецького, Г. Ромодановського і С. Пожарського, яка за різними джерелами мала в своєму складі від 50 до 150 тис. ратників (здебільшого називають цифру в 100 тис. чоловік, зустрічаються також дані про 200 тис. і 360 тис.). Шлях в Україну їй перетинав ніжинський

полковник Г. Гуляницький, який зі своїм Чернігівським, а за деякими даними, ще й Прилуцьким чи то Переяславським полками отаборився в Конотопі. Це місто мужньо обороняли 4 тис. (за іншими даними — 5 тис.) козаків і місцеві жителі.

Зібравши досить значне козацьке військо, до лав якого влилися загони найманців — сербів, волохів, поляків, німців (називаються 20, 30 і навіть 60 тис.), а також приєдналася татарська орда (за різними даними — 15, 30, 40 тис.) на чолі з кримським ханом Мухаммед-Гіреєм IV. Гетьман І. Виговський вирушив на виручку обложеного Конотопа. 4 липня 1659 біля с. Шаповалівка він вщент розбив висланий в розвідку досить великий російський загін. Для вирішального бою гетьман обрав болотисту місцевість, якою протікала р. Куколка, біля с. Соснівка (в працях дореволюційних і сучасних істориків р. Куколка помилково називається Соснівкою, але на цю недоречність вказав ще О. Лазаревський). Сюди І. Виговський мав намір заманити російське військо, від розташованого за 15 верст Конотопа. 8 липня 1659 гетьман із загоном козаків і найманців рушив до Конотопа, вдарив у тил російського війська, викликав цим переполох, перебив чимало ворожих вояків, а потім, захопивши силу коней, умисно став відступати. Побачивши нечисленність українського загону, Г. Ромодановський, С. Пожарський і С. Львов, залишивши меншу частину армії під Конотопом, погналися за козаками, знехтувавши попередженнями, що на них в засідці чекає велике військо. 9 липня російська армія переправилася мостом через р. Куколка поблизу Соснівки і вступила в бій з залишеною тут І. Виговським половиною козацького війська на чолі з С. Гуляницьким — братом обложеного в Конотопі ніжинського полковника. Залишені в засідці козаки перекопали шлях шанцями, що поламало лави кіннотників, а на додачу зруйнували міст, дуже швидко

спорудили засідку, внаслідок чого затоплена багниста місцевість по берегах Куколки перетворилася на справжнє болото, що поставило важку російську кінноту і артилерію у надзвичайно скрутне становище. Тим часом І. Виговський зі своїм загоном, що заманив ворога, переправився через р. Куколка біля с. Попівка, наблизився до російських позицій під прикриттям т. зв. спірного гребеня — валу, насипаного в 1-й пол. 17 ст. на кордоні Росії з Польщею по лінії Путивльського рубежу, і вдарив у тил правого крила російської армії в районі нинішнього с. Шаповалівка. Потужного тилового удару завдали російському війську також ординці, заздалегідь відправлені І. Виговським у засідку в урочище Пуста Торговиця (район нинішнього с. Саранівка). Внаслідок усіх цих обставин битва перетворилася на справжнє побоїще, в якому за короткий час полягло 20 або 30 тис. добірного російського війська. Татари знищили навіть 5 тис. бранців. Потрапили до полону князі С. Пожарський (був страчений), С. Львов, двоє Бутурліних, Ляпунов та інші воєначальники. Перебіг битви подано переважно за описом О. Лазаревського, який будучи уродженцем цієї місцевості, сховався поле бою уздовж і впоперек.

Пізно ввечері в день розгрому О. Трубецької почав відводити військо з-під Конотопа. Скориставшись цим, по ньому вдарив з міста Г. Гуляницький, захопив частину артилерії, обозу, знищив чимало вояків. І. Виговський з козацьким загоном також підоспів до Конотопа, під стінами якого відбувся жорстокий бій. Російське військо з боями відступило до Путивля. Згідно даних історика Ю. Мицика, російська армія в боях під Соснівкою і Конотопом втратила від 40 до 50 тис. чоловік (фігурує також цифра 130 тис.). Втрати української армії становили 4 тис., ординців — 6 тис. чоловік.

Конотопська (Соснівська) битва — одна з найгучніших подій у військовій історії України. Вона одержала широкий

резонанс навіть за кордоном, де були видані спеціальні брошури про неї. Битва і участь у ній князя С. Пожарського докладно описані в одній старовинній російській пісні. Коли звістка про битву досягла Москви, столицю охопила паніка. Навколо міста терміново почали зводити додаткові укріплення (рів, вал, острог). Цар Олексій Михайлович вийшов до народу в «сумирному» одязі й висловлював глибокий жаль і каяття з приводу поразки. Але грандіозна перемога не мала жодних наслідків для України через розкол українського суспільства, різне бачення майбутнього країни різними прошарками і групами, змови проти гетьмана і нове антиурядове повстання проти нього, а також з інших причин. Шанс України стати незалежною самостійною державою був втрачений більш ніж на два сторіччя.

Конотопська (Соснівська) битва через нищівну поразку російського війська замовчувалась як в Російській імперії, так і в СРСР. Після здобуття Україною незалежності табу з теми було знято, однак битва і досі залишається недостатньо вивченою, а статті про неї рясніють істотними розбіжностями, як у датуванні самої події, чисельності військових сил, так і в інших деталях. Та й саме місце битви локалізоване лише за описами і пошуками місцевих аматорів без застосування сучасних, насамперед археологічних методів дослідження.

У лютому 2008 на полі встановлено пам'ятний знак (каплицю) на честь загиблих воїнів у Конотопській битві.

Джерела та література:

Апанович О. Застосування гетьманом І. Виговським стратегічних і тактичних принципів Богдана Хмельницького в Конотопській битві // Конотопська битва 1659 року: Зб. наукових праць. — К., 1996; Бутич І. Конотопська битва // Там само; Величко Самійло. Літопис. — К., 1991;

Домонтович М. Материалы для географии и статистики России. — Спб., 1865; Костомаров Н. И. Собрание сочинений: Исторические монографии и исследования. — Спб., 1903. — Т. 2; Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990; Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2; Літопис Самовидця. — К., 1971; Мицик Ю. Конотопська битва 1659 року // Конотопська битва 1659 року: Зб. наукових праць. — К., 1996; Моця Б. О. Битва під Конотопом 29 червня 1659 року — апогей діяльності І. Виговського // Сумська старовина: Зб. наукових праць. — Суми, 1996; Ригельман А. Летописное повествование о Малой России. — М., 1847; Сапухіна Л. П. Соснівська битва // Матеріали другої Сумської обласної історико-краєзнавчої конференції (Частина І. Історія). — Суми, 1994; Субтельний О. Україна. Історія. — К., 1991.

Лада Сапухіна.

Житомирська обл.,
Житомирський р-н,
с. Кодня

II.2. Братська могила учасників Коліївщини 1768
(іст.). На відстані 1 км на схід від села, посеред поля, біля дороги Кодня — Миролюбівка. Поховано понад 3 тис. учасників соціального та національно-визвольного руху 1768, відомого під назвою «Коліївщина». Він був продовженням гайдамацького руху, спричинений низкою економічних, соціальних, політичних та релігійних факторів. Підготовка до повстання розпочалась у травні 1768 в районі Свято-Троїцького Мотронинського монастиря (нині с. Мельники Чигиринського р-ну Черкаської обл.). Об'єднане повстанське військо під керівництвом М. Залізняка та І. Гонти, підтримане місцевим населенням, швидко зайняло значну частину Правобережної України. Повстання охопили і Волинь. В районі Радомишля і Брусилова діяв гайдамацький загін І. Бондаренка, під Бердичевом — загін К. Крутя і В. Щербини. Польсько-шляхетський уряд за підтримкою російського царату кинув значні сили на придушення повстанського руху. До кін. липня 1768 основні осередки повстання були придушені, з його учасниками розправились з небаченою жорстокістю. Місцем судилища над ними стало містечко Кодня. З 336 справ, що їх було внесено в коднянську судову книгу, 213 закінчились смертним вироком. Тільки у Кодні було страчено понад 3 тис. чол. Серед них — три гайдамацьких кобзарі, які виступали як натхненники повсталого селянства: П. Скряга — бандурист із Остапова, страчений 2 січня 1770; М. Соковий — бандурист із Шаржиполя (Уманського повіту Київської губ.) — 18 січня 1770; В. Варченко — 26 січня 1770.

28 червня 1966 на честь 200-річчя повстання був насипаний могильний курган, на вершині якого встановлено

моноліт із чорного лабрадориту (вис. — 2 м) у вигляді могутнього орлиного крила. На шліфрованому лицьовому боці моноліту — меморіальний напис.

Джерела та література:

Гуслистий К. Коліївщина: Історичний нарис. — К., 1947; Дядиченко В. Антифеодальні повстання в Росії і на Україні в XVII–XVIII ст. — К., 1954; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. — К., 1973; Коліївщина. 1768. Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 200-річчю повстання. — К., 1970; Максимович М. А. Собрание сочинений. — Т.1. — К., 1876; Смолій В. А. Коліївщина // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2007. — Т. 4.

Ніна Борисюк.

Вінницька обл.,
м. Літин

П.3. Будинок тюрми кін. 18 ст., де відбував ув'язнення Кармалюк У. Я. (іст.). Вул. Кармалюка. При в'їзді в Літин, вздовж траси Вінниця — Хмельницький. Двоповерховий, цегляний.

У цій тюрмі в 1818, 1827–28 і 1830–32 відбував ув'язнення Кармалюк Устим Якимович (1787–1835) — народний герой, організатор боротьби селян Поділля проти кріпацтва в 1813–35. Збереглася його камера, яка знаходиться на другому поверсі, в правому крилі будинку. Протягом 23 років загопи під керівництвом У. Кармалюка здійснили понад 1 тис. нападів на поміщицькі маєтки та економії, сільські й придорожні корчми, садиби заможних селян. Народний месник був чотири рази засуджений до сибірської каторги, звідки тікав, повертаючись пішки в Україну. Був убитий пострілом із засідки шляхтичем, похований у м-ку Летичів (тепер Хмельницької обл.).

У 1930-х рр. споруду було передано МТС. З 1979 тут міститься Літинський краєзнавчий музей ім. У. Кармалюка, якому 1974 на фасаді будинку встановили мармурову меморіальну дошку.

Джерела та література:

Гуржій І. О., Компан О. С. Устим Кармалюк (історико-біографічний нарис). — К.: Радянська школа, 1960; Лавров П. А. Устим Якимович Кармалюк: (Из истории крестьянского движения в Подол. губ. в 20–30 гг. XIX в. // Труды исторического факультета Киевского госуниверситета им. Т. Г. Шевченко. — 1939. — Т.1; Смолій В. А. Непохитний борець проти кріпосницького гніту (до 190-річчя з дня народження У. Кармалюка) // Український історичний журнал. — 1977. — № 2; Устим Кармалюк. Зб. документів. — К., 1948.

Микола Кравець.

*Хмельницька обл.,
м. Кам'янець-Подільський*

П.4. Будинок кін. 18 ст., в якому проживав Гославський М. (іст). Вул. Троїцька, 2. Розташований в центральній частині Старого міста, головний (східний) фасад виходить на червону лінію забудови пл. Троїцької. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. будинок використовувався як приватний готель, що носив назву «Бель В'ю», власниками якого були Дверницькі. Перебудований під потреби готелю в 1960-і рр. Тоді ж з боку північного фасаду з ним з'єднали два двоповерхові об'єми, які півколом оточили головний будинок із західного фасаду, утворюючи замкнуте внутрішнє подвір'я. Будинок двоповерховий, мурований, прямокутний у плані з півкруглим виступом із західного фасаду, де влаштований парадний вхід зі сходами, тинькований.

1812–18 тут проживав Гославський Маурицій (1802–34) — поет, учасник польського повстання 1830–31. Народився в м-ку Фрампіль (тепер с. Косогірка Ярмолинецького р-ну Хмельницької обл.) у збіднілій шляхетській родині. В 1812–16 навчався в Кам'янецькій повітовій школі, 1821–24 — у Кременецькому ліцеї, потім учителював. З 1827 жив у Варшаві. М. Гославський — представник «української школи» в польській літературі доби романтизму, засновник течії «подолянства». В своїх поемах «Поділля» (1826) «Дума про Нечая», «Зигмунд Кордиш чи взяття Немирова» (обидві — 1827) й інших творах оспівував красу природи Поділля, її героїчне минуле, працелюбний народ, найраніше у польській літературі почав визнавати право на існування української нації та її пропагувати. Один з перших польських поетів, хто відгукнувся на розгром декабристів віршем «На смерть Пестеля, Муравйова та інших мучеників за російську свободу» (1826), в якому не тільки оплакав загибель декабристів, а й поєднав їхню боротьбу з вільнолюбними прагненнями

поляків. За активну діяльність у Галичині на поч. 1830-х рр. у підготовці нового повстання за незалежність Польщі був заарештований і помер від тифу у в'язниці м. Станіслав (тепер м. Івано-Франківськ).

З 2-ї пол. 20 ст. у будинку розміщені музична школа, бібліотека, установи Кам'янець-Подільської райдержадміністрації.

Джерела та література:

Антологія польської поезії. — К., 1979. — Т. 1; Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. — Кам'янець-Подільський, 1993; Баженова С. Е. Україна в творчості Мауриція Гославського, Северина Гощинського і Богдана Залеського // Національні відносини в контексті українського державотворення: історія та сучасність. Науковий зб. — Кам'янець-Подільський, 2001; Prusiewicz Aleksander. Kamieniec — Podolski. Szkic historyczny. — К. — W., 1915; Putaski Kazimierz. Kronika podolskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia I Ukrainy. T. 1 — Brody, 1911.

Лев Баженов.

Чернігівська обл.,
Прилуцький р-н,
с. Дідівці

П.5. Садиба Киселя М. Д. 19 ст., в якій проживав Костомаров К. І., бували відомі діячі культури (іст.). На високій терасі біля широкої долини. До комплексу садиби (будівлі, що збереглися донині) входять: житловий будинок, два флігелі, сарай, льох, огорожа, залишки парку. Житловий будинок займає центральне місце у глибині садиби, інші будівлі фланкують великий простір перед ним. Одноповерховий, дерев'яний, каркасної конструкції, восьмигранний у плані. У 1-й пол. 19 ст. садиба належала М. Киселю — нащадку українського шляхетського роду. Після смерті власника його майно успадкувала дружина Аліна Леонтіївна (дівооче прізвище — Крагельська). 1875 вона обвінчалась у Дідівцях з Костомаровим Миколою Івановичем (1817–85) — істориком, археографом і архівознавцем, фольклористом і етнографом, письменником і публіцистом, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1867), громадсько-політичним діячем, за якого мала вийти заміж в 1847, але цьому зашкодив арешт нареченого у справі Кирило-Мефодіївського товариства. М. Костомаров народився в с. Юрасівка Острогозького повіту Воронезької губ. (тепер РФ). Позашлюбний син поміщика і кріпачки. 1836 закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету. 1844–45 учителював у гімназіях Рівного та Києва, з 1846 — ад'юнкт-професор київського Університету св. Володимира, член-співробітник Тимчасової комісії для розгляду давніх актів, один із засновників таємного політичного товариства — Кирило-Мефодіївського братства, його ідеолог і автор програмного документу «Книга буття українського народу». 1847 заарештований, після річного ув'язнення у Петропавловській фортеці (Санкт-Петербург) висланий до Саратова.

1855 амністований. 1857 з дозволу уряду переїхав у Санкт-Петербург, 1859–62 — професор Санкт-Петербурзького університету. Один із засновників журналу «Основа» (1861–62), активний діяч української громади. Автор численних історичних та етнографічних праць, в яких багато матеріалів стосується Чернігівщини. Більшість значних творів («Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Мазепинці», «Павло Полуботок» та ін.) увійшла до збірки творів «Исторические монографии и исследования» (кн. 1–8, т. 1–21; СПб., 1903–06). Похований на Волковському цвинтарі у Санкт-Петербурзі.

У Дідівці М. Костомаров вперше приїхав 1874, провів тут три тижні, побував на сільському українському весіллі. Вдруге приїхав після закінчення роботи III Археологічного з'їзду, що проходив 2–16 серпня 1874 у Києві. Вінчання відбулося 9 травня 1875 у місцевій церкві св. Параскеви (згоріла 1920). 1881–83 учений працював тут над своїми творами. Неодноразово бував у Качанівці, з власником якої В. Тарновським мав давні дружні стосунки.

У Дідівці приїздили в цей час відомі діячі культури. Серед них: Горленко Василь Петрович (1853–1907) — літературознавець, мистецтвознавець і фольклорист, який допомагав М. Костомарову в роботі над історичними працями, їздив з ним до Переяслава, де вони аналізували давні документи; Мордовець Данило Лукич (1830–1905) — письменник та історик, який працював тут над нарисом «Під небом України», збирав зразки українського фольклору; Юнге Катерина Федорівна (1843–1913) — донька віце-президента Санкт-Петербурзької Імператорської АМ графа Ф. Толстого, художниця, учениця Т. Шевченка (виконала в селі портрет Параски — покоївки Костомарових — для художньої виставки в Парижі).

1885 А. Костомарова передала маєток синові від першого шлюбу — О. Киселю. 1905 він подарував десятину землі під початкове земське училище з майстернею теслярства і

плетіння мережив та ясла для дітей селян-бідняків і утримував їх. 1914–17 власним коштом видавав газету «Прилуцький голос». Писав нариси й оповідання до часописів.

Згідно з розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 липня 2006 садиба має бути впорядкована і перетворена на музей.

Джерела та література:

Ковалевська О. Матеріали М. Костомарова у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського // Український історичний збірник. — К., 2007. — № 10; Микола Іванович Костомаров (1817–1885): Матеріали до бібліографії. — Запоріжжя; Чернігів, 2002; Микола Костомаров у вимірах сучасності: зб. наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Рівне, 2007; Пінчук Ю. А. Костомаров Микола Іванович // Енциклопедія історії України. — К., 2008. — Т. 5; Його ж. Микола Іванович Костомаров. — К., 1992; Пінчук Ю. А., Санцевич А. В., Герасименко Н. О., Нерод В. О. Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркович, Маркевич, Костомаров, Яворський. — К.: Інститут історії України НАН України, 1995; Смолій В. А., Пінчук Ю. А., Ясь О. В. Микола Костомаров: віхи життя і творчості: Енциклопедичний словник. — К., 2005; Кабінет Міністрів України. Розпорядження від 26 липня 2006 р. № 424-р «Про підготовку та відзначення 190-річчя від дня народження М. І. Костомарова» // <http://www.uazakon.com/document/fpart14/idx14713.htm>.

Зоя Гудченко.

Сумська обл.,
Сумський р-н,
Великочернечинська сільрада,
с. Велика Чернеччина

II.6. Братська могила членів революційного гуртка, розстріляних жандармами, 1905 (іст.). На Міському кладовищі.

Поховані чотири учасники селянського руху, розстріляні за вироком царського суду в 1905. Прізвища загиблих не встановлені. Масовий селянський рух на Сумщині розпочався навесні 1905 під впливом дій соціал-демократичної організації «Факел». Тоді в с. Велика Чернеччина виник революційний гурток. Влітку 1905 в селі відбулися багатолюдний мітинг і демонстрація з червоним прапором. У садибі поміщика страйкували наймити. Активісти селянського руху Д. Савченко, І. Машталер, М. Литвиненко і сумський робітник В. Гайвас проводили в селі революційну агітацію проти існуючої влади.

1947 на могилі встановлено бетонний обеліск (вис. — 2,15 м).

Джерела та література:

История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. — К., 1980; Памятники истории и культуры Украинской ССР: Каталог-справочник. — К., 1987; 1905 рік на Сумщині: Збірник. — Суми, 1930.

*Володимир Голубченко,
Лариса Восемірова.*

*Прилуцький р-н,
с/мт Мала Дівиця*

II.7. Братські могили жертв голодомору 1932–33 (іст.).

На північній околиці села, в центральній частині старого цвинтаря. У двох братських могилах поховано померлих впродовж 1932–33 від голоду жителів Малої Дівиці. В їх числі троє дітей селянина П. Федчуна.

2007 встановлено пам'ятний знак жертвам голодомору у вигляді дерев'яного хреста.

Джерела та література:

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Чернігівська область. — Чернігів, 2008; Отак і виживали. Голодомор: сторінки української трагедії: [с. Мала Дівиця] // Прилуччина. — 2007. — 7 листопада.

Олександр Баклан.

*Хмельницька обл.,
Чемеровецький р-н,
с. Гуків*

П.8. Пам'ятне місце поховання Шухевича Р.-Т. Й., 1950
(іст.). 1,5 км на захід від с. Гуків, 200 м на північ від траси Кам'янець-Подільський — Оринін.

Шухевич Роман-Тарас Йосипович (1907–50) — політичний, військовий і державний діяч України. Середню освіту здобув у львівській філії Академічної гімназії (1917–25), вищу — у Львівській політехніці (1926–34). Під час навчання був активним членом «Пласту», у 1925 ступив у ряди Української Військової Організації. За дорученням Крайової команди УВО 19 жовтня 1926 разом із Б. Підгайним виконав замах на польського шкільного куратора у Львові С. Собінського, який проводив жорстоку антиукраїнську політику в галузі шкільництва. Після утворення в 1929 Організації українських націоналістів Р. Шухевича було призначено бойовим референтом Крайової ексекутиви ОУН (1930–1934). Він брав участь в організації низки заходів, спрямованих проти антиукраїнської політики польської влади, долучився до вироблення тактики, яка оформилася в концепцію «перманентної революції». Згідно з нею, український народ в умовах жорстокої окупації зможе здобути собі свободу лише шляхом силового натиску на ворога. Тому ОУН повинна взяти на себе підготовку суспільства до всенародного повстання. Відтак ОУН організовує широку пропаганду ідей революції та безкомпромісної боротьби. Метою цієї пропаганди є виховати народ у дусі нестримного бажання здолати свого ворога. Р. Шухевич брав активну участь і в дискусії щодо побудови та організації армії в ОУН, обстоюючи ідею, національну армію необхідно творити на західноукраїнських землях, опираючись на власні сили. 1934–37 перебував в ув'язненні, після звільнення жив у Львові. Коли 1938 постала незалежна Карпатська Україна,

спочатку організував фінансову допомогу її уряду, потім нелегально перейшов кордон і разом з іншими членами ОУН створив Генеральний штаб національної оборони Карпатської України, брав участь у бойових діях.

1940 було створено Революційний провід ОУН на чолі зі С. Бандерою. Р. Шухевич увійшов до його складу і був призначений Крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях, що за пактом Молотова – Рібентропа відійшли до Німеччини (Підляшшя, Холмщина, Надсяння та Лемківщина). Під його керівництвом із членів ОУН, які приходили із УРСР, була створена міцна організаційна мережа, яка стала базою для підготовки підпілля в Україні, у Військовому штабі ОУН він керував підготовкою і навчанням провідних військових кадрів, які мали стати командирами майбутнього українського війська. Командир з боку українців українського військового підрозділу «Нахтігаль» у складі іноземних легіонів Вермахту (1941–42). У 1943 Р. Шухевич був призначений Головним командиром Української повстанської армії, генерал-хорунжий. 1944 було створено Українську головну визвольну раду. Її виконавчим органом був Генеральний секретаріат, головою якого обрали Р. Шухевича. Його ж затвердили на посаді секретаря військових справ і Головним командиром УПА. Спецслужби СРСР розгорнули широкомасштабне полювання на «Вовка», як його тоді називали, та на членів ОУН. Лише в пошуках Р. Шухевича одночасно брало участь не менше 700–800 оперативних працівників. Невільним винуватцем його провалу стала соратниця Д. Гусак (Нуся). Жінку схопили, і після одного з допитів вона зустріла знайому, якою передала Р. Шухевичу фатальну для нього записку. Знайома виявилась агентом КДБ. 5 березня 1950 після нетривалого бою генерал-хорунжий, який переховувався з 1948 у підпільному штабі ОУН у с. Білогорща (нині мікрорайон Львова), загинув — підірвав себе останньою гранатою. За документально не підтвердженими даними,

9 березня спеціальний загін управління 2-Н МГБ УРСР вивіз вантажівкою на лівий берег р. Збруч тіло генерал-хорунжого і спалив його. Прах зібрали у брезент і викинули в річку.

2005 на цьому місці споруджено пам'ятний знак Р. Шухевичу. Він являє собою земляний курган (вис. — 1 м), на якому на постаменті з габро (0,25х1,13х0,74 м), встановлено гранітний хрест (вис. — 3 м) і меморіальну плиту з габро (0,7х0,5 м) з написом.

12 жовтня 2007 указом Президента України «за визначний особистий внесок у національно-визвольну боротьбу за свободу і незалежність України та з нагоди 100-річчя від дня народження та 65-ї річниці створення Української повстанської армії» Р. Шухевич був посмертно нагороджений званням Героя України. 2010 Донецький окружний адміністративний суд визнав указ недійсним, посилаючись на те, що «звання Героя України можуть отримати тільки громадяни України, а Шухевич громадянином України не був». У відповідь на позбавлення звання низка міст Західної України присвоїла Р. Шухевичу звання почесного громадянина — Хуст, Тернопіль, Івано-Франківськ, Львів, Тербовля.

Джерела та література:

Дужий П. Роман Шухевич — політик, воїн, громадянин. — Львів: Галицька видавнича спілка, 1998; Ішук О. Де ж похований Роман Шухевич? Чи може архів Служби безпеки України допомогти дослідникам установити могилу командувача УПА // Україна молода. — 2009. — 16 грудня; Кук В. Роман Шухевич – Головний Командир УПА. – К.: «Видавництво Бібліотека Українця», 1997; Шах С. Роман Шухевич – символ незламності. (Спомин) // Збірник на пошану ген. Романа Шухевича. – Мюнхен: Лондон: Українська Видавнича Спілка, Український Інститут Освітньої Політики, 1990.

Віктор Дзьоник.

III. Пам'ятки воєнної історії

*Житомирська обл.,
Житомирський р-н,
с. Вереси*

III.1. Пам'ятне місце боїв за визволення села 1943 (іст.).

Південно-східна частина села, на перехресті доріг Житомир — Київ — Городище і Житомир — Київ — Оліївка.

На цьому місці 30–31 грудня 1943 йшли кровопролитні бої воїнів 1-ї гвардійської армії (командуючий генерал-полковник А. Гречко) та 3-ї гвардійської танкової армії (командуючий генерал-полковник П. Рибалко) з німецькими загарбниками за оволодіння вузлом доріг. Ці бої стали складовою частиною розгрому 4-ї танкової армії противника, що прагнула знову заволодіти Києвом.

1973 тут встановлено стелу з чорного граніту (вис. — 1,68 м), яка має форму паруса, на якому викарбовано п'ятикутну зірку, нижче — лаврову гілку і меморіальний напис.

Джерела та література:

Державний архів Житомирської області, ф. Р. 4201, оп. 1, спр. 11; Центральний архів Міністерства оборони РФ, ф. 94, оп. 6850, спр. 357; Сообщения Советского інформбюро. — Т. 5. — М., 1944.

Іта Федорівська.

III.2. Пам'ятне місце єврейського гетто (іст.). Південно-західна частина міста. Долина р. Кам'янка, від Чуднівського мосту вгору, проти течії річки.

В липні 1941, відразу після окупації Житомира, нацисти почали здійснювати тотальний геноцид щодо мирного населення. Єврейська катастрофа стала частиною загальної трагедії, яку пережив український народ. Українців убивали за політичними ознаками, євреїв — за етнічними. Окупаційна влада видавала спеціальні накази про виокремлення єврейської людності від решти населення. Для них запроваджувалися спеціальні позначки, заборонялося відвідувати крамниці, ринки, користуватися міським транспортом, їдальнями, кав'ярнями тощо. Наступним заходом окупантів було створення для євреїв гетто, спеціальної резервації, яку заборонялося покидати. В тяжких умовах вони помирали від голоду, холоду і хвороб. Протягом 1941–43 приречених вивозили на вантажівках на 10-й км від Житомира по Новоград-Волинському шосе. На відстані 300 м на північ від шосе в сосновому лісі було викопано шість великих ям розміром 26х3х25 м. Людей вбивали пострілами з гвинтівок і автоматів у потилицю, закопували живими. Було вбито 9623 жителя Житомира.

Джерела та література:

Державний архів Житомирської області, ф. Р.2636, оп. 1, спр. 10; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками 1941–1945 рр. — Житомир, 1948; Круглов А. И. Энциклопедия холокоста. — К., 2000; Липис Ф. И. Бессмертный подвиг и трагедия Юго-Западного фронта в первый период войны // Стривожена пам'ять. Спогади ветеранів. 11-е вид. — Житомир, 2003.

Олена Іващенко.

Сумська обл.,
Глухівський р-н,
с/мт Червоне

Ш.3. Братська могила радянських воїнів і партизанів 1941–43 (іст.). У центрі села, у парку. Поховано 43 воїна із підрозділів 283-ї стрілецької дивізії 13-ї армії, які загинули під час оборони села у вересні 1941 та під час визволення села від німецьких окупантів підрозділами 70-ї гвардійської дивізії 60-ї армії 30 серпня 1943; чотири партизани Червонянського партизанського загону, загиблі і страчені нацистами у 1941–42. Відомі прізвища дев'яти воїнів і чотирьох партизанів: рядові М. Ващенко (283 СД), Д. Веремеєв, І. Родичев, Д. Самолов, І. Старченко (70 гвардійська СД), лейтенанти В. Романов і Ю. Скачко, політрук Н. Пінхасов (283 СД), сержант М. Якупов (70 гвардійська СД), партизани Т.Дегтярьов, Ф. Бондаренко, І. Забелін, В. Копа.

1948 останки загиблих з різних місць перенесені у братську могилу. 1956 на могилі на цегляному постаменті (вис. — 1,0 м) встановлено цегляний двоступінчастий пірамідальний обеліск (вис — 2,2 м), увінчаний зіркою. На його чоловому боці — дошка з меморіальним написом.

Джерела та література

Пам'ятки історії міста Глухова та населених пунктів Глухівського району. Матеріали з підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України» по Сумській області. — Глухів, 2007.

*Володимир Мажуга,
Олена Беланова,
Валерій Белашов.*

Ш.4. Будинок школи № 13 1935, в якому містився шпиталь (іст.). Вул. К. Маркса, 36. На розі вул. Малиновського. Вздвож червоної лінії забудови. Чотириповерховий, цегляний, у плані Г-подібний. Відкриття школи в 1935 було пов'язане із будівництвом житла для залізничників і необхідністю навчання їхніх дітей.

З початком Великої вітчизняної війни Радянського Союзу і до окупації Харкова у жовтні 1941 у школі був розміщений евакопункт. У лютому-березні 1943, під час першого визволення Харкова, приміщення школи використовувалося під шпиталь для радянських воїнів. У березні-серпні 1943 тут знаходився шпиталь для радянських військовополонених. У шпиталі працювала лікарем Г. Нікітіна (Труфанова), яка з групою медичних працівників врятувала життя багатьом радянським воїнам. Серед них льотчик, Герой Радянського Союзу М. Соболев. Після визволення міста з 23 серпня 1943 до 1946 у приміщенні школи містився шпиталь № 58/78. У ньому працювали лікарями М. і Є. Мещанинови, доньки проф. О. Мещанинова, які були членами підпільної патріотичної організації на чолі з їхнім батьком, що діяла в роки війни в 9-й харківській лікарні. Замаскувавши лікарню під інфекційну лікарі організували лікування бл. 2 тис. радянських воїнів.

У повоєнний час у будинку знову містилася школа № 13 (чоловіча), з 1956 — середня трудова (політехнічна) школа, з 2002 — навчально-виховний комплекс, з 2005 — гімназія.

Джерела та література:

Матеріали шкільного історичного музею; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. — Т. 1. — К., 1975.

Олена Дьякова.

III.5. Могила Морозова О. О. 1979 (іст.). Вул. Пушкінська, 102. На міському кладовищі № 2.

Морозов Олександр Олександрович (16/29.10.1904, м. Бежиця, тепер у межах м. Брянськ, РФ — 14.06.1979, Харків) — інженер-конструктор, генерал-майор інженерно-танкової служби (з 1945), двічі Герой Соціалістичної Праці (1943, 1974), доктор технічних наук (з 1972). З 1914 жив у Харкові. З 1919 працював переписувачем технічних документів у технічній конторі Харківського паровозобудівного заводу (тепер Державне підприємство «Завод ім. В. Малишева»), з 1923 — кресляр-конструктор. У 1926–28 служив у 20-й авіаційній ескадрильї в Києві. Після демобілізації, з жовтня 1928 працював у танковій конструкторській групі під керівництвом першого її керівника І. Алексєєва. В цей час О. Морозов брав участь у розробці танків Т-12 и Т-24. Протягом двох років, без відриву від роботи, навчався в Московському заочному механічному інституті ім. М. Ломоносова, потім — у механічному технікумі при ХПЗ. У 1933–34 він навчався в секторі бойової підготовки Будинку Червоної армії, закінчив курси командирів танка БТ. З 1936 — начальник сектора нового проектування, згодом — заступник головного конструктора танкового КБ ХПЗ М. Кошкіна. В цей час брав участь у розробці танків А-20 і А-32 — прототипів серійного танка Т-34, створеного в КБ, який у подальшому став основним танком Радянської армії в роки Великої вітчизняної війни і був визнаний кращим танком Другої світової війни. Після смерті М. Кошкіна (1940) призначений головним конструктором, довів Т-34 до серійного виробництва. З початком війни разом із заводом евакуювався у м. Нижній Тагіл. З жовтня 1941 — головний конструктор Уральського танкового заводу. За виняткові заслуги в справі організації виробництва, конструювання і вдосконалення

танків був удостоєний в 1943 звання Героя Соціалістичної Праці. Під час війни конструктори КБ під началом О. Морозова створили танк Т-34-85, спроможний на рівних битися з новими німецькими важкими танками; у кінці війни — середній танк Т-44, після війни — танк Т-54. За участь у створенні кожного з них був удостоєний Державних премій. У листопаді 1951 повернувся до Харкова. В 1963 був створений удосконалений танк Т-64, який на десятиріччя випередив світове танкобудування. Він став основою танків Т-72, Т-80 та ін. У червні 1976 О. Морозов вийшов на пенсію, залишаючись консультантом КБ, якому пізніше було присвоєно його ім'я, та членом Науково-технічної ради Міністерства машинобудування СРСР. Ім'я головного конструктора носять також Харківський механічний технікум, вулиця в Харкові, йому встановлено бронзові бюсти в Брянську і на заводі, де він працював.

1983 на могилі встановлено бронзове погруддя О. Морозова (вис. — 0,75 м) на гранітному постаменті (1,5х0,5х0,5 м) і стела. На стелі викарбувані зображення танка Т-34 та меморіальний напис. Ск. І. Ястребов.

Джерела та література:

История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. — Т. 2. — М., 1963; Листровой В. М., Слободин К. М. Конструктор Морозов. — К., 1986; Путятин И. П. Творческое наследие И. П. Ястребова // Культурна спадщина Слобожанщини. Культура і мистецтво. Зб. науково-популярних статей. — Харьков, 2005. — Ч. 4; Т-34: путь к Победе. Воспоминания танкостроителей и танкистов. — Харьков, 1985.

Юлія Крутько.

III.6. Окоп 1941 (іст.). Вул. Генерала Родимцева, 19. На території Національного аграрного університету, поряд з корпусом № 1. Військово-інженерна споруда Г-подібної форми. Довж. 15,0 м, шир. 0,6 м, глибина 1,5 м.

Використовувався в роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу під час оборони Києва від нацистських окупантів, які 8–9 серпня 1941 вийшли на північно-східну околицю міста в районі с. Жуляни і оволоділи Голосіївським лісом. Особливо жорстокими були бої в районі Київського сільськогосподарського інституту (тепер НАУ). Вранці 9 серпня 1941 воїни 284-ї стрілецької дивізії, 2-ї і 5-ї повітрянодесантних бригад, а також загони народного ополчення відбили у ворога будинок інституту й утримували тут оборону.

1972 окоп реставровано, його стіни зміцнені бетонними плитами. Поряд встановлено сіру гранітну брилу (вис. 2,2 м) з меморіальним написом.

Джерела та література:

Краснознаменный Киевский. — К., 1979; Родимцев А. М. Твои, Отечество, сыны. — К., 1974.

Григорій Серебряков.

III.7. Пам'ятне місце форсування Дніпра радянськими військами 1943 (іст.). Бульв. Вінтера, у парку «Дніпро-енерго».

У ніч на 25 жовтня 1943 610-й стрілецький полк 203-ї стрілецької дивізії 12-ї армії Південного фронту форсував Дніпро в районі с-ща Кічкаса. Ввечері того ж дня полк повністю переправився на правий берег. 592-й полк 203-ї стрілецької дивізії форсував річку і 29 жовтня завершив переправу. 30 жовтня Дніпро форсували 907-й і 913-й стрілецькі полки 244-ї стрілецької дивізії та один батальйон 911-го стрілецького полку. В результаті кровопролитних боїв радянські війська зайняли вузьку смугу правого берега по фронту 2 км, глибиною 0,5 — 1,0 км. До 12 грудня радянські воїни утримували невеликий плацдарм на т. зв. Малій Землі. В боях загинули тисячі солдатів. Серед загиблих Герої Радянського Союзу М. Бегенов, С. Дудикін, С. Смоленський. Загиблі воїни поховані у братській могилі на вул. Гребельній.

1985 на місці плацдарму на «Малій Землі» встановлено пам'ятник — гранітну брилу (вис. 1,9 м) з меморіальним написом.

Джерела та література:

ДАМО РФ, ф. 1526, оп. 1, спр. 4, 266, 1465.

Світлана Луцька.

Полтавська обл.,
Новосанжарський р-н,
с. Драбинівка

Ш.8. Братська могила радянських воїнів 1941, 1943 та пам'ятний знак на честь загиблих воїнів-земляків 1958 (іст.). У центрі села.

Поховано дванадцять воїнів 304-ї стрілецької дивізії, які загинули під час оборонних боїв з німецькими загарбниками за село 20 вересня 1941; екіпаж літака, що загинув у повітряному бою; воїни 183-ї стрілецької дивізії, 192-го гвардійського артилерійського полку 94-ї гвардійської стрілецької дивізії, які загинули 23 вересня 1943 під час звільнення села від окупантів. Відомі прізвища шести воїнів.

Серед похованих — Колбасов Микола Іларіонович (21.12.1923, с. Максимівка Балкашинського р-ну Цілиноградської обл. — 21.09.1943) — військовий, Герой Радянського Союзу. Закінчив початкову школу, працював на Карсакпайській залізниці. У Радянській армії — з червня 1942, учасник боїв із жовтня 1942. Командир вогневого взводу 119-го гвардійського артилерійського полку 94-ї гвардійської стрілецької дивізії. Гвардії молодший лейтенант. Відзначився 11 червня 1943 біля с. Шейно Корочанського р-ну Белгородської обл., відбиваючи атаки ворожих танків. Взвод знищив три танки, відбивши чотири атаки. При спробі ворога оточити гармату разом із солдатами організував кругову оборону, підняв їх в атаку й вивів з оточення. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 лютого 1944 М. Колбасову посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

1958 на могилі встановлено пам'ятник. 1990 реконструйований. Залізобетонну скульптуру матері з юнаком-суворовцем, окуту міддю (вис. 2,8 м та 1,3 м), встановлено на цегляному тинькованому постаменті (вис. 4 м). Перед пам'ятником — горизонтальна стела (2,5×10 м), на якій закріплено

14 бетонних плит (0,95х0,4 м) з прізвищами 339 воїнів-земляків, які загинули на фронтах Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–45. На другій плиті з сірого граніту (0,9х0,42 м) викарбовано пам'ятний напис і прізвища похованих тут воїнів.

Джерела та література:

Архів ЛВММ, ф. 193 ОМСБ; ДАПО, ф. Р–1876, оп. 8, спр. 93; ЦАМО РФ, ф. 1264, оп. 1, спр. 13; ф. 1433, оп. 1, спр. 68; Герои Советского Союза. — М., 1987. — Т. 1; Книга пам'яті України: Полтавська область. — Полтава, 1998. — Т. 9; Злагода. — 2002. — № 100. — 18 грудня.

Валентина Андрієць.

III.9. Пам'ятне місце страти і братська могила жертв голокосту 1941 (іст.). Вул. Максютова, 210. 800 м на північ від мосту на р. Кам'янка, поблизу Житомирського інституту радіоелектроніки.

На цьому місці у вересні–жовтні 1941 німецькі окупанти спільно з поліцаями, які здійснювали оточення місця розправи, розстріляли майже 1600 жінок, дітей і стариків — мирних жителів єврейської національності, які проживали в Житомирі та навколишніх селах. Їх спочатку зганяли до гетто, на березі р. Кам'янка біля Чуднівського мосту, потім партіями відправляли на вантажних машинах до місця страти. Тут їх примушували роздягатися догола, потім підводили до завчасно викопаних ям і розстрілювали впритул із автоматів. Дітей живими кидали до ям, поранених засипали разом з убитими. Імена загиблих невідомі.

2002 на могилі встановлено пам'ятник (вис. 3 м): на гранітний п'єдестал рожевого кольору у вигляді шестикутної зірки Давида покладено гранітну глибу з рожевого граніту, відполіровану на фасадній грані, на якій викарбовано меморіальний напис українською, іврит та ідиш мовами.

Джерела та література:

ДАЖО, ф. Р. 2636, оп. 1, спр. 10; Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944). — К., 2000; Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. — Житомир, 1948; Круглов А. И. Катастрофа украинского еврейства. — Харьков, 2001; Його ж. Енциклопедія холокоста. — К., 2000; Ольбішевська Н. Відгомін трагедії сорок першого // Житомирщина. — 2002. — 13 червня

Олена Іващенко.

IV. Пам'ятки історії науки, освіти і культури

м. Київ

IV.1. Садиба кін. 18 — 19 ст., в якій проживали родини Вігелів, Іпсіланті, відомі діячі культури, містилася живописна школа Києво-Печерської лаври (іст.). Вул. І. Мазепи, 6, 6-б. Являє собою замкнений двір, забудований по периметру житловими і господарськими спорудами. Головний будинок (№ 6) розташований на червоній лінії забудови вулиці, два бічні флігелі (№ 6 і 6-б), один з яких з'єднаний вставкою з фасадним будинком, витягнені вглиб по межі ділянки у бік вул. Аїстова, торцями звернені до вулиці. На плані Києво-Печерської фортеці 1783 на цьому місці зафіксована забудована ділянка: одноповерховий будинок вздовж вулиці і господарські будівлі на подвір'ї. Першим з відомих власників садиби був обер-комендант Києво-Печерської фортеці П. Вігель, який, отримавши цю посаду, переїхав з родиною у Київ в 1788 і бл. 10 років мешкав у комендантському будинку на території фортеці. 1797 він обрав цю ділянку для побудови власного дому, на якій у 1798–99 було знесено попередню забудову і зведено особняк у стилі класицизму, в проектуванні якого, ймовірно брав участь сам власник. 1801, отримавши посаду цивільного губернатора Пензенської губ., П. Вігель виїхав з Києва, родина залишила місто 1802. У червні 1806 садибу придбав полковник О. Будлянський. В липні 1808 він продав її князю К. Іпсіланті, по смерті якого маєтність перейшла у власність його дружини. За купчою від 27 січня 1834, Є. Іпсіланті продала садибу Києво-Печерській лаврі, яка володіла нею до 1924 і здавала в оренду.

1799–1800 у головному будинку (№ 6) проживав Вігель Пилип Пилипович (1786–1856) — мемуарист, колекціонер (збірку гравірованих портретів — бл. 3140 і 800 малюнків

подарував 1853 бібліотеці Московського університету), бессарабський віце-губернатор (1823–26), керч-еникальський градоначальник (1826–29), директор Департаменту іноземних сповідань (1829–40). Отримав домашню освіту, 1800 переїхав до Москви, де розпочав службу у Московському архіві колегії іноземних справ.

1808–16 у головному будинку (№ 6) мешкав з родиною власник садиби Іпсіланті Костянтин Олександрович (1760–1816) — дипломат, політичний діяч, великий драгоман Порти (1796–99), господар Молдови (1799–1801), Валахії (1802–06), господар Молдови і Валахії (1807), прихильник інтересів Російської імперії на Балканах, які був змушений залишити у серпні 1807. Поселивши К. Іпсіланті в Києві, російський уряд обмежив його у свободі пересування. Князь, його сини та оточення перебували під негласним поліцейським наглядом. За спогадами сучасників, він був людиною високоосвіченою, знав багато європейських, східних і древніх мов, сам навчав своїх дітей математиці, історії, географії. 1808–09 перебував у Москві, 1814–16 — у Санкт-Петербурзі, по поверненні з якого нагло помер. Був похований після відспівування у соборі Святої Софії в Георгіївській церкві (не збереглася). Дружина — Іпсіланті (уроджена Вакареско) Єлизавета Костянтинівна (1770–1866). У 1821 виїхала з Києва, будинок здавала в найм. Дочка Катерина (1792–1835) стала дружиною бессарабського цивільного губернатора в 1817–27 К. Катаказі. В їхньому кишинівському домі бували поет О. Пушкін, декабрист М. Орлов та інші відомі діячі того часу. Дочка Марія — фрейліна (з 1816), дружина молдовського боярина А. Скіну. Дочка Олена (1788–1837) була дружиною бессарабського цивільного губернатора О. Негрі.

Син Олександр (1792–1828) — військовий, політичний діяч. Отримавши домашню освіту, 1808 поступив корнетом у

Кавалергардський полк. Учасник війни з наполеонівською Францією в 1812–14, з 1817 — генерал-майор російської армії. 1820 очолив таємне товариство «Філікі Етерія», яке ставило за мету звільнення Греції від османського ярма збройним шляхом, у 1821 — учасник Грецької революції. У липні 1820 гостював у матері в цьому будинку.

Син Димитрій (1793–1832) — військовий, штаб-ротмістр лейб-гвардійського гусарського полку (1815–21), ад'ютант М. Раєвського-старшого. Учасник Грецької революції, з 1822 — голова законодавчого корпусу грецького національного зібрання, 1828 — головнокомандувач військ Східної Греції.

Син Георгій (1795–1846) — військовий, штаб-ротмістр кавалергардського полку, учасник Грецької революції. Син Микола (1796–1833) — військовий, ад'ютант М. Раєвського-старшого, учасник Грецької революції.

1834 домоволодіння придбала Києо-Печерська лавра, яка відразу за контрактом від 1 лютого 1834 віддала його в оренду на три роки А. Фроміот-Залеській для пансіону шляхетних дівчат. 1839–59 садибу орендувала Київська комісаріатська комісія під речові склади. У подальшому будівлі садиби здавалися в оренду під житло.

З 1867 до липня 1874 у шести кімнатах на другому поверсі головного будинку (№ 6) містилася живописна (іконописна) школа Києво-Печерської лаври. Три кімнати було відведено для занять, дві — для житла вчителю, одна — для проживання учнів, передня — для охоронця школи.

У цей період у школі навчалось понад 20 учнів, частина з яких була на повному монастирському пансіоні, інші тільки приходили на заняття. Вони проводилися взимку впродовж шести годин, влітку — вісім годин. За описом, школа мала 16 малювальних столів, понад 50 гіпсових фігур, 337 картин, акварелей, малюнків, літографій та інших творів, у т. ч. виконаних відомими художниками.

У січні 1866 — січні 1868 керував школою і навчав малюванню Рокачевський Опанас Юхимович (1830–1901) — живописець, акад. Санкт-Петербурзької Імператорської АМ (з 1860). Склав першу програму живописної школи, метою якої було визначено надавати художньо-іконописну освіту і готувати здібних учнів до вступу у вищі навчальні художні заклади. На першому етапі навчали рисунку, на другому — живопису. Повний курс складав шість років, обов'язковий — три роки, після чого видавалося свідоцтво про закінчення лаврської іконописної школи. Залишив посаду внаслідок конфлікту з начальником друкарні. Проживав у правому флігелі до поч. 1870-х рр.

1868–70 керівником школи і учителем малювання був Сорокін Павло Семенович (1839–86) — живописець, графік, вихованець Санкт-Петербурзької Імператорської АМ. Пізніше викладав у Московській школі живопису, скульптури і зодчества.

Після звільнення П. Сорокіна Духовний собор Лаври вирішив не наймати професійних художників через великі витрати на утримання навчального закладу.

З вересня 1871 до квітня 1872 малювання викладав П. Дедюхін, вихованець Санкт-Петербурзької Імператорської АМ, вчитель Брацлавського міського училища.

У 1871 наглядачем та наставником був ієродиякон Аліпій (Бубликов; бл. 1838–1907) — художник, вихованець лаврської іконописної школи (закінчив 1860), який доклав у свій час багато зусиль для її організації, завідувач позолотної майстерні лаври (1868–85). Він подарував школі копії картин, написаних ним особисто та іншими художниками.

У жовтні 1871–1883 школу очолював ієромонах Альвіан — керівник лаврської іконописної майстерні.

У березні 1871–73 учнем школи був Катурич Іоанн Савич (1842–?) — уродженець королівства Далматія (тепер Юго-

славія), якого направили вчитися іконопису для потреб Свято-Георгіївського монастиря (м. Рисань).

1881–83 у будинку № 6 проживав Прахов Адріан Вікторович (1846–1916) — мистецтвознавець, художній критик, археолог, професор Санкт-Петербурзької Імператорської АМ (з 1880), Санкт-Петербурзького і Київського університетів. У ці роки досліджував розписи Кирилівської церкви, відкрив у ній фрески 12 ст. 1883 у нього гостював художник І. Репін.

1897 на другому поверсі правого флігеля жив московський художник Фартусов Віктор Дормидонтович, який пізніше брав участь у розпису будинку митрополита в Києво-Печерській лаврі, виготовив надгробок митрополита Іоаннікія у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього в Лаврі.

Тепер у будинку № 6 — Посольства Великої Британії, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Фундація ім. О. Ольжича, у напівпідвалі — ресторан «Ханой»; у будинку № 6-б — Консульський відділ Посольства Латвійської Республіки в Україні.

Джерела та література:

ДАК, ф. 1, оп. 2, спр. 980; ф. 16, оп. 465, спр. 30; ф. 19, оп. 1, спр. 2247; ф. 108, оп. 3, спр. 83; ДАКО, ф. Р-III, оп. 1, спр. 620; Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, фонди, Пл. — 757–768; РДВІА, ф. 418, спр. 659; ЦДІА України в Києві, ф. 128, оп. 1 благ., спр. 3464; оп. 1 заг., спр. 1780, 1819, 1830, 1847, 2486, 2308, 2430, 2613, 2667, 2669, 2971–2974, 3039, 3093, 3095, 3098, 3100, 3112, 3114, 3116, 3125, 3137, 3141, 3143, 3144, 3152–3158, 3162, 3166, 3169, 3172, 3173, 3178, 3179, 3182, 3262; оп. 1 тип., спр. 573, 899; оп. 2 заг., спр. 130, 494; ф. 484, оп. 3, спр. 20; ф. 486, оп. 1, спр. 5675; ф. 533, оп. 5, спр. 620; Вигель Ф. Ф. Записки. —

М., 1891. — Т. 1; Гервинус Г. История XIX вв. — Т. 5. Восстание и возрождение Греции. — СПб., 1868; Лопухіна О. В. Живописна школа Києво-Печерської лаври другої половини XIX — початку XX століття. Художня освіта і виховання // Лаврський альманах. Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць: Вип. 5. — К., 2001; Мискевка В. Князь Константин Ипсиланти // Подвижники й меценати: Грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. Історико-біографічні нариси / Під ред. В. Смоля. — К., 2001; Прахов Н. А. Страницы прошлого. — К., 1958; Хроника киевской общественной жизни по дневнику митрополита Серапиона (1804–1824 гг.) // Киевская старина. — 1884. — Т. IX; Щербина В. Спомин у Києві про рід Іпсіланті // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926.

*Сергій Білокінь,
Марія Кадомська,
Людмила Рилкова.*

IV.2. Готель Гладинюка Г. П. 2-ї пол. 19 ст., в якому проживав Грушевський М. С., діяла літературно-мистецька група «Гроно», у кореспондентському пункті газети «Комсомольская правда» працював Гайдар А. П. (іст.). Вул. Б. Хмельницького, 8. На розі вул. Пушкінської, на червоних лініях забудови вулиць. Триповерховий, цегляний.

Замовник будівництва і власник домоволодіння Г. Гладинюк — відомий київський підприємець і добротинник. Походив із кріпосних селян, але зумів розбагатіти, став купцем 1-ї гільдії. Помер 1911. Згідно з заповітом, його нерухомість належало використати на матеріальне забезпечення заснованих ним добродійних закладів.

У цьому будинку влаштував готель, який містився на двох верхніх поверхах. На першому поверсі були ресторан і торгові приміщення. Заклад Г. Гладинюка належав до чотирьох кращих готелів Києва. У ньому зупинялися зазвичай поміщики, цукрозаводчики та провінційні чиновники. З огляду на його сусідство з Театром Бергоньє (тепер Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки) тут проживали й відомі актори. Зокрема, у серпні 1896 — російська драматична актриса Г. Федотова, яка тоді гастролувала в Києві.

До липня 1908 (часу придбання у Києві садиби на вул. Паньківській, 9) у цьому готелі після закінчення магістерського курсу Університету св. Володимира та переїзду до Львова (1894) неодноразово зупинявся Грушевський Михайло Сергійович (1866–1934) — історик, літературознавець, письменник, публіцист, громадський і державний діяч; голова Української Центральної Ради (1917–18), акад. ВУАН (з 1923) та АН СРСР (з 1929), голова Історичної секції ВУАН (1924–31).

У ці роки — професор кафедри історії України Львівського університету (1894–1914), дійсний член, голова (1897–1913) Наукового товариства ім. Шевченка у Львові,

Українського наукового товариства у Києві (1907–18). Редактор «Записок Наукового товариства імені Шевченка» (1895–1913), «Записок Українського наукового товариства у Києві» (1908–14), «Літературно-наукового вістника» (1898–1912). Організатор наукової та видавничої справи в Україні. Засновник власної наукової школи, початок якої покладено у Львові, традиції продовжено у Києві. Автор понад 2 тис. праць, серед яких фундаментальні «Історія України-Руси» (в 10 т.; 1898–1936) та «Історія української літератури» (в 6 т.; 1923–26, 1995), популярних книг, підручників, художніх творів.

Візити до Києва особливо тривалими стали в 1906–08 і були пов'язані з науковими, видавничими, громадськими справами — організаційними заходами з перенесення до Києва редакції «Літературно-наукового вістника», розбудовою Українського наукового товариства у Києві та його видань, засіданнями товариства, тісною співпрацею зі щоденною українською газетою «Рада», поданням своєї кандидатури на посаду професора Університету св. Володимира, заснуванням у Києві Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці, виданням власних творів, зустрічами з рідними (з 1905 у Києві мешкала мати, сестра, небожі), друзями, українськими меценатами В. Леонтовичем, В. Симиренком, Є. Чикаленком та ін. Про свій побут в готелі М. Грушевський згадує у щоденнику за 1904–10. Збережені джерела однозначно засвідчують про його проживання тут у 1905, серпні, вересні, грудні 1906, вересні 1907. Одним із улюблених номерів був «великий і дорогий» № 46, зупинявся історик і в № 44.

У радянський час будинок використовувався для розміщення різних закладів. У серпні 1920 тут було відкрито «Сільбуд» (селянський будинок) — готель для селян, поєднаний з культурно-просвітницьким центром. До його складу

входили: музей, бібліотека, лекційна зала, зразкові майстерні та медпункт. Стіни зал, коридорів та сходів було розписано живописом на сюжети сільського життя. Виконавці — група київських художників на чолі з М. Бурачком (розписи не збереглися).

1919–25 (з перервами) у будинку містилася редакція щоденної газети «Більшовик» — органу Київського губкому КП(б)У. 1925 злилася з газетою «Пролетарская правда». У газеті публікували твори письменники М. Бажан, Г. Косинка, О. Корнейчук, І. Ле, Гео Шкурупій, Ю. Яновський та ін. Навколо редакції об'єдналися молоді письменники і художники, які утворили літературно-мистецьку групу «Гроно», що діяла 1920–21. До неї входили письменники Д. Загул, Г. Косинка, М. Любченко (Кость Котко), Ю. Меженко, В. Поліщук, М. Терещенко, П. Филипович, Г. Шкурупій, художники М. Бурачек, В. Левандовський, Г. Нарбут, А. Петрицький та ін. Серед них були як представники авангарду, так і «неокласики». Вони декларували свою головну ідею, як «мистецтво для людей, для життя», мистецький метод, як щось середнє між імпресіонізмом і футуризмом, відмежовуючись від пролеткультівців. У цьому будинку відбувалися збори членів об'єднання, літературно-мистецькі вечори. У листопаді 1920 воно випустило збірник «Гроно», в якому опублікувало своє «Credo» і твори учасників. Розбіжності в ідейно-естетичних пошуках призвели до розпаду групи.

1932–39 у будинку містилася редакція щоденної вечірньої газети «Більшовик» — органу Київського горкому КП(б)У і Київської міськради. 1939 влилась у газету «Пролетарська правда».

У 1930–40-х рр. в будинку містилася Республіканська рада профспілок (Укрпрофрада).

1941, під час оборони Києва від німецьких агресорів, тут містився кореспондентський пункт газети «Комсомольская

правда». З липня до серпня 1941 з цим пунктом співпрацював як військовий кореспондент Гайдар Аркадій Петрович (справж. прізвище — Голіков; 1904–41) — дитячий письменник, автор широковідомих повісті «Тимур та його команда» та оповідання «Чук і Гек». Регулярно публікував у газеті свої нариси, присвячені обороні Києва: «Діти і війна», «Біля переправи» та ін. Після здачі Києва воював у партизанському загоні, загинув у бою біля Канева.

Тепер перший поверх займають установи і торгові заклади.

Джерела та література:

ЦДІАК України в Києві, ф. 295, оп. 1, спр. 64; ф. 1235, оп. 1, спр. 25, 287; Більшовик. — 1920. — 1 вересня; Киевское слово. — 1896. — 22 августа; Київ. Провідник / За ред. Ф. Ернста. — К., 1930; Ковалинський В. В. Меценаты Киева. — К., 1995; Літературознавчий словник-довідник. — К., 1997; Лясковський В. Всегда с Гайдаром. — Одесса, 1977; Практический иллюстрированный путеводитель по Киеву. — К., 1901.

*Михайло Кальницький,
Ніна Коваленко
Світлана Панькова.*

IV.3. Друга чоловіча гімназія 2-ї пол. 19 ст., в якій працювали і навчалися відомі діячі науки і культури, громадсько-політичного і державного життя, містилися генеральне секретарство продовольчих справ, Міністерство продовольства, Міська управа Києва (іст.). Бульв. Т. Шевченка, 18. На червоній лінії забудови бульвару. Споруджено в кілька етапів спеціально для Другої гімназії за проектом арх. П. Шлейфера. Будівля чотириповерхова, цегляна, тинькована.

1856–1920 у цьому будинку містилася Друга чоловіча гімназія, відкрита 8 січня 1836. Первісно функціонувала у найманих приміщеннях: будинку генерала Гербеля напроти сучасного Маріїнського парку, з 1837 — в будинку Кисилевського на розі вулиць Хрещатика і сучасної Лютеранської (обидва не збереглися), з 1850 — у власному будинку на сучасному бульв. Т. Шевченка, 14, з 1851 — у будинку Козлова на розі бульв. Т. Шевченка і вул. Володимирської (не зберігся). За вказаними адресами в навчальному закладі працювали правознавець, професор Київського університету С. Богородський — директор гімназії 1839–48; економіст І. Вернадський — викладав у 1842–43; археограф, письменник М. Рігельман — директор гімназії 1850–54, історик, засновник і редактор-видавець газети «Киевлянин» В. Шульгін — викладач історії в 1842–49 та ін.

1 серпня 1856 Другу гімназію переведено у цей будинок. Навчальний заклад був розрахований на 200 вихованців. Станом на 1896 тут навчалося 738 учнів. Почесними попечителями гімназії були відомі підприємці і меценати Ф. Терещенко (1881–93), М. Шестаков (з 1896).

У цьому приміщенні в гімназії працювали відомі діячі науки і культури, громадсько-політичні, державні та церковні діячі.

Драгоманов Михайло Петрович (1841–95) — письменник, філософ, історик, етнограф, літературознавець, громадсько-політичний діяч, професор Софійського університету (з 1889). Викладав географію 1863–65.

Житецький Павло Гнатович (1836–1911) — мовознавець, літературознавець, громадський і освітній діяч, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН (з 1898). Викладав російську мову і словесність 1869–76.

Лебединцев Петро Гаврилович (1820–96) — церковний та культурний діяч, краєзнавець; кафедральний протоієрей собору Святої Софії в Києві (з 1868). Працював законо-вчителем 1860–68.

Науменко Володимир Павлович (1852–1919) — мовознавець, шевченкознавець, краєзнавець, педагог, громадсько-політичний діяч; засновник і директор приватної гімназії в Києві (1905–14), головний редактор і видавець журналу «Киевская старина» (1893–1906), міністр освіти Української Держави (1918). Навчався у гімназії 1861–68, викладав російську мову і словесність 1873–1903.

Сошенко Іван Максимович (1807–76) — художник-живописець, який під час навчання в Імператорській АМ сприяв викупові Т. Шевченка з кріпацтва (1835). Викладав каліграфію і малювання з 1856.

Чалий Михайло Корнійович (1816–1907) — літературознавець, журналіст, педагог, громадський діяч, автор першої в українському літературознавстві праці, присвяченій біографії та творчій спадщині Т. Шевченка, з яким був особисто знайомий з 1859. Працював учителем словесності, інспектором гімназії в 1852–61, 1859–60 брав участь у створенні недільної школи при ній. 1861 — один з організаторів похорону Т. Шевченка в Україні, за що був звільнений з навчального закладу і відправлений у Білу Церкву директором гімназії.

У різний час у гімназії також викладали по найму: історію — М. Владимирський-Буданов, гімнастику — Є. Екстер, музику — Б. Воячек, Ф. фон Мулерт, К. П'ятигорович.

У гімназії навчалися відомі діячі науки і культури, громадсько-політичні, державні та церковні діячі.

Андрієвський Олексій Олександрович (1845–1902) — історик, педагог, журналіст, краєзнавець. Закінчив гімназію 1861.

Багалій Дмитро Іванович (1857–1932) — історик, краєзнавець, громадсько-політичний діяч, акад. УАН (з 1918); ректор Харківського університету (1906–10), міський голова Харкова (1914–17), перший голова Історико-філологічного відділу УАН (1918–20), голова науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (з 1921), директор створеного на її основі Науково-дослідного інституту української культури (1930–32), директор Інститут Тараса Шевченка (з 1926). Навчався в гімназії з п'ятого класу (1872–76), закінчив із золотою медаллю.

Бах Олексій Миколайович (1857–1946) — біохімік, політичний діяч, акад. АН СРСР (з 1929), заслужений діяч науки СРСР (з 1927), Герой Соціалістичної Праці (1945). Закінчив гімназію 1875.

Біляшівський Микола Федотович (1867–1926) — археолог, етнограф, мистецтвознавець, музеєзнавець, культурно-громадський діяч, почесний акад. Української державної АМ (з 1918), акад. УАН (з 1919); директор Київського художньо-промислового і наукового музею (1902–23). Закінчив гімназію 1887.

Блонський Павло Петрович (1884–1941) — філософ, психолог, засновник, перший голова і професор Академії соціального виховання в Москві (1919–31). Закінчив гімназію 1902.

Булгаков Михайло Опанасович (1891–1940) — письменник. Закінчив підготовчий клас гімназії 1901.

Василько Василь Степанович (справж. — Миляєв; 1893–1972) — режисер, актор, педагог, театрознавець, народний артист СРСР (з 1944). Навчався і закінчив гімназію 1904–13.

Глієр Рейнгольд Моріцович (1875–1956) — композитор, диригент, педагог, народний артист СРСР (з 1938), професор (1913–20, з 1914 — директор) Київської консерваторії. Закінчив гімназію 1894.

Зверезомб-Зубовський Євген Васильович (1890–1967) — економіст, чл.-кор АН УРСР (з 1939), директор Інституту ентомології і фітопатології АН УРСР (1949–50). Закінчив гімназію 1909.

Зіньківський Василь Васильович (1881–1962) — філософ, психолог, педагог, державний діяч, міністр ісповідань Української Держави (1918), священник (з 1942). Закінчив гімназію 1900.

Каманін Іван Михайлович (1850–1921) — історик, архівознавець, палеограф, літературознавець, краєзнавець, громадський діяч; директор Київського центрального архіву давніх актів. Закінчив гімназію 1868.

Кістяківський Богдан (Федір) Олександрович (1868–1920) — правознавець, соціолог, філософ, історик, громадський діяч, акад. УАН (з 1919). Навчався в гімназії з 1878, виключений 17 лютого 1886 за організацію гуртка «саморозвитку» (з вивчення української мови) без дозволу гімназичного керівництва.

Кримський Агатангел Юхимович (1871–1942) — сходознавець, славіст, поет і письменник, акад. УАН (з 1918), заслужений діяч науки УРСР (з 1940). Навчався в гімназії 1884–85.

Левченко Микола Захарович (1900–34) — літературознавець, етнограф, бібліограф; співробітник канцелярії неодмінного секретаря ВУАН А. Кримського і вчений секретар канцелярії Історико-філологічного відділу (з 1922), репресований у справі СВУ (1929). Закінчив гімназію 1920.

Лука (світське ім'я — Войно-Ясенецький Валентин Феліксівич; 1877–1961) — церковний діяч, лікар; архієпископ Кримський і Сімферопольський (з 1946); місцевошанований святий (з 1996). Закінчив гімназію 1896.

Молчановський Никандр Васильович (1858–1906) — історик, археограф, громадський діяч. Закінчив гімназію 1876.

Надсон Семен Якович (1862–87) — поет. Навчався в гімназії 1870–72.

Орловський Володимир Донатович (1842–1914) — художник, акад. Імператорської АМ (з 1874). Навчався в гімназії 1855–60.

Рильський Тадей Розеславович (1841–1902) — етнограф, культурно-просвітницький діяч, член київської Старої громади. Закінчив гімназію 1858.

Русов Олександр Олександрович (1847–1915) — один із основоположників вітчизняної наукової статистики, етнограф, фольклорист, історик, педагог, громадський діяч; професор Київського комерційного інституту (1908–15), член київської Старої громади. Навчався і закінчив гімназію 1857–64.

Славинський Максим Антонович (1868–1945) — історик, юрист, публіцист, поет, громадсько-політичний діяч, міністр праці уряду Української Держави (1918). Закінчив гімназію 1886.

Стороженко Микола Володимирович (1862–1942) — історик, письменник, педагог, громадський діяч; директор Міністерської жіночої гімназії в Києві (1904–20), Першої Київської чоловічої гімназії (1909–15). Закінчив гімназію з золотою медаллю 1862.

Чубинський Павло Платонович (1839–84) — етнограф, письменник, громадський діяч; член київської Старої громади, автор вірша «Ще не вмерла Україна» (1862), якому в майбутньому судилося стати національним та державним гімном українського народу. Навчався в гімназії 1852–58.

Шмідт Отто Юлійович (1891–1956) — математик, астроном, геофізик, дослідник Півночі, акад. ВУАН (з 1934) і АН СРСР (з 1935), Герой Радянського Союзу (1937); директор Геофізичного інституту АН СРСР (1937–49). Навчався і закінчив гімназію з золотою медаллю 1907–09.

Шульгин Яків Миколайович (1851–1911) — історик, педагог, громадський діяч; член київської Старої громади, один із засновників і секретар Українського наукового товариства в Києві. Навчався і закінчив гімназію з золотою медаллю 1862–69.

Шульгін Василь Віталійович (1878–1976) — громадсько-політичний діяч, журналіст, письменник, депутат II–IV Державної думи Російської імперії, один із лідерів правих та фракції націоналістів, один з організаторів та ідеологів Білого руху. Закінчив гімназію 1895.

Щербина Володимир Іванович (1850–1936) — історик, краєзнавець, педагог, громадський діяч, чл.-кор. ВУАН (з 1925); викладач Міністерської жіночої гімназії в Києві (1879–1908), керівник комісії Києва та Правобережжя Історичної секції ВУАН (1924–30). Навчався і закінчив гімназію 1862–68.

1917–18 за Української Центральної Ради, УНР та Української Держави в будинку містилися генеральне секретарство продовольчих справ, Міністерство продовольства, які очолювали відомі діячі Української революції.

Червень–серпень 1917 — Стасюк Микола Михайлович (бл. 1880 — 1943) — кооперативний, політичний та державний діяч, один із засновників і член Української Центральної Ради, товариш голови ЦК Селянської спілки (1917–18), співробітник ВУАН (1920-і рр.). 1933 репресований у справі Українського національного центру.

Листопад 1917 — квітень 1918 (з березня 1918 — міністр земельних справ і харчування) — Ковалевський Микола

Миколайович (1892–1957) — кооператор, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч, член Української Центральної Ради, голова УПСР і ЦК Селянської спілки. З 1920 — на еміграції, займався журналістикою.

Липень-жовтень 1918 — Гербель Сергій Миколайович (1856–?) — державний діяч, землевласник, харківський губернатор (1903–04), начальник управління у справах місцевого господарства МВС Російської імперії (1904–12), голова Ради міністрів Української Держави (з 14 жовтня 1918). На посаді міністра продовольчих справ Української Держави брав участь у розробці аграрної реформи.

Грудень 1918 — лютий 1919 (у цьому будинку) — Мартос Борис Миколайович 1879–1977) — економіст, кооперативний, політичний, державний діяч, член Української Центральної Ради, ЦК Селянської спілки, генеральний секретар земельних справ (1917–18), голова Ради міністрів УНР і міністр фінансів (квітень–серпень 1919). На еміграції — один з організаторів і професор (з 1924) Української господарської академії в Подебрадах, засновник і ректор Української вищої школи економіки (1945–49), президент (1954–56), віце-президент (1956–57), секретар ученої ради (1957–58) Інституту вивчення СРСР (обидва навчальні заклади — в Мюнхені).

Із встановленням радянської влади в будинку містилася партшкола.

З початку жовтня 1941 до листопада 1943, під час окупації міста німецькими військами, цей будинок був місцем перебування центрального апарату та голови Міської управи Києва, обраних 20 (за іншими даними 21) вересня 1941 на зборах громадянства Києва, що відбулися на вул. Покровській, 6. Підрозділи Міської управи займали також інші будинки в різних частинах міста. Структура і штат управи неодноразово мінялися, станом на 1 квітня 1942 управа

складалася з 17 управлінь, які поділялися на сектори, загальна чисельність персоналу становила понад 1200 співробітників.

Міськими голова Києва в час німецької окупації були відомі вчені, громадського-політичні діячі.

20 вересня — 26 жовтня 1941 — Оглоблин Олександр Петрович (1899–1992) — історик, археограф, джерелознавець, професор Київського і Одеського університетів (1920–30-і рр.), Українського вільного університету в Мюнхені (1945–51), президент (з 1970), почесний президент (з 1987) УВАН у США.

29 жовтня 1941 — 19 лютого 1942 — Багазій Володимир Пантелеймонович (1902–42) — математик, педагог, аспірант Київського університету. Належав до ОУН(м), членів якої намагався призначити на керівні посади в Міську управу. У вересні–жовтні 1941 — заступник київського бургомістра. Співпрацював з Українською національною радою. Брав участь у формуванні департаментів муніципалітету, створенні Українського Червоного Хреста. За нього Міська управа опікувалася розселенням киян-погорільців зі спального Хрещатика та прилеглих кварталів, відкриттям сирітських притулків та шкіл, згодом закритих окупаційною владою. За націоналістичну діяльність та саботаж розпоряджень окупаційної влади заарештований гестапо, розстріляний у лютому 1942 разом з іншими діячами ОУН.

20 лютого 1942 — 7 листопада 1943 — Форостівський Леонтій Іванович (? — 1974) — історик. За його урядування у Києві був проведений перепис міського населення. Значна увага приділялася господарському життю, особливо транспорту, ремісництву та торгівлі. Міський голова також опікувався присадибним господарством, створював сади та ягідники, займався питаннями відбудови підприємств Києва. Під його керівництвом проводилися підрахунки письмених

мешканців Києва, їх віросповідання, відстежувався природний рух населення. За його участю було виявлено масове поховання жертв сталінських репресій на Лук'янівському цвинтарі в Києві. Підтримував з окупаційною владою лояльні стосунки. На еміграції жив в Аргентині і США.

Співробітниками Міської управи були син М. Драгоманова — економіст С. Драгоманов, скульптор і кінорежисер І. Кавалеріжже, історик, поет, провідник ОУН О. Ольжич, історик К. Штепа (1942–43 — головний редактор київської газети «Нове українське слово»), журналіст і провідник ОУН О. Штуль та ін.

Після Великої вітчизняної війни Радянського Союзу в будинку містилося Міністерство освіти УРСР, з 1961 — міжміська телефонна станція.

1993 на фасаді будівлі встановлено бронзову меморіальну дошку з барельєфним зображенням П. Чубинського (ск. Б. Довгань, арх. Ф. Юр'єв).

Тепер будинок займає «Укртелеком».

Джерела та література:

ДАК, ф. 81, спр. 8, 56, 59, 362; Бойко О. Д. Гербель С. М. // Енциклопедія історії України. — Т. IV. — К., 2004; Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради. — К., 1998; Гайвас Я. Коли кінчалася епоха. — На чужині. — Б. м., 1964; Депенчук Л. Богдан Кістяківський. — К., 1995; Записка о здании, занимаемом Киевскою второю гимназиею (Составил заслуженный преподаватель статский советник Ростовский). — К., 1893; Канерштейн М. Патріот вітчизняної музики // Музика. — 1978. — № 4; Кислиця Д. Світе ясний. — Торонто, 1987; Крышталь А. Ф. Памяти Евгения Васильевича Зверезомб-Зубовского (1890–1967) // Энтомологическое обозрение. — 1968. — Т. 47. — Вып. 1; Кучерук О.

Міський голова Володимир Багазій і міська управа Києва у 1941–1942 рр. // Київ і кияни. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Музею історії міста Києва. — К., 2006. — Вип. 6; Малюженко Л. Київ за 1942 р. // Наше минуле. — К., 1993. — № 1(6); Орловский В. Д. 1842–1914. — К., 1968; Отчет Киевской 2-й гимназии за 1877 и 78-й учеб. год. — К., 1878; Отчет о состоянии Киевской 2-й гимназии за 1895/96 учебный год. — К., 1897; Поміщик-народоман. До 160-річчя від дня народження Т. Р. Рильського // Знаменні дати: Календар — 2001. — К., 2001; Федченко П. М. Михайло Драгоманов. — К., 1991; Форостівський Л. Київ під ворожими окупаціями. — Буенос Айрес, 1952; Чалый М. К. Вторая Киевская гимназия (1852–1861). — К., 1900; Чередниченко Д. Павло Чубинський. — К., 2005.

*Ольга Демиденко,
Олександр Кучерук.*

IV.4. Будинок Ради по вивченню продуктивних сил України (РВПС) НАН України 1972, в якому працювали відомі вчені (іст.). Бульв. Т. Шевченко, 60. На червоній лінії забудови вулиці. Тринадцятиповерховий, блочний, облицьований керамічною плиткою. Споруджено для РВПС УРСР АН УРСР.

РВПС було заснована 1919 як Комісію з вивчення продуктивних сил УРСР. З 1934 — Рада по вивченню продуктивних сил УРСР, з 1959 — на правах інституту. Раніше РВПС містилася на вулицях Володимирській, 54, Терещенківській, 2, М. Грушевського, 4, Червоноармійській, 92.

У цьому будинку працювали відомі вчені.

1972 — Ямпольський Стефан Михайлович (1906–98) — економіст, акад. АН УРСР (з 1967), заслужений діяч науки УРСР (з 1967); ректор Львівського (1944–57), Одеського (1957–65) політехнічних інститутів, директор (1965–70), завідувач відділом (1972–87) Інституту економіки АН УРСР.

1970–72 — голова РВПС. Одночасно 1965–74 — головний редактор журналу «Економіка Советской Украины».

Наукові праці присвячено питанням економіки промисловості, прогнозування, територіального розміщення продуктивних сил України, економічним проблемам технічного прогресу. Займався проблемою освоєння природних багатств Чорного та Азовського морів і Сивашу. Один з ініціаторів, організатор створення та відповідальній редактор «Энциклопедии народного хозяйства УССР» у 4-х т. (К., 1963–72).

Як голова РВПС займав кабінет № 406 на четвертому поверсі будинку.

1995–97 — Цемко Володимир Павлович (1925–97) — юрист, економіст, чл.-кор. НАН України (з 1995), керуючий справами АН УРСР–НАН України (1967–95).

Завідував відділом проблем використання і охорони земельних ресурсів РВПС. Одночасно — декан факультету міжнародних відносин Інституту лінгвістики та права.

Наукові праці присвячено питанням ефективного використання земельних ресурсів, їх правового захисту та екологічного відтворення.

Займав кабінет № 709 на сьомому поверсі будинку.

З 1984 на дев'ятому поверсі будинку розміщується Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки (ЦДПН). Заснований на базі організованого Г. Добровим 1965 відділу машинних методів обробки історико-наукової інформації, що у різні роки й під різними назвами входив до складу окремих установ АН УРСР: Інституту історії (до 1968), Інституту математики (1968–69), Ради по вивченню продуктивних сил України (1969–71). У 1971–84 — науковий підрозділ Інституту кібернетики. 1984–86 функціонував як Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки у складі Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР. З 1991 — самостійна наукова установа в системі АН — НАН України.

З 1989 заклад носить ім'я його засновника і першого директора — Добрава Геннадія Михайловича (1929–89) — вченого в галузі наукознавства та історії науки і техніки, чл.-кор. АН УРСР (з 1988), Міжнародної академії історії науки (з 1965), члена Міжнародної академії гуманітарних і природничих наук (з 1978).

Працював у цьому будинку як директор Центру в 1984–89. Одночасно: з 1969 — засновник і відповідальний редактор республіканського міжвідомчого збірника «Науковедение и информатика» та збірника наукових праць «Материалы по науковедению», з 1981 — член редколегії міжнародного журналу «Наукометрия» (Амстердам, Будапешт); завідувач кафедри Київського інституту народного госпо-

дарства (з 1981), заступник голови Ради по вивченню продуктивних сил України АН УРСР (1984–86), заступник директора Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР (1986–89), голова спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій (з 1986), експерт ЮНЕСКО і РЕВ з питань наукової політики.

Під керівництвом ученого ЦДПН став одним із провідних наукових закладів СРСР з проблем науково-технічного прогнозування, досліджень потенціалу науки і техніки, природознавства. Засновник наукознавчої школи в Україні.

Одним із перших в СРСР розпочав дослідження в галузі наукометрії. Вивчав проблеми науково-технічного розвитку, організації і управління науковими дослідженнями. Висунув і обґрунтував концепцію наукознавства як комплексної науки. Новаторські розширив проблематику історії науки та техніки, збагатив арсенал методів їх аналізу й соціально-економічної оцінки.

Займав кабінет № 909 на дев'ятому поверсі будинку.

1972–76 у будинку працював Погребняк Петро Степанович (1900–76) — учений у галузі лісівництва та ґрунтознавства, акад. АН УРСР (з 1948); директор Інституту лісу АН УРСР (1945–56), голова РВПС (1948–50), віце-президент АН УРСР (1948–52).

1970–76 очолював відділ фізичної географії Сектора географії АН УРСР. Засновник Українського товариства охорони природи.

Наукові дослідження стосуються багатьох галузей науки про природу лісівництва, лісового ґрунтознавства, геоботаніки, екології рослин, лісової гідрології, палеогеографії, мікробіології лісових ґрунтів, ландшафтознавства, залісення пісків, фізичної географії. Обґрунтував гіпотезу про походження степів, створив учення про природну родючість лісових ґрунтів, удосконалив лісову типологію. Один з основопо-

ложників порівняльної екології рослин. Створив наукову школу в лісництві (українська типологічна школа).

Займав кабінет № 914 на дев'ятому поверсі.

З цим будинком пов'язана також діяльність таких учених, як академіки О. Алімов, М. Паламарчук, члени-кореспонденти Є. Бершеда, С. Дорогунцов, Л. Руденко та ін.

Джерела та література:

Архів Президії НАНУ, Особова справа Доброва Г. М.; Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. — Вип. I. — К., 1998; Геннадій Михайлович Добров. — К., 1990; Г. М. Добров: Некролог // Вісник АН УРСР. — 1989. — № 2; История Академии наук УССР. — К., 1973; Петро Степанович Погребняк. Біобібліографія вчених Укр. РСР. — К., 1978; Стефан Михайлович Ямпольский. Биобиблиография ученых Украинской ССР. — К., 1986.

Лариса Гаврилюк,

Галина Мостова,

Елла Піскова.

IV.5. Житловий будинок 1932, в якому проживали Бурачек М. Г., Махонін С. Н. (іст.). Просп. Правди, 7. Шестиповерховий, цегляний.

1936–42 у будинку проживав Бурачек Микола Григорович (1871–1942) — живописець, сценограф, актор, педагог, письменник, історик мистецтва, заслужений художник УСРР (з 1936), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1941). У період проживання в цьому будинку працював науковим співробітником Галереї ім. Т. Шевченка (з 1931), атрибутував велику кількість творів Кобзаря, заклав основи наукової методології вивчення його живописної та графічної спадщини. Створив художні твори «Яблуні в цвіту» (1936), «Причинна. Рече та стогне Дніпр широкий» (1941) та ін. У червні 1936 відбулася перша персональна виставка митця в Києві. Як театральний художник оформив вистави «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького (1936, Харківський український драматичний театр), «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1938, Донецький український музично-драматичний театр). Активно займався громадською діяльністю, зокрема був головою харківського Центрального бюро мистецтв, членом Комітету охорони пам'ятників культури та інших громадських організацій. Автор літературних та мистецтвознавчих творів: «Українське малярство М. Самокиша», «Моє життя» (обидва — 1937), «Великий народний художник» (1939). Похований на міському цвинтарі Харкова №13.

1935–41 у будинку мешкав Махонін Сергій Несторович (1900–80) — військовий, інженер-конструктор, двічі лауреат Державної премії СРСР (1943, 1944), генерал-лейтенант. Народився в с. Мокре Курської губ. (нині Курської обл., РФ). Закінчив Військову академію механізації та моторизації РСКА (1927) у Ленінграді (нині Санкт-Петербург), був направлений на Харківський паровозобудівний завод ім. Комінтерну (нині

Державне підприємство «Завод ім. В. Малишева»). Під час проживання за цією адресою працював конструктором, начальником ВТК, начальником дизельного відділу, заступником головного інженера, головним інженером. Брав участь у створенні перших радянських середніх танків, розробці та освоєнні виробництва танку Т-34 та іншої військової й народногосподарської техніки (КБ під керівництвом М. Кучеренка та М. Кошкіна). 1941–48 — головний інженер, директор Кіровського заводу у Челябінську. У роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу разом з танком Т-34 завод поставив на потік 13 типів важких танків і артсамоходів, шість типів двигунів тощо. 1948–52 — директор Харківського машинобудівного заводу (колишній ім. Комінтерну). Керував технічним перепрофілюванням виробництва. З 1952 працював на посадах заступника міністра середнього машинобудування СРСР і заступника голови Держкомітету СРСР по оборонній техніці. Помер у Москві.

Джерела та література:

Абліцов В. Г. Бурачек Микола Григорович // Мистецтво України: Енцикл. — К., 1995. — Т. 1; Дюженко Ю. Микола Бурачек. — К., 1967; Живі традиції. Українські радянські художники про себе і свою творчість. — К., 1985; Кірсанов І. Директор танкограду / Вечірній Харків. — 1990. — 19 жовтня; Урал ковал Победу: Сб.-справ. / Сост.: С. Д. Алексеев и др. — Челябинск, 1993; ХПЗ — 3-д ім. Малишева 1895–1995. — Краткая история развития. — Х., 1995.

*Лариса Євтушенко,
Андрій Корнєв.*

IV.6. Житловий будинок 1875-78, в якому містилися склад-магазин і фабрика музичних інструментів Іїдржишека Г.-І. І., перший у Києві постійний «Художній салон», Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка та Київський державний інститут театрального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого, в яких працювали і навчалися відомі діячі культури, проживав Бажан М. П. (іст.). Вул. Хрещатик, 52. На червоній лінії вулиці, в ряді щільної забудови. Первісно мав № 58. Споруджено за проектом архітекторів О. Гросса і В. Ніколаєва як прибутковий будинок. Чотириповерховий з підвалом, цегляний, тинькований, у плані близький до прямокутного.

Використовувався як прибутковий, приміщення здавали в оренду. Деякий час в будинку містилися казарми, домова церква Херсонського піхотного полку, на поч. 20 ст. на другому поверсі було обладнано сінематограф.

1885–1908 у будинку містилися найбільший у Києві магазин-склад «Депо», майстерня і фабрика музичних інструментів Іїдржишека Генріха-Ігнатія Ігнатійовича — підприємця, купця 2-ї гільдії. Був членом Київської міської думи, головою Чеського добродчинного і просвітницького товариства ім. Я.-А. Каменського. 1882 почав торгувати музичними інструментами, 1885 заснував майстерню з лагодження музичних інструментів і виготовлення різноманітних струнних інструментів — балалайок, скрипок, віолончелей, гітар тощо, з 1887 — ручних гармонік, пізніше — плют- і фісгармоній. Попит на останні був великий, оскільки у церковнопарафіяльних школах і народних училищах було впроваджено обов'язкове навчання співу. За їх виготовлення купець був нагороджений медаллю на Всеросійській виставці у Нижньому Новгороді (1895) і малою срібною медаллю на Київській сільськогосподарській і промисловій виставці

(1897). У кін. 19 ст. фабрика мала відділення в Тулі та Баку. 1902 Г.-І. Гіндржишек відкрив у магазині нотний відділ. У серпні 1908 магазин було закрито, через рік відкрито на вул. Хрещатик, 41 (будинок не зберігся). 1911 він виступив співзасновником товариства для виробництва платівок «Екстрафон» на фабриці, побудованій в Києві на Шулявці 1910–11 (сучасна вул. Смоленська, 31/33; не збереглася). Перша записана і виготовлена в Україні грамплатівка з'явилась у листопаді 1911, через рік фабрика випустила платівку з українськими піснями, у т. ч. на слова Т. Шевченка. Поступово підприємство стало найбільшим у своїй галузі в державі, воно випускало під час Першої світової війни бл. 500 тис. платівок на рік. Остання згадка про фабрику відноситься до жовтня 1919, коли власник застрахував її.

4–30 листопада 1908 у приміщенні колишнього магазину Г.-І. Гіндржишека відбулася виставка картин сучасних російських художників «Ланка» (групи «Вінок» та «Золоте руно»), яку влаштувала художниця О. Екстер за участю М. Кульбіна. В експозиції були представлені твори російських художників-модерністів: В. Бурлюка, Н. Гончарової, О. Екстер, М. Ларіонова, А. Лентулова, О. Матвєєва. О. Екстер запросила до участі в ній українських художників — Є. Агафоновна, В. Баранова-Россіне, О. Богомазова, К. Костенка, Є. Прибильську. Крім картин експонувалися меблі, годинники, вишивка. Кожен відвідувач разом із каталогом одержував брошуру «Голос імпресіоніста — на захист живопису». 16 листопада в приміщенні виставки відбувся «Вечір сучасної лірики (вірші, проза, музика)» у виконанні авторів, після закриття — аукціон творів.

23 лютого 1914 у будинку відкрився перший в Києві постійно діючий «Художній салон», в якому мали експонуватися виставки вітчизняного і зарубіжного мистецтва. Перша виставка, що експонувалася до березня, репрезентувала

твори українських і польських митців: М. Бурачека, В. Галімського, В. Кричевського, В. Коссака, Я. Мальчевського, В. Масляникова, І. Селезньова, Я. Станіславського та ін.

Наступна виставка — одного з найбільших художніх об'єднань поч. 20 ст. — «Союзу російських художників» — представляла твори А. Архіпова, І. Бродського, А. Васнецова, А. Голубкіної, М. Клодта, С. Коньонкова, К. Коровіна, М. Мурашка і А. Рилова.

1921–34 у будинку містився Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, створений на основі Музично-драматичної школи М. Лисенка (заснована 1904, з 1913 — ім. М. Лисенка). Спочатку навчальний заклад діяв на сучасній вул. Ярославів Вал, 15 (будинок не зберігся), 1918 школу реорганізовано на інститут, 1920 переведено на вул. Володимирську, 45, 1921 у цей будинок переведене драматичне відділення, 1922 — весь склад. Готував музикантів-виконавців, педагогів, керівників професіональних і самодіяльних музичних колективів. 1928 інститут об'єднали з музичним технікумом (створений 1925 на базі консерваторії), він дістав назву Вищий музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка і став єдиним в Києві вищим навчальним закладом музично-драматичного профілю.

Станом на 1928 інститут мав три факультети. Інструкторсько-педагогічний готував композиторів, співаків, піаністів, скрипалів, віолончелістів і контрабасистів, музикантів-виконавців на всіх інструментах симфонічного оркестру, викладачів музично-теоретичних дисциплін, історії музики, етнографії, музикознавців, робітників музичної преси, керівників музвиховання для дитячих садків і будинків, трудових шкіл (більшість фахівців готувались як педагогів-виконавців). Диригентський мав відділи диригентів-хормейстерів і диригентів симфонічного оркестру. Факультет драми готував режисерів професійних, клубних і сільбудівських

театрів та педагогів для драматичних студій і технікумів. При інституті діяли дворічні курси диригентів духових оркестрів (військових і клубних) і сім лабораторій: вокальна, фортепіанної гри, смичкових інструментів, хорова, театр читця, хоровий ансамбль, музичного виховання дітей, художнього слова. Термін навчання — 4 роки, на хормейстерському й оркестрово-духовому відділенні — 3 роки.

У 1922/1923 навчальному році у приміщенні інституту під керівництвом Л. Курбаса працювала група акторів, на базі якої було створено Мистецьке об'єднання «Березіль» і київську студію «Березіль». Контингент учнів цієї студії повністю склався зі студентів старших курсів драматичного факультету. Незабаром весь педагогічний склад студії «Березіль» було запрошено до штату інституту і на чолі українського відділу драматичного факультету став Л. Курбас.

У цьому приміщенні в інституті працювали відомі діячі культури.

1923–34 — Беклемишев Григорій Миколайович (1881–1935) — піаніст, педагог, заслужений професор УСРР (з 1926).

В інституті викладав історію музики, практику фортепіанної гри, заслужений професор.

1928–30 — Бердяєв Валеріан Валеріанович (1885–1956) — диригент, педагог; диригент Маріїнського театру (з 1908), опери Народного дому в Санкт-Петербурзі (з 1913), оперний (з 1916) і симфонічний (з 1918) диригент у Харкові, диригент Симфонічного оркестру ім. М. Лисенка та оркестру оперного театру в Києві (з 1919), головний диригент симфонічного оркестру Ленінградської філармонії (1924–25), Одеської державної опери (1926–27), Київського театру опери та балету (1927–28). З 1930 жив у Польщі.

У цьому інституті викладав техніку диригування, оркестровий ансамбль, професор.

1921–34 — Бертъє Давид Соломонович (справж. — Ліфшиць; 1882–1950) — скрипаль, диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1938), заслужений професор УСРР (з 1932), директор симфонічного оркестру Київської консерваторії (1939–41).

В інституті працював з 1918, професор, викладав практику смичкової гри і смичкового ансамблю.

1921–25 — Буцький Анатолій Костянтинович (1892–1965) — музикознавець, композитор, педагог, викладач (з 1925), професор (з 1935) Ленінградської консерваторії.

Випускник Музично-драматичної школи М. Лисенка, один з організаторів цього інституту в 1918, його викладач з 1920, директор інституту в 1920–24, вів класи композиції і фортепіано.

1922–28 — Вериківський Михайло Іванович (1896–1962) — композитор, диригент, педагог, музично-громадський діяч, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1944); співзасновник, член правління і голова Товариства ім. М. Леонтовича (1921–28), диригент Київського (1926–28) і Харківського (1928–35) театрів опери та балету, викладач Київської консерваторії (1935–60, професор з 1946).

У цьому інституті викладав техніку диригування, професор.

1925–34 — Вільконський Стефан (Станіслав) Владиславович (1870–1963) — віолончеліст, педагог, заслужений артист УРСР (з 1950), викладач (з 1934) і професор (з 1945) Київської консерваторії.

Викладав у цьому інституті струнний ансамбль, професор.

1921–30 — Вольська Надія Василівна (1871 — після 1930) — піаністка, викладач і концертмейстер Музично-драматичної школи М. Лисенка (з 1911). Викладала в інституті практику фортепіанної гри, акомпанемент (з 1918).

У 1920-х рр. — Вольф-Ізраель Михайло Олександрович (1870-1934) — скрипаль, диригент, педагог; концертмейстер оркестру Маріїнського театру в Санкт-Петербурзі (1890–1912), концертмейстер оркестру і диригент Київського театру опери і балету (з серед. 1920-х рр.), художній керівник струнного квартету при Всеукраїнському товаристві революційних музикантів (1926–32).

Викладав у цьому інституті практику струнної гри.

1921–28 — Вонсовська Олена Миколаївна (1858–1942) — скрипачка, педагог, викладач Музично-драматичної школи М. Лисенка (з 1904), директор школи (1912–15), її викладач (до 1918), перша виконавиця багатьох скрипкових творів М. Лисенка, з яким разом концертувала.

В інституті працювала з 1918. З 1928 жила в Ленінграді.

1921–33 — Гаєвський Григорій Парфенович (1872–1933) — режисер, театральний художник; режисер київських театрів: «Соловцов» (1907–08, 1911–12), Українського національного (1917–18), Другого ім. Леніна (1919), Першого театру Української Радянської Республіки ім. Шевченка (1920).

Викладав у цьому інституті механіку сцени, режисуру, професор.

1925–34 — Гозенпуд Матвій Якимович (1903–61) — композитор, піаніст, педагог, професор Київської (1935–49), Алма-Атинської (1951–52) та Новосибірської (1953–61) консерваторій. Викладав у цьому інституті практику фортепіанної гри.

1930–34 — Городовенко Нестор Феофанович (1885–1964) — хоровий диригент, педагог, заслужений артист Республіки (з 1926); художній керівник і головний диригент капели «Думка» (1920–36), диригент Українського ансамблю пісні і танцю (1937–42), Української народної хорової капели (1942–43), хору ім. М. Леонтовича у Львові (1943–44), керівник українського хору в Монреалі (Канада; з 1949). У цьому інституті керував диригентським відділенням.

1922–34 — Грінченко Микола Олександрович (1888–1942) — мистецтвознавець, фольклорист, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1941), професор Київської консерваторії (1934–37), науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УРСР (з 1938), директор Інституту народної творчості і мистецтв (1942, тепер Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського).

Викладав в інституті музетнографію хору, історію музики, професор, директор (1924–28), звільнений з посади і заарештований з політичних причин, згодом звільнений.

Бл. 1921–24 — Дейч Олександр Йосипович (1893–1972) — письменник, літературознавець, театрознавець, критик; редактор журналу «Куранты» (1918–19, Київ).

Працював у цьому інституті лектором.

У 1920-х рр. — Долина Павло Трохимович (1888–1955) — актор, режисер Молодого театру (1918–19), «Кийдрамте» (1920–21), «Березоля» (1922–27), працював на Одеській кінофабриці (1925–29), в «Українфільмі» (1929–40), директор Київського музею театрального мистецтва. 1923–24 — декан драматичного факультету цього інституту.

1927–34 — Євтушенко Дометій Гурійович (1893–1983) — вокальний педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1943); професор Київської консерваторії (з 1939). Випускник цього інституту (1927).

1926–30 — Золотарьов Василь Андрійович (справж. — Куюмжі; 1872–1964) — композитор, педагог, народний артист БРСР (з 1949), викладач Московської (1909–18, з 1918 — професор), Кубанської (1920–24), Мінської (1933–41) консерваторій. Викладав у цьому інституті гармонію, теоретичні композиції, контрапункт, професор.

1922–28 — Ігнатович Гнат Гнатович (1898–1978) — режисер, актор, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1960); актор театру «Березіль» (1922–25), Київської кіностудії

художніх фільмів ім. О. Довженка (1934–46), головний режисер Закарпатського українського музично-драматичного театру в Ужгороді (1946–63, з перервою), викладач Харківського музично-драматичного інституту (1928–34).

У цьому інституті — викладач системи, декан факультету драми (1924–25), професор.

1924–26 — Інкіжинов Валерій Іванович (1893–1973) — актор, режисер театру «Березіль» (Харків, 1926–30). 1930 емігрував. Викладав акторську майстерність.

1929–34 — Косенко Віктор Степанович (1896–1938) — композитор, піаніст, педагог, професор Київської консерваторії (1934–38). З 1932 — професор інституту.

1922–26 — Курбас Лесь (Олександр-Зенон Степанович; 1887–1937) — режисер, актор, теоретик театру, драматург, перекладач, народний артист Республіки (з 1925); засновник трупі «Тернопільські театральні вечори» (1915–16), Молодого театру в Києві (1916–19), Київського драматичного театру («Кийдрамте», 1920–21), театру «Березіль» (1922, його художній керівник до 1933; з 1935 — Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка). Репресований, розстріляний на Соловках. Керував українським відділом драматичного факультету, викладав акторську майстерність.

У 1920-х рр. — Лисенко Мар'яна Миколаївна (1887–1946) — музикант. Дочка М. Лисенка. Викладала практику фортепіанної гри.

1928–34 — Луфер Абрам Михайлович (1905–48) — піаніст, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1947), директор (1934–41, 1944–48) і професор (з 1935) Київської консерваторії. Закінчив цей інститут 1928.

1921–34 — Любомирський Григорій Львович (1865–1937) — музикознавець, композитор, педагог, викладач теорії музики і композиції Музично-драматичної школи М. Лисенка (1904–

18), професор Київської консерваторії (1934–37). Професор цього інституту з 1918, викладав аналіз музичних форм та голосів.

1925–34 — Лятошинський Борис Миколайович (1895–1968) — композитор, педагог, народний артист УРСР (з 1968); професор Київської (з 1935) і Московської (1935–38 і 1941–44) консерваторій. У цьому інституті викладав інструментовку, аналіз музичних форм, гармонію, професор.

1921–26 — Мар'яненко Іван Олександрович (справж. — Петлішенко; 1878–1962) — актор, режисер, педагог, народний артист СРСР (з 1944); актор труп М. Кропивницького (1885–88), О. Сулова (1899–1906), Ф. Волика (1903–04), Театру М. Садовського (1907–14), керівник «Товариства українських артистів за участю М. Заньковецької та П. Сагаганського під орудою І. Мар'яненка» (1915–16), директор і режисер Українського національного театру (1917–18), актор Державного драматичного театру (1918), комісар Першого театру Української Радянської Республіки ім. Шевченка (1919–23), актор театру «Березіль» (з 1923, з 1926 — в Харкові, з 1935 — Харківський український драматичний театр ім. Т. Шевченка, працював у ньому до 1958), викладач Харківського музично-драматичного інституту (1944–61, з 1946 — професор).

Викладав у Музично-драматичної школи М. Лисенка (з 1907, з перервами) і створеному на її основі інституті (з 1918) акторську майстерність.

1922–26 — Меллер Вадим Георгійович (1884–1962) — художник театру, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1942); головний художник театру «Березіль» та створеного на його основі Харківського українського драматичного театру ім. Т. Шевченка (1922–46), Київського українського драматичного театру ім. І. Франка (1953–59). Викладав у цьому інституті художнє оформлення вистав.

1921–34 — Мурав'йова Олена Олександрівна (справж. — Апостол-Кегич; 1867–1939) — оперна співачка (сопрано), педагог; солістка Великого театру у Москві (1890–1901), викладач сольного та оперного співу (1906–18), професор (з 1917) Музично-драматичної школи М. Лисенка, професор Київської консерваторії (з 1934).

У цьому інституті працювала з 1918, викладала вокальне виконання, професор.

У 1920-х рр. — Опришко Микола Васильович (1898-1941) — диригент-хормейстер, бандурист; учасник (з 1928), художній керівник (1930–33) Київської капели бандуристів, засновник і керівник ансамблю бандуристів Київського радіоцентру (1935–36), ансамблю народної пісні при Донецькій філармонії (з 1938).

Закінчив цей інститут, викладав у ньому гру на бандурі.

1927–34 — Орлов Олександр Якович (1873–1948) — диригент, народний артист РРФСР (з 1945); диригент київської опери (1925–29, 1828–29 — головний диригент), головний диригент Великого симфонічного оркестру Всесоюзного радіо (з 1930, у Москві).

1921–32 — Ревуцький Дмитро Миколайович (1881–1941) — музикознавець, фольклорист, історик культури, перекладач, музичний діяч, один із засновників Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка (1918), Всеукраїнського музичного товариства ім. М. Леонтовича (1921), етнографічно-фольклорної комісії і кабінету музичної етнографії при ВУАН (1922), старший науковий співробітник Інституту українського фольклору АН УСРР (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ) (з 1936).

В цьому інституті працював з 1918, викладав історію пісні, хорову і вокальну дикцію, професор. Звільнений за обвинуваченням у націоналізмі.

1924–34 — Ревуцький Лев Миколайович (1889–1977) — композитор, педагог, народний артист УРСР (з 1942) і СРСР (з 1944), акад. АН УРСР (з 1957), Герой Соціалістичної Праці (1969), випускник Музично-драматичної школи ім. М. Лисенка (1916), викладач (з 1934), професор (з 1935) Київської консерваторії, голова правління Спілки композиторів України (1944–48). Викладав у цьому інституті фугу й аналіз музичних форм, гармонію, професор.

1921–34 — Рулін Петро Іванович (1892–1940) — театрознавець, педагог, директор Українського театального музею (1926–36). Працював у цьому інституті з 1920, викладав драматургію, історію театру, режисуру, професор. Розробляв програми до театрознавчих дисциплін (історія українського, російського, всесвітнього театру). Звільнений за звинуваченням у націоналізмі, 1936 репресований, загинув на Колимі.

1923–34 — Скрипчинська Елеонора Павлівна (1899–1992) — хоровий диригент, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1957); викладач (з 1934) і професор (з 1965) Київської консерваторії; диригент (1944–66), художній керівник і головний диригент (1964–66) Українського національного хору ім. Г. Верьовки.

1921–23 — Сладкопєвцев Володимир Володимирович (1876–1957) — актор, педагог, письменник. Працював у цьому інституті з 1918, професор.

1921–30 — Старицька Марія Михайлівна (1865–1930) — актриса, режисер, заслужена артистка УСРР (з 1926), викладач Музично-драматичної школи М. Лисенка (з 1904). У цьому інституті працювала з 1918, вела семінар художнього читання, професор.

1925–34 — Таранов Гліб Павлович (1904–89) — композитор, педагог, заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1957); викладач (з 1934), професор Київської (з 1939) і Ленінградської (1941–50) консерваторій. Випускник цього інституту

(1925). Викладав читання партитури, технічне диригування, аналіз оркестрової літератури.

1923–26 — Тягно Борис Хомич (1904–64) — режисер, педагог, народний артист УРСР (з 1954); режисер театру «Березіль», театрів Дніпропетровська, Дніпродзержинська, Одеси, головний режисер Львівського українського драматичного театру ім. М. Заньковецької (1948–64). Закінчив інститут 1923, викладав майстерність актора.

Випускниками інституту в цьому приміщенні були відомі діячі культури. Серед них — диригенти і композитори Г. Верьовка (навчався 1918–21, закінчив екстерном 1933), К. Домінчен (1931), П. Поляков (1931); композитор А. Свечніков (1932); диригенти О. Климов (1928), О. Мінківський (1930), Н. Рахлін (1930), О. Сорока (1930), М. Тараканов (1926); композитор, диригент, бандурист Г. Китастиий (1934); співаки І. Воликівська (1928), З. Гайдай (1927), К. Лаптев (1929); актори В. Дальський (навчався 1929–30), М. Кононенко (1925), Л. Криницька (1923), В. Магар (1934), І. Маркевич (1928), П. Міхневич (1925), К. Осмяловська (1921), П. Сергієнко (1931), В. Харченко (1933), З. Хрукалова (1929), І. Чабаненко (1930), Г. Янушевич (1928); режисери Д. Бондаренко (1928), Л. Дубовик (1925), М. Єсипенко (1930), В. Скляренко (1926), С. Ткаченко (1928); музикознавець О. Лисенко (1934) та ін.

1934 інститут реорганізовано: музичний факультет увійшов до складу Київської консерваторії, драматичний перетворено на Київський театральний інститут (з 1945 — Київський інститут театального мистецтва ім. І. Карпенка-Карого). Останній містився у цьому приміщенні до 1941, 1944–51 — у школі на сучасній вул. Ш. Руставелі, з 1951 — знову в цьому будинку. 1961 в інституті створено кінофакультет для підготовки кадрів з кінорежисери, кінооператорства і кінознавства, який містився до 1997 в № 7 Києво-Печер-

ського державного історико-архітектурного заповідника, з того часу — у корпусах Київської кіностудії хронікально-документальних фільмів на вул. Щорса, 18. 1965 інститутові надано приміщення на вул. Ярославів Вал, 40, навчальний процес в якому почався після ремонту 1968; у 1986 — нежитлове приміщення під навчальний корпус на вул. Ярославській, 17/22. Постановою Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2003 навчальний заклад перейменовано на Київський державний університет театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого; Указом Президента України від 21 серпня 2004 — статус національного.

В інституті працювали відомі діячі мистецтва: театрознавці А. Гозенпуд (1934–46), І. Піскун (директор у 1938–39); режисери Д. Алексідзе (1968–84, професор), М. Верхацький (1952–72, професор з 1962), В. Вільнер (з 1937, професор у 1947–52), С. Данченко (закінчив 1965, викладав 1979–2001), В. Довбищенко (1947–53), І. Молостова (1967–99, професор з 1976), В. Неллі (1961–80, професор), П. Няtko (1940–60), С. Ткаченко (1934–61, директор у 1947–61), В. Харченко (викладав з 1956, професор з 1971, проректор з навчальної, наукової та виховної роботи 1968–71); актори і режисери А. Бучма (з 1937, професор у 1940–57), М. Крушельницький (1952–63, професор), А. Скибенко (закінчив 1949, викладач 1956–81, професор 1978–81), О. Соломарський (1954–78, професор), К. Хохлов (з 1939, професор у 1950–56), І. Чабаненко (директор у 1943–45, ректор у 1961–65), Г. Юра (з 1936, професор у 1946–61); актори Л. Гаккебуш (1944–47), А. Гашинський (1980–91), Т. Коваленко (1934–60), П. Сергієнко (1944–84), К. Степанков (закінчив 1953, з того часу до 2004 — викладач, керівник майстерні кафедри акторської майстерності), Д. Франько (1947–82); артист балету Ф. Баклан (закінчив інститут 1968, викладач з 1968, професор з 1977, проректор з навчальної та виховної роботи 1978–81, ректор

1981–83); балетмейстер Б. Таїров (1936–51; співак В. Козерацький (1963–65); театральний художник М. Духновський (1947–67); кінорежисер В. Денисенко (закінчив 1956, викладач 1959–84) та ін.

Інститут закінчили відомі майстри сцени і кіно, деякі з яких починали навчання у Вищому музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка: актори В. Аркушенко (1950), Ю. Березін (1941), Б. Брондуков (1965), В. Данченко (1937), В. Дашенко (1941), Н. Доценко (1936), Л. Жуковський (1949), М. Задніпровський (1950), Н. Копержинська (1946), О. Кусенко (1941), С. Олексенко (1964), М. Олексенко-Герасименко (1964), О. Омельчук (1935), В. Полінська (1936), В. Розстальний (1963), Я. Сиротенко (1975), В. Сміян-Берізка (1948), Ю. Тимошенко (1941), Д. Франько (1938), В. Цимбаліст (1952); кінорежисери В. Івченко (1937), Ф. Соболев (1953 — акторський, 1959 — режисерський факультети); (1958); актори і режисери І. Миколайчук (1965), К. Параконьєв (1941) та ін.

1925–26 у квартирі № 50 будинку проживав Бажан Микола Платонович (1904–83) — поет, перекладач, учений, акад. АН УРСР (з 1951), заслужений діяч науки УРСР (з 1966), заслужений діяч мистецтв Грузинської РСР (з 1964), народний поет Узбецької РСР (з 1974), Герой Соціалістичної Праці (1974), заступник голови Ради Міністрів УРСР (1943–49), голова Спілки письменників України (1953–59), головний редактор Головної редакції Української Радянської Енциклопедії (1958–83).

У роки проживання в цьому будинку навчався в Київському інституті зовнішніх відносин (1923–25), який покинув і повністю присвятив себе літературній праці. Працював репортером у київській газеті «Більшовик», згодом — літературний співробітник. Співробітничав у журналі «Глобус». Входив до складу літературної організації ВАПЛІТЕ (Вільна академія пролетарської літератури), що діяла 1925–28. Очолював журнал «Кіно» (1926–29). Його поезії цього

часу позначені впливами футуризму, конструктивізму, пошуками власного стилю, якому були притаманні експресіонізм, бароковість і романтичність, звернення до українських тем.

Раніше мешкав на сучасній вул. Б. Хмельницького, 94. Пізніше жив на вулицях Великій Житомирській, 40, Б. Хмельницького, 68, Шовковичній, 19, Терещенківській, 5.

В будинку встановлено меморіальну дошку випускникам, викладачам і студентам інституту, які не повернулися з фронтів Великої вітчизняної війни Радянського Союзу. Тепер — один із корпусів Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І. Карпенка-Карого, на першому поверсі — торговельні приміщення.

Джерела та література:

ДАК, ф. 143, оп. 2, спр. 870; ф. 274, оп. 1, спр. 1, 2, 5; ДАКО, ф. 1, оп. 246, спр. 369; ф. 802, оп. 41, спр. 846; ЦДІА України в м. Києві, ф. 274, оп. 1, спр. 3425; ф. 442, оп. 641, спр. 2; ф. 574, оп. 1, спр. 1660; Буцький А. К. Музична освіта на Україні // Музика. — 1925. — № 21; Державний музично-драматичний інститут ім. М. В. Лисенка: 1903–1918–1928. — К., б. р; Довідна книга «Уся Київщина на 1928 рік». — К., 1928; Железный А. И. Наш друг — грампластинка. — К., 1989; Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого // www.knutkt.kiev.ua; Мистецтво України. Біографічний довідник. — К., 1997; Мистецтво України: Енцикл. в 5 т. — К., 1995. — Т. 1; Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки історії Києва. — К., 1997; Його ж. Хрещатик відомий і невідомий. Краєзнавчі нариси. — К., 2003; Строительство и архитектура. — 1983. — № 5.

*В'ячеслав Горбик,
Світлана Дмитрук,
Михайло Рибаків,
Ольга Ястребова.*

IV.7. Поховання Бурачека М. Г. 1942 (іст.). Вул. Пушкінська, 108. На міському цвинтарі № 13.

Бурачек Микола Григорович (4/16.03.1871, с. Летичів, нині смт Хмельницької обл. — 12.08.1942, Харків) — живописець, сценограф, актор, педагог, письменник, історик мистецтва, заслужений художник УСРР (з 1936), заслужений діяч мистецтв УРСР (з 1941). Народився в сім'ї поштового службовця. Перші уроки малювання дістав від батька — художника-аматора, а також учителя Кам'янець-Подільської гімназії І. Васькова (брата художника Г. Васька). 1889 навчався у київському Університеті св. Володимира, з якого того ж року був виключений за участь у студентських заворушеннях. За рекомендацією актриси М. Савиної з 1890 був актором Кам'янець-Подільської російської трупи. Грав ролі Расплюєва («Весілля Кречинського» О. Сухово-Кобиліна), Нещасливцева («Ліс» О. Островського), оформив вистави «Затоплений дзвін» Г. Гауптмана, «Ліс» О. Островського, «Влада темряви» Л. Толстого та ін. Виступав у театрах багатьох міст України та Росії разом із видатними акторами В. Комісаржевською, П. Орленєвим, М. Савиною та ін. Відвідував Київську рисувальну школу М. Мурашка, де навчався у М. Пимоненка і Х. Платонова. У березні 1905 брав участь у Першій всеукраїнській виставці у Львові. 1905–10 навчався у Краківській академії красних мистецтв, спочатку у Я. Станіславського, потім — у Ф. Рушиця). 1910 працював у майстерні художника А. Матісса в Парижі, потім — у Вільній академії мистецтв Рансона. З 1912 жив у Києві, член Товариства київських художників та Товариства українських художників. Один із засновників і перших професорів Української державної академії мистецтв (1917), її президент (1918). У період Української революції входив також до складу оргкомітету Національного зразкового

театру, літературно-мистецьких угруповань «Гроно» і «Музагет». 1920 під керівництвом митця було розписано «Сільбуд» (селянський будинок) в Києві на сучасній вул. Б. Хмельницького, 8 (розписи не збереглися). 1918–21 викладав у київському Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка. 1921–24 працював на Київщині вчителем малювання, актором і режисером аматорських театрів. З 1925 жив у Харкові. Був одним із засновників Асоціації революційного мистецтва України, членом Об'єднання сучасних митців України, головою Харківського центрального бюро мистецтв, викладав у Харківському художньому технікумі (1925–27), професор Харківського художнього інституту (1927–31). З 1931 — науковий співробітник Галереї Т. Шевченка у Харкові.

Як майстер пейзажного живопису зазнав впливу імпресіонізму. Створив бл. 10 тис. творів (частина загинула під час Великої вітчизняної війни Радянського Союзу). Серед них: «Сутінки» (1890), «На Дніпрі в сутінки» (1898), «Давидгородок. Полісся» (1910), «Подвір'я взимку», «Церква Сен-Етьєн у Парижі» (обидва — 1911), «Соняшники», «Ранок на Дніпрі» (обидва — 1914), «Дахи Софійського собору в Києві», «Восени на Хоролі. Миргород» (обидва — 1917), «Взимку. Київ» (1920), «Сутінки над Бугом. Вінниця» (1929), «Дніпро. Хмари насуваються» (1934), «Колгоспне жито» (1935), «Яблуні в цвіту» (1936), «Причинна. Реве та стогне Дніпр широкий» (1941). Оформив вистави: «По дорозі в казку» О. Олесья (1918, Державний драматичний театр у Києві), «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького (1936, Харківський український драматичний театр), «Наймичка» І. Карпенка-Карого (1938, Донецький український музично-драматичний театр) та ін. Заклав основи наукової методології вивчення живописної та графічної спадщини Т. Шевченка. Мистецтвознавчі та літературні

твори: «Спогади про Г. І. Нарбута» (1927), «Про портрети Т. Г. Шевченка» (1928), «Українське малярство М. Самокиша», «Моє життя» (обидва — 1937), «Великий народний художник» (1939).

1954 на могилі М. Бурачека встановлено надгробок (ск. О. Кудрявцев).

Джерела та література:

Абліцов В. Г. Бурачек Микола Григорович // Мистецтво України: Енцикл. — К., 1995. — Т. 1; Його ж. Талант дається для життя // Вітчизна. — 1985. — № 8; Його ж. Художник досліджує художника // Там само. — 1981. — № 3; Дюженко Ю. Микола Бурачек. — К., 1967; Словник художників України. — К, 1973.

Лариса Євтушенко.

V. Пам'ятки історії релігійного і церковного життя

м. Київ

Києво-Печерська лавра

V.1. Будинок митрополита 1727–1867, в якому проживали відомі церковні і державні діячі (іст.). Корпус № 2 (у 1920-х рр. мав № 1). Замикає з півдня соборну площу Києво-Печерської лаври, східним торцем межує з церквою Благовіщення Пресвятій Богородиці (корпус № 86).

У будинку проживали настоятелі Києво-Печерської лаври, відомі церковні діячі.

1727–29 — Іоанникій (світське ім'я — Сенютович Йосиф; ?–1729). Вихованець Києво-Могилянської академії, по закінченні якої прийняв чернечий постриг у Братському Богоявленському монастирі, архідиякон, намісник Софійського монастиря, в 1713–15 — ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. У 1715 обраний архімандритом Києво-Печерської лаври у присутності митрополита Іоасафа (Кроковського), ігумена київського Пустинно-Миколаївського монастиря Христофора (Чарнуцького), настоятеля Лаври Варлаама (Голенковського) і гетьмана І. Скоропадського (висвячений в московському Успенському соборі 24 липня 1715). Під час настоятельства в Лаврі підтримував Києво-Могилянську академію, залучав її випускників до служби в монастирі, опікувався справами друкарні, відбудовував погорілі у 1718 споруди, зокрема друкарню, собор Успіння Пресвятої Богородиці (освячений у серпні 1729). Незважаючи на указ російського царя Петра I, яким лаврська друкарня позбавлялася свободи друку, в 1724 було видано «Тріодь цвітну», але Святійший Синод виявив мовні розбіжності з текстом московського оригіналу, за що архімандрита

Іоанникія було оштрафовано, а наклад книги наказано виправити. У 1727 Святійший Синод за доносом одного з ченців Лаври знов порушив справу проти її настоятеля за те, що він приймав у монастирі чотирьох козаків. Справу було закрито за браком доказів. Помер у Києві.

1730–36 — Роман (Копа; 1677–1736). Прийняв чернечий постриг у Лаврі (1700), ієродиякон (з 1701), ієромонах (з 1716). Висвячений на архімандрита Києво-Печерської лаври 12 червня 1730 єпископом Нижньогородським Питиримом в московській церкві Всіх святих Ізмайлівського палацу у присутності імператриці Анни Іоаннівни. Незадовго до смерті прийняв постриг в ієросхимонахи. За нього у 1731 у монастирі почато будівництво Великої лаврської дзвіниці, в 1732 відлито великій дзвін для неї вагою 1 тис. пудів під назвою «Успенський».

1737–40 — Іларіон (Негребецький; 1692–1740) — педагог, видавець. Вихованець Києво-Могилянської академії, після закінчення якої прийняв чернечий постриг у Києво-Печерській лаврі (1720), ієродиякон (з 1721), ієромонах (з 1722), друкар Лаврської друкарні (1722–34), водночас викладав курс риторики в академії (1722–23) і богослов'я (1733–35), був членом Духовного собору Лаври, з 1835 — ігуменом приписаного до Києво-Печерської лаври Зміївського Преображенського монастиря (тепер Харківської обл.). Був обраний архімандритом Лаври у присутності архієпископа Київського Рафаїла (Заборовського), висвячений 8 травня 1737 у Санкт-Петербурзькому Петропавлівському соборі єпископом Нижньогородським Питиримом. Приділяв значну увагу благоустрою монастиря, облаштуванню друкарні, залучав до служби в Лаврі випускників київської академії. В 1738 її студенти присвятили архімандриту академічні тези. Помер в Києві. Заповів власне майно на допомогу нужденним, монастирям, церквам і богадільням.

1740–48 — Тимофій (світське ім'я — Щербацький /Щербак/ Тихін Іванович; 1698–1767). Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, яку закінчив 1727 і того ж року прийняв чернечий постриг, ієромонах (з 1728) і писар Київського кафедрального правління (1728–37), помічник архієпископа Рафаїла (Заборовського) у справах управління єпархією; в 1737 призначений ігуменом лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, згодом у тому ж році — настоятелем Видубицького Свято-Михайлівського монастиря в Києві. На посаді архімандрита Києво-Печерської лаври завершив будівництво Великої лаврської дзвіниці (1745), укріпив лаврські пагорби над печерами, опікувався видавничою і просвітницькою діяльністю монастиря, зокрема запрошував до нього вихованців Києво-Могилянської академії, яким доручав написання книг і підготовку їх до друку тощо. 10 березня 1748 висвячений на митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії, жив у Софійському монастирі, з 1757 — митрополит Московський і Севський, з 1764 — митрополит Московський і Калужський. Помер у Москві.

1748–51 — Йосиф (Оранський; ?–1751) — педагог. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії (1720-і рр.), де викладав риторичку в 1730–31, прийняв чернечий постриг у Софійському монастирі в Києві (1731), викладав у Московській слов'яно-греко-латинській академії (1731–33), архімандрит случького Свято-Троїцького монастиря (1733–44) — церковно-адміністративного центра Білорусі і Західної України, служив у Варшаві при російському послові при дворі польського короля (1744–48). Указом російської цариці Єлизавети Петрівни від 15 березня 1748 призначений архімандритом Києво-Печерської лаври. Особливо опікувався облаштуванням собору Успіння Пресвятої Богородиці, про що було зроблено пам'ятний напис на царських вратах храму. Помер у Лаврі.

1752–61 — Лука (Білоусович; 1706–61). Походив з української козацької родини з м. Гадяча, чернечий постриг прийняв у 1733 в Києво-Печерській лаврі від архімандрита Романа (Копи), настоятель монастиря. Обраний архімандритом лаври у присутності митрополита Київського і Галицького Тимофія (Щербацького) і представників гетьманської адміністрації — генерального бунчужного Д. Оболонського і бунчукового товариша Ю. Дарагана, хіротонізований 21 червня 1852 архієпископом Санкт-Петербурзьким та Шліссельбурзьким Сильвестром (Кулябкою) у присутності цариці Єлизавети Петрівни у придворній петергофській Петропавлівській церкві. На посаді архімандрита надавав значну допомогу Києво-Могилянській академії, зокрема в 1760 пожертвував лаврську ділянку в приході церкві Миколи Набережного для будівництва нової бурси академії. За нього Лавра одержала нові покрівельні матеріали для собору Успіння Пресвятої Богородиці, Трапезної палати і друкарні. Помер у Києві.

1762–86 — Зосима (світське ім'я — Валькевич /Валкевич/ Захарій Степанович; 1719–1793). З роду української козацької старшини, батько був бунчуковим товаришем. Ймовірно, навчався у Києво-Могилянській академії, в 1745 прийняв чернечий постриг від архімандрита Києво-Печерської лаври Тимофія (Щербацького), був блюстителем Ближніх печер і членом Духовного собору Лаври. Обраний її архімандритом у числі кількох кандидатів у вересні 1761 у присутності митрополита Київського і Галицького Арсенія (Могилянського) і представників гетьманської адміністрації — київського полковника Ю. Дарагана і бунчукового товариша В. Туманського, затверджений царським указом Петра III у лютому 1762, хіротонізований 21 травня 1762 у Санкт-Петербурзі. Час настоятельства Зосими був позначений посиленням утисків на лаврське видавництво щодо мовних і правописних особливостей видань, вимогами друкувати книжки тільки за

московськими аналогами. В 1769 він зробив спробу видати «Буквар українською мовою», але Святійший Синод заборонив тиражувати надісланий йому примірник. В 1767 Лавра додала до канонічного «Каноніка місяцеслов з іменами всіх печерських святих, які не значилися в московських виданнях, в 1775 було одержано дозвіл зазначити у виданнях також імена першого митрополита Київського св. Михаїла та інших печерських святих. У цей час друкарня видавала і навчальну літературу. Заручився підтримкою видавничої справи Лаври з боку відомого українського письменника Г. Політики, який жив у Санкт-Петербурзі. За архімандрита Зосими на кошти жертводавців було позолочено бані собору Успіння Пресвятої Богородиці і Великої лаврської дзвіниці; в Успенському соборі було обкладено сріблом з позолотою престол, жертвник і раку великого князя Володимира, а також раки преподобного Антонія у Ближніх печерах і преподобного Феодосія в Дальніх печерах, мідними позолоченими листами із срібними накладками — престол у вівтарі архістратиґа Михаїла Успенського собору; покрито залізом більшу частину братських келій, друкарню, лікарню, Миколаївську лікарняню і Свято-Троїцьку церкви, бані останньої — позолочено, в Свято-Миколаївській церкві встановлено новий іконостас; позолочено бані церкви Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах і встановлено в ній новий іконостас, чотири помісні ікони і царські врата якого обкладено срібними ризами з частковою позолотою, престол — мідними позолоченими деками зі срібними накладками; позолочено бані церкви Різдва Пресвятої Богородиці та її дзвіниці на Дальніх печерах, зроблено срібні з позолотою царські врата храму, престол обкладено мідними позолоченими деками із срібними накладками; відновлено церкву Зачаття св. Анни на Дальніх печерах, її верхню баню позолочено, всередині храму встановлено новий іконостас. Зосима (Валькевич) був останнім обраним і

ставропігальним архімандритом Лаври. У квітні 1786 царським указом монастир був позбавлений незалежного статусу і підпорядкований митрополиту Київському і Галицькому, який з того часу іменувався і архімандритом Києво-Печерської лаври. Зосима був звільнений на пенсію і направлений в Голосіївську пустинь ігуменом монастиря з правами ставропігії (статус ліквідовано після його смерті), де й помер. Похований за заповітом посеред дороги поблизу південного фасаду церкви Успіння Пресвятої Богородиці, навпроти входу у Трапезну палату з церквою в ім'я преподобних Антонія і Феодосія Печерських (могила не збереглася).

1792–95 в будинку жив і помер останній католикос Карталинський і Кахетинський Максиме II (з роду князів Абашидзе). Прибув у Києво-Печерську лавру у листопаді 1792 з Астрахані, куди переїхав після незгоди з царем Іраклієм II, який у 1783 уклав угоду з Росією. Згідно з договором, встановлювався її протекторат над Східною Грузією для захисту від турків, персів та інших народів, що утискали Грузію в цей період. Помер після тяжкої хвороби 30 травня 1795. За письмовим заповітом Максиме II був похований на відстані сьоми аршинів від південної стіни собору Успіння Пресвятої Богородиці поряд з останнім настоятелем Лаври в сані архімандрита Зосимою (Валькевичем). Пізніше на соборі встановили мідну позолочену табличку з меморіальним написом (поховання не збереглося).

У кін. 18 ст. на прощу в Києво-Печерський монастир приїздили і по кілька місяців жили тут й інші ієрархи грузинської православної церкви.

У 18 ст. в будинку бували митрополити Київські, Галицькі і всієї Малої Росії Рафаїл (Заборовський), Тимофій (Щербацький), Арсеній (Могілянський) і Гавриїл (Кременецький), які постійно проживали у Софійському монастирі в Києві. З підпорядкуванням в 1786 Лаври митрополитові

Київському і Галицькому, який одночасно іменувався священноархімандритом Києво-Печерської лаври, тут тимчасово зупинялися Самуїл (Миславський), Єрофій (Малицький), Гавриїл (Банулеско-Бодоні), Серапіон (Александровський) і Євгеній (Болховітінов).

У 1838–1918 будинок настоятеля виконував роль резиденції усіх наступних митрополитів Київських і Галицьких та священноархімандритів Києво-Печерської лаври, тому він змінив назву на будинок митрополита. Тут проживали:

1838–57 — Філарет (світське ім'я — Амфітеатров Федір Георгійович; 1779–1857) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з 18 квітня 1837) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду (1836–42), духовний письменник, проповідник. 1841 таємно прийняв схиму з ім'ям Феодосія у церкві Зачаття св. Анни на Дальніх печерах. Розробив для монастиря регламент духовного життя. За нього було розширено друкарню, збудовано нові оборонні мури, готель і лікарню для прочан, збільшено ризницю, для всіх святих мощей виготовлено кипарисові раки, відроджено Голосіївську пустинь, на що владика пожертвував чимало власних коштів. Пустинь стала літньою резиденцією митрополита. Брав участь у справах зі спорудження пам'ятника князю Володимирі і Володимирського собору, поновлення собору Святої Софії. 1839 відкрив власним коштом у будинку митрополита Софійського монастиря духовне училище для дітей-сиріт, приділяв увагу вдосконаленню навчального процесу у духовній семінарії і академії, надавав допомогу нужденним учням і студентам. Подарував семінарії власну бібліотеку. Був віце-президентом Київського опікунства над в'язницями (з 1838), членом Київського товариства допомоги нужденним (з 1840), почесним членом опікунства над дитячими притулками. Відзначився як проповідник, опублікував низку богословських праць.

Був похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах. 1994 мощі владики Філарета перенесено у Дальні печери — церкву преподобного Феодосія Печерського.

1858–60 — Исидор (світське ім'я — Никольський Яків Сергійович; 1799–1892) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький, священноархімандрит Києво-Печерської лаври, духовний письменник. За нього проводилися відновлювальні роботи у Трапезній палаті з церквою в ім'я преподобних Антонія та Феодосія Печерських, в лікарні, перебудовано ряд інших лаврських споруд. Багато уваги приділяв розвитку друкарні. Перекладав російською мовою Біблію, всі книги якої було видано 1860–77. З 1860 — митрополит Новгородський і Санкт-Петербурзький. 1878 виступив ініціатором створення і дав власні гроші на розбудову в Києві комплексу споруд Свято-Введенської релігійної жіночої громади, що здійснила М. Єгорова.

1860–75 — Арсеній (світське ім'я — Москвін Федор Павлович; 1796–1876) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з 1 липня 1860) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду. Багато уваги приділяв розвитку освіти в єпархії. 4 листопада 1860 запровадив посаду спостерігача церковнопарафіяльних шкіл у повітах. Відкрив у Консисторії особливий училищний відділ. У перший рік його управління в єпархії було засновано понад 1 тис. нових шкіл. Митрополит шукав кошти для їх матеріальної підтримки, пожертвував багато книжок. У кін. 1861 — на поч. 1862 запровадив вибори благочинних, яких раніше призначала єпархіальна влада, що було першою спробою введення виборного начала в середовище духовенства. Заснував в усіх округах єпархії благочинні бібліотеки з метою підвищення освітнього рівня духовенства. Фундатор єпархіального жіночого училища в Києві, відкри-

того 1861 у Кловському палаці на Печерську, який він повернув Києво-Печерській лаврі. 1867 ввів єпархіальну добавку на утримання семінарій і училищ, збільшив оклади в Київській духовній академії, внаслідок чого вона з 1869 вже не потребувала грошової допомоги від Лаври, а вивільнені кошти владика Арсеній призначив на підтримку нижчих духовних училищ Київської єпархії й утримання початкової елементарної і малярської школи, що перебувала у віданні Лаври. 1869 пожертвував по 1 тис. крб. Київській духовній семінарії та Подільському і Софійському духовним училищам для утримання на відсоток від наданих коштів нужденних вихованців. Клопотав про перенесення семінарії на більш зручне місце, яке сам пожертвував для неї. Подарував Київській духовній академії капітал у 18,2 тис. крб., на відсотки з цієї суми 1863 заснував одну стипендію, інші кошти призначалися на підтримку науково-богословської літературної діяльності, видання книг. Неодноразово виділяв їй тимчасову грошову допомогу, брав участь у підготовці 50-річного ювілею академії у 1869, на що пожертвував 2 тис. крб.

Особливу увагу приділяв лаврській друкарні, її переобладнанню новітнім устаткуванням. За нього було надруковано понад 4 млн. книжок, збільшено кількість власних видань друкарні, відкрито стереотипний і гальванопластичний заклади, ксилографію, фотографію, хромолітографію, школу іконопису. 1872 друкарня була нагороджена медаллю Політехнічної виставки за ікони, надруковані хромолітографічним способом.

1861 дав згоду на внесення труни з тілом Т. Шевченка до церкви Різдва Христового в Києві під час його перевезення до Канева.

Відзначився як проповідник, опублікував низку богословських праць. Помер під час перебування у службових справах в Санкт-Петербурзі. Похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах.

1876–82 — Філофей (світське ім'я — Успенський Тимофій Григорович; 1808–82) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з 5 травня 1876) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду. Уславився широкою добродійністю, допомагаючи різним товариствам, установам, духовним навчальним закладам. Вів аскетичний спосіб життя. Автор численних проповідей, які друкував в «Киевских епархиальных ведомостях». Похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах.

1891–1900 — Іоаннікій (світське ім'я — Руднев Іван Максимович; 1826–1900) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду. Почесний член Київської духовної академії (з 1882), її головний начальник, попечитель і добродійник. Встановив у ній власним коштом дві стипендії — свого імені та імені імператора Миколи II. Влаштував будинки для вдів та сиріт духовенства, жертвував на розвиток епархіального заводу церковних свічок 50 тис. крб. Уславився як проповідник. Публікував свої твори переважно у щотижневику Київської духовної академії «Воскресное чтение». 1899 їх видруковано окремим виданням. Похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах.

1901–02 — Феогност (світське ім'я — Лебедев Георгій Іванович; 1829–1903) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з серпня 1900, приїхав у Київ у травні 1901) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду (з 1895). Вів суворе аскетичне життя. За нього здійснено відновлювальні роботи в соборі Успіння Пресвятої Богородиці, відремонтовано будинок митрополита. Опікувався духовними навчальними закладами. Начальник і почесний член Київської духовної академії, якій надавав значну матеріальну допомогу. В листопаді 1902

поїхав у Санкт-Петербург на засідання Святійшого Синоду, де й помер. Похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах.

1903–15 — Флавіан (світське ім'я — Городецький Микола Миколайович; 1840–1915) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з 1 лютого 1903) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, член Святійшого Синоду (з 1898). У 1902 заснував у Києві місіонерський комітет, перетворений 1908 на єпархіальну місіонерську раду, її голова. Жертвував гроші на утримання місіонерського персоналу. Посилив нагляд за діяльністю духовенства у парафіях. Забезпечив церковнопарафіяльні школи утриманням за рахунок щорічних фіксованих відрахувань від прибутків церков єпархії. За дорученням Святійшого Синоду влітку 1908 керував 4-м Всеросійським місіонерським з'їздом в Києві (почесний голова); влітку 1909 правив урочисте богослужіння в присутності імператора в Полтаві з нагоди святкування 200-річчя Полтавської битви. За владики Флавіана здійснено останні значні перебудови у Києво-Печерській лаврі: споруджено митрополичу церкву в ім'я Благовіщення Пресвятій Богородиці (корпус № 86), власним коштом — будинок для своєї бібліотеки (корпус № 5), яку заповів монастирю і залишив капітал для її поповнення, готельний корпус (№ 19), лікарню (корпус № 111), аптеку (корпус № 24); малий храм св. Серафима Саровського в Китаївській пустині тощо. Похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах.

1915–18 (з перервою у січні 1916 — грудні 1917) — Володимир (світське ім'я — Богоявленський Василь Никифорович; 1848–1918) — церковний діяч, митрополит Київський і Галицький (з листопада 1915) і священноархімандрит Києво-Печерської лаври, духовний письменник і проповідник. Заснував Богоявленське братство при Київській духовній академії для

нужденних студентів. У 1917 виступав проти автокефалії української православної церкви. Розстріляний 26 січня 1918 під час захоплення Києва більшовицькими військами за нез'ясованих обставин. Був похований у церкві Здвиження Чесного Хреста Господнього на Ближніх печерах, 1992 перепохований у Дальніх печерах — у церкві Благовіщення Пресвятій Богородиці. Канонізований як святий новомученик.

У червні-грудні 1918 і у вересні-листопаді 1919 — Антоній (світське ім'я — Храповицький Олексій Павлович; 1863–1936) — церковний діяч, богослов, митрополит Київський і Галицький (у 1918), доктор богослов'я (з 1911). В 1885 закінчив Санкт-Петербурзьку духовну і прийняв чернечий постриг. З 1890 — архімандрит, ректор Московської, 1895–1900 — Казанської духовних академій. З 1897 — одночасно єпископ Чебоксарський, другий вікарій, з 1899 — перший вікарій Казанської єпархії, єпископ Чистопольський. З 1900 — єпископ Уфимський і Манзелинський; з 1902 — єпископ, з 1906 — архієпископ Волинський і Житомирський, священноархімандрит Почаївської Свято-Успенської лаври; 1914–17 — архієпископ Харківський і Ахтирський (звільнений з посади Тимчасовим урядом). Один з найактивніших депутатів Всеросійського помісного собору, один з трьох кандидатів на патріаршество, член патріаршого Святійшого Синоду (1917). З серпня 1917 — архієпископ, з грудня — митрополит Харківський і Ахтирський. У травні 1918 Київськими єпархіальними зборами обраний митрополитом Київським і Галицьким, священноархімандритом Києво-Печерської лаври (затверджений Святійшим Синодом на посаді у червні). Керував єпархією і монастирем у складних політичних та економічних умовах. Виступав за автономну Українську православну церкву під верховенством всеросійського патріарха. Брав активну участь у підготовці й проведенні Всеукраїнського церковного собору. Організував при Лаврі училище пастирства.

17 грудня 1918 у цьому будинку був заарештований урядом Директорії УНР єпископ Волинський Євлогій (Георгієвський), 18 грудня — митрополит Антоній. Від них вимагали видачі Б. Кістяківського та ще кількох урядовців Української Держави. Впродовж п'яти місяців їх утримували в базилянському монастирі у м. Бучач (тепер Тернопільської обл.), потім звільнили. 8 червня 1919 заарештовані польською армією, перевезені у Львів, згодом — у Краків. На вимогу уряду Франції звільнені з полону у серпні 1919. 7 вересня (за іншими даними — 8 вересня) 1919 митрополит Антоній вернувся в Київ. У листопаді 1919 виїхав у м. Новочеркаськ (Росія) на засідання архієрейського собору, через зміну політичної ситуації в Україну не вернувся. З 1920 — на еміграції, з 1921 до кінця життя проживав в Югославії, один з організаторів Вищого російського церковного управління за кордоном, голова Синоду Російської православної церкви за кордоном.

Склав службу святим слов'янським просвітителям Кирилу та Мефодію, службу та акафіст на честь Почаївської ікони Божої Матері, новий текст служби преп. Іову Почаївському, службу преподобним Печерським — митрополиту Тобольському Павлу (Конюскевичу) і князю Ф. Острозькому.

Тепер у будинку міститься Національний музей українського народного декоративного мистецтва.

Джерела та література:

Высокопреосвященный Фегност митрополит Киевский и Галицкий. Его кончина и погребение. — К., 1903; Двадцатипятилетние архипастырского служения высокопреосвященнейшего Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого. — К., 1910; Киевские епархиальные ведомости. — 1900. — № 12; Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. — К., 2001; Певницкий В. Ф. Воспоминания о

покойном митрополите Киевском и Галицком Арсении. — К., 1877; Памяти в Бозе почившего высокопреосвященнейшего Филофея, митрополита Киевского (29 января 1882). — К., 1882; Последние дни почившего в бозе высокопреосвященнейшего Филарета, митрополита Киевского и Галицкого, с прибавлением некролога, духовного завещания, слова и речей, произнесенных при погребении его. — К., 1858; Преосвященный Ефрем (Кицай). Митрополит Киевский Филарет (Амфитеатров), его жизнь и пастырское служение. — К., 1999; Пятидесятилетний юбилей высокопреосвященнейшего Арсения, митрополита Киевского и Галицкого, Киево-Печерские Успенские лавры священно-архимандрита. 6-го августа 1873 года. — К., 1873; Титов Ф. Краткое историческое описание Киево-Печерской Лавры и других святынь и достопримечательностей города Киева. — К., 1911; Його ж. Путеводитель при обозрении святынь и достопримечательностей Киево-Печерской Лавры и г. Киева. — К., 1910; Його ж. Высокопреосвященный Иоанникий, митрополит Киевский и Галицкий в отношении к Киевской духовной академии (к 7 ноября 1899 года). — К., 1899; Христианство: Энциклопедический словарь: в 3 т. — М., 1993–1995.

*Людмила Рилкова,
Лариса Федорова.*

V.2. Свято-Михайлівський (святого архістратига Михайла) кафедральний собор 1856 (іст.). Вул. Київська, 14. З відступом від червоної лінії забудови вулиці. Цегляний, п'ятибанний, двопрестольний. Дзвіницю знесено в 1961.

Храм споруджений з ініціативи житомирського купця М. Хаботіна, який пожертвував на його будівництво бл. 37 тис. крб. Купець мав підтримку з боку громадськості міста та тодішнього волинського губернатора М. Синельникова. Церкву було зведено на ділянці О. Скальковського, син якого А. Скальковський став видатним істориком Запорізької Січі, чл.-кор. Імператорської Санкт-Петербурзької АН, одним із засновників Одеського товариства історії і старожитностей. За спорудження храму купець М. Хаботін нагороджений орденом. 1859 він був похований у стіні підвального приміщення церкви. Незабаром провулок навпроти церкви (вів від вул. Київської до сучасного пров. Львівського) було названо Хаботінським (нині не існує).

Одним із перших настоятелів храму був А. Пурієвич, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії, який спочатку викладав у Волинській семінарії фізику, математику, грецьку мову та інші предмети. Помер 1891, похований на Російському (Вільському) кладовищі. Його син Костянтин Адріанович Пурієвич (1866–1916) — фізіолог рослин, професор Київського університету (з 1900).

З 1895 і до закриття церкви 1929 беззмінним настоятелем храму був Бурчак-Абрамович Микола Михайлович (1856–1938) — церковний та громадський діяч. 1938 заарештований за звинуваченням у причетності до контрреволюційної шпигунсько-монархічної організації. Розстріляний 4 листопада того ж року. 1958 реабілітований.

7 (20) березня 1915 він охрестив у Свято-Михайлівському храмі Ріхтера Святослава Теофіловича (1915–97) — одного з

найвідоміших музикантів 20 ст., піаніста, культурного і громадського діяча, народного артиста СРСР (з 1961), Героя Соціалістичної Праці (1975).

1942–43 храм був діючим. Після його повторного закриття після війни під час реконструкції будівлі прах М. Хаботіна було вилучено із замурованої в стіну підвалу труни і вивезено у невідомому напрямку. 1991 будівлю передано церковній громаді.

2001 на фасаді храму встановлено меморіальну дошку з полірованого габро з присвятним написом М. Хаботіну.

Тепер — соборний храм Житомирсько-Новоград-Волинської єпархії Української православної церкви — Київський патріархат.

Джерела та література:

Михайловская в городе Житомире церковь // Московские ведомости. — 1891. — 6 сентября; Кострица М. Ю., Мокрицький Г. П. Церква святого архистратига Михайла (Михайлівський собор). — Житомир, 1991; Мокрицький Г. П. Михайлівський собор: Народження. Поневіряння. Воскресіння // Бізнес-Полісся. — 2008. — № 11; Пуриевич Константин Андрианович: 1866 — 1916 (Некролог) // Известия Киевского кружка исследователей природы. — Житомир, 1918. — Вып. 5; Реабілітовані історією. Житомирська область. — Житомир, 2006. — Кн. 1; Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1888. — Т. I; Устав Архангело-Михайловского братства в Житомире при церкви собора св. архистратига Михайла. — Житомир-Почаев, 1896.

Георгій Мокрицький.

У.З. Поховання Володимира (Романюка В. О.) 1995
(іст.). Пл. Софійська. Праворуч від Софійської дзвіниці, біля монастирського муру.

Володимир (світське ім'я — Романюк Василь Омелянович; 09.12.1925, с. Химчин Косівського р-ну Станіславської обл., тепер Івано-Франківської обл. — 14.07.1995, Київ) — патріарх Київський і всієї Русі-України Української православної церкви — Київський патріархат, богослов, громадсько-політичний діяч. Народився в селянській родині. Закінчив тільки шість класів школи, оскільки вже в ранній молодості політичні події найтрагічнішим чином вплинули на його долю. У серед. 1943 вступив до ОУН, виконував обов'язки кур'єра і пропагандиста. В липні 1944 заарештований за участь в діяльності ОУН, 26 вересня засуджений військовим трибуналом НКВС по Станіславській обл. на 20 років ув'язнення. Згодом військовий трибунал 4-го Українського фронту пом'якшив вирок і «за контрреволюційно-націоналістичну діяльність» присудив десять років тюремного ув'язнення з конфіскацією особистого майна та подальшим позбавленням громадянських прав на п'ять років. Покарання відбував у сільськогосподарській виправно-трудовій колонії № 17 (с/ч ВТК) в м. Кустолов Полтавської обл. 1946 звинувачений за сфабрикованою справою про створення у таборі підпільної групи «Український січовий стрілець», учасникам якої було інкриміновано «саботаж заходів влади», «активну ворожу роботу в таборі», «наклепи на радянський уряд та керівників ВКП(б)», «підготовку збройного повстання та втечу з табору» тощо. За вирокком, винесеним 18 червня 1946 спеціальним табірним судом виправно-трудових таборів і колоній МВС УРСР, засуджений на десять років ув'язнення, конфіскацію майна і додаткове позбавлення прав на п'ять років. Відбував покарання в таборах Магаданської обл.,

потім — спецпоселенцем в с. Харбатов Іркутської обл. Опинившись на волі, деякий час жив у Магадані, працював кіномеханіком кінотеатру «Горняк». 1959 вернувся на Прикарпаття і відразу звернувся до органів влади, домагаючись реабілітації за участь у діяльності ОУН. На підставі матеріалів нового розслідування Військова колегія Верховного суду УРСР 13 лютого 1958 припинила справу через відсутність складу злочину. Отримана реабілітація дала можливість реалізувати давнє прагнення стати священиком. 1959 закінчив Вищі богословські курси у Станіславі і висвячений на диякона, 1964 — на священика. 1961–63 проживав у с. Курган Балаклійського р-ну Харківської обл., потім ніс пастирське служіння в парафіях Івано-Франківської та Коломийської єпархій Російської православної церкви. У матеріалах наступного слідства є свідчення про те, що в цей період він «систематично прослуховував передачі закордонних радіостанцій «Голос Америки», «Свобода» та інших, а серед свого оточення поширював наклепницькі вигадки, що паплюжать країну, стверджуючи, що держава не дбає про поліпшення умов життя радянських людей, які голодують і працюють тільки за шматок хліба». 1963 написав і передав до зарубіжних радіостанцій у Лондоні та Швейцарії листи зі звинуваченнями на адресу «московських імперіалістів», відповідальних за політику поневолення та русифікації в Україні, а також подякою їм за правдиву інформацію. Впродовж 1967–72 писав і зберігав у себе деякі документи та вірші, які були згодом кваліфіковані слідством, як «наклепницькі щодо існуючого ладу».

Вирізнявся своєю ерудицією, внутрішньою культурою, знанням народних традицій. Зібрав колекцію творів народного мистецтва Гуцульщини. Нові інциденти з владою виникли у кін. 1960-х рр., коли він служив священиком у с. Космач Косівського р-ну: його звернення до односельців

із закликом не відмовлятися від своїх традицій і обрядів викликало різко негативну реакцію радянської адміністрації. До того ж «неблагонадійний» священник зустрічався з відомими українськими правозахисниками і дисидентами — письменником Б. Антоненком-Давидовичем, поетом М. Осадчим, журналістом В. Чорноволом та ін. У листопаді 1970 він написав до Верховного суду УРСР заяву на захист історика В. Мороза, в якій стверджував, що в країні зростає жорстокість і народжується новітній тоталітаризм. На поч. 1970 церковну громаду Космача було розпущено, її священника позбавлено права богослужіння. В січні 1972 заарештований за звинуваченням в «антирадянській діяльності», в липні Івано-Франківським обласним судом засуджений на сім років позбавлення волі з подальшим трирічним засланням. Перші два роки відбував покарання у Владимирській в'язниці (РРФСР), решту — в колоніях особливого режиму: спочатку в Мордовії, з 1979 — в Якутії.

Уся правозахисна діяльність о. В. Романюка була тісно пов'язана з ідеєю відновлення Української автокефальної православної церкви, належність до якої він задекларував 1976 першим з українських священників тодішнього СРСР. 1979 вступив до Української Гельсінкської групи, влітку 1988 передав до виконавчого комітету Української Гельсінкської спілки проект звернення у справі відновлення УАПЦ та запропонував створити відповідну ініціативну групу. Ще перебуваючи в ув'язненні, надіслав листа митрополиту Мстиславу (Скрипнику) до США, в якому зрікся радянського громадянства і проголосив себе членом УАПЦ за кордоном. За мужність в боротьбі за права українського православ'я 10 червня 1984 о. В. Романюка було нагороджено вищою церковною відзнакою — митрою. 28 квітня 1990 прийняв чернечий постриг з ім'ям Володимир, хіротонізований у сан архімандрита. 29 квітня 1990 у Петропавлівській церкві

с. Космач Косівського благочиння Івано-Франківської єпархії висвячений на єпископа Ужгородського і Виноградівського УАПЦ. 5–6 червня 1990 в соборі Святої Софії в Києві відбувся Всеукраїнський православний церковний собор, на якому було проголошено створення Київського патріархату УАПЦ. На патріарший престол тоді заочно обрали митрополита Мстислава (Скрипника), єпископ Володимир очолив місіонерський відділ Київської патріархії УАПЦ, водночас з 1991 виконував обов'язки вікарія Київської єпархії УАПЦ. З 29 листопада 1990 — архієпископ Львівський і Сокальський. Один із лідерів руху за автокефалію Української православної церкви з центром у Києві, піднесеної до статусу патріархату. Один із фундаторів Української православної церкви — Київський патріархат, утвореної у червні 1992 шляхом об'єднання УАПЦ на чолі з патріархом Мстиславом (Скрипником) та Української православної церкви на чолі з митрополитом Філаретом (Денисенком). З 14 червня 1993, після смерті патріарха Київського і всієї України Мстислава, на час підготовки майбутнього Всеукраїнського православного церковного собору обраний місцеблюстителем патріаршого престолу з возведенням у сан митрополита. На Всеукраїнському православному соборі, який відбувся 21–24 жовтня 1993 у соборі Святої Софії, обраний патріархом Київським і всієї Русі-України. Інtronізований 24 жовтня в соборі Святої Софії. Після свого обрання здійснив численні місіонерські подорожі по всіх регіонах України, відвідав українські громади Кубані й Сибіру. 1993–95 неодноразово виступав з проповідями та статтями на богословські та державницькі теми. За його прямої підтримки в Чернівецькому університеті було відкрито філософсько-теологічний факультет. Владику Володимира знали й поважали в церковних колах всього світу. Правив службу в церкві Феодосія Печерського однойменного чоловічого

монастиря на вул. Січневого повстання, 32/1 і в трапезній з церквою св. Іоанна Богослова Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря.

7 грудня 1993 повністю реабілітований на підставі Закону УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» від 17 квітня 1991. Помер у тимчасових патріарших покоях будинку канцелярії Київської єпархії (вул. Пушкінська, 36). Похорон патріарха відбувся 18 липня 1995 і позначився рядом трагічних подій. Головною проблемою став вибір місця для поховання: попередньо з представниками владних структур обговорювалося кілька варіантів — Байкове кладовище, Видубицький монастир, собор Святої Софії, Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, однак згоди сторони так і не дійшли. Державна адміністрація схилилася до варіанту поховання на Байковому цвинтарі, було навіть викопано яму та заготовлено надгробок, однак поховальна процесія, вийшовши після відправи з Володимирського собору, несподівано повернула до Святої Софії. Під час руху колони наростало напруження у стосунках з представниками правоохоронних органів. На пл. Софійській відбулося масове зіткнення конфліктуючих сторін, в результаті якого постраждали десятки мирних людей. Правоохоронці не дозволили занести труну на подвір'я Святої Софії. Тоді лідерами процесії було прийнято рішення влаштувати могилу біля воріт Софійської дзвіниці — головного входу до Національного заповідника «Софія Київська».

На могилі було встановлено дерев'яний хрест. У липні 1996 замість нього Київською державною адміністрацією встановлено надгробок. На постаменті з чорного лабрадориту — біла мармурова плита (2,2x1,15x0,55 м) з чорним скульптурним зображенням хреста й викарбуваним меморіальним написом.

Джерела та література:

Ми присягаємо золотоверхому Києві. Слово на єпископській хіротонії 29 квітня 1990 р. // Пам'ятки України. — 1997. — № 3; Пащенко В. О. Слідами карної справи № 18402-С // Пам'ять століть. — 1998. — № 2; Романюк Т. Патріарх Володимир, або спогади про батька. Документальний нарис. — К., 2000; Філарет, Патріарх Київський і всієї Руси-України. Патріарх Володимир і його доба // Пам'ять століть. — 1998. — № 2.

Ірина Преловська.

VI. Пам'ятки історії виробництва і техніки

*Вінницька обл.,
Вінницький р-н,
с.м. Вороновиця*

VI.1. Палац 18 ст., в якому проживав Можайській О. Ф. (іст.). Вул. Леніна, 40. У глибині парку. Перед будинком відкритий парадний двір. Триповерховий, цегляний, має фронтальну осьову композицію з вісьмома колонами і трьома арками. Споруджений власником садиби — графом Грохольським за привезеним з Франції проектом. Навесні 1869 Вороновицький маєток, що належав А. Грохольському, купив М. Можайський.

Восени 1869 — навесні 1876 у цьому будинку проживав брат власника Можайський Олександр Федорович (1825–1890) — винахідник у галузі повітроплавання, творець першого в Російській державі літака. Контр-адмірал (з 1886). Народився у сім'ї адмірала російського флоту. Закінчив Морський кадетський корпус (1841). Служив на Балтійському і Білому морях, брав участь у далекому плаванні Кронштадт-Японія (1853–55), Хівинській експедиції (1858), під час якої склав перший опис водного басейну Аральського моря і р. Амудар'я. З 1858 — командир 84-гарматного корабля «Орел», з 1860 — кліпера «Всадник», на якому плавав на Балтійському морі. 1863 звільнений у відставку у зв'язку зі скороченням чисельності флоту після Кримської війни. Приїхавши на Поділля, він управляв маєтком малолітніх спадкоємців померлого брата, з 1873 був почесним мировим суддею Брацлавського округу Подільської губернії. Займаючись з 1855 проблемою повітроплавання, О. Можайській в маєтку брата продовжував всебічне вивчення будови крила і польоту пернатих, роботи повітряних гвинтів і зробив

відкриття, що склало основу польотів літальних апаратів, важчих за повітря. Неподалік від Вороновиці, в урочищі Дубина, випробував сконструйовані ним великі повітряні змії, використовуючи для їх розгону візок, запряжений кінями. Навесні 1876 двічі сам піднявся у повітря. 1879–82 викладав у Морському кадетському корпусі у Санкт-Петербурзі, 1882 завершив конструкцію літака-моноплану з двома паровими двигунами, розробленого у Вороновиці, який був випробуваний 20 липня 1882 у Красному селі. Діяльність О. Можайського в галузі авіації є однією з перших спроб створити літак, пілотований людиною. Помер у Санкт-Петербурзі, похований на Смоленському цвинтарі.

1955 на будинку встановлено мармурову меморіальну дошку О. Можайському. 1971 тут відкрито Вороновицький музей історії авіації і космонавтики України.

Джерела та література:

Александр Федорович Можайский — создатель первого самолета. Сборник документов. — М., 1955; Вишенков С. А. Александр Можайский. — М., 1952; Достопримечательности Украины. — К., 1960; Космодемьянский А. А. Александр Федорович Можайский // Вопросы истории естествознания и техники. — М., 1975. — Вып. 2 (51); Малаков Д. В. По Брацлавщине — М., 1982; Шавров В. Б. История конструкций самолетов в СССР до 1938 года. — М., 1969; Шикман А. П. Деятели отечественной истории. Биографический справочник. — М., 1997.

*Олексій Лойко,
Микола Римша.*

V.2. Фабрика кахляних виробів Андржейовського І. А. та Куликовської Е. С. кін. 19 ст. (іст.). Вул. Фрунзе, 64. Зберігся один виробничий корпус вздовж фронту вулиці. Існування забудови на ділянці простежується з поч. 19 ст. У 1870-х рр. нею володів колезький регістратор Я. Каунцов. 1879 майно перейшло у власність австрійського підданого І. Андржейовського. Цього ж року він отримав дозвіл на зведення в своїй садибі «глино-випалювального заводу». Будівництво двоповерхового об'єму, орієнтованого на вул. Фрунзе, було здійснено за проектом арх. Р. Тустановського. 1881 співвласницею садиби та заводу стала дворянка Е. Куликовська. Спочатку підприємство мало назву «Фабрика кахляних виробів», з часом — «Керамічний завод». У 2-й пол. 1890-х рр. було реконструйовано багато заводських будівель. 1896 за проектом арх. К. Іваницького та під його наглядом виробничий корпус надбудовано третім поверхом. 1898–99 до нього вздовж вул. Заводської було зроблено двоповерхову й триповерхову прибудови. Після всіх змін завод являв собою витягнуту вздовж фронту вулиці споруду, двоповерхову посередині та триповерхову на крилах, під бляшаною покрівлею. На першому поверсі містилися малярна, два приміщення для випалу кахель, обладнані печами, кімнати для сушіння та глазурування виробів. На другому поверсі стояли спеціальні столи для формування кахель, куди з підвалу за допомогою лебідки та нового електричного мотору по дерев'яних трубах подавали глину. Тут же було розміщено станок для подрібнення глазури. На третьому — мансардному поверсі містився склад моделей і теракоти. На поч. 1900-х рр. на території заводу продовжувалися будівельні роботи з метою розширення виробництва. Поряд із головним виробничим корпусом заводу було зведено ще кілька майстерень, нові накриття для складу глини та готових

виробів. В наріжній частині садиби було збудовано двоповерховий житловий будинок (не збереглися).

У 1880-х рр. на підприємстві працювало одинадцять майстрів з виробництва кахель, шість майстрів-каменотесів та 15 їхніх помічників різних спеціальностей. У 2-й пол. 1890-х — на поч. 1900-х рр., під час «будівельного буму», кахляний завод досяг справжнього розквіту. В окремі роки тут працювало до 80 робітників, які виробляли 150–200 тис. кахель на суму більше 60 тис. крб. Робочий день тривав 6,5–7 год. Всі святкові та деякі «царські» (пов'язані з подіями життя царської сім'ї) дні були вихідними. Розрахунок за роботу проводився чотири рази на місяць по суботах. Збереглися дані про заробітну плату робітників заводу І. Андржейовського в кін. 1880-х рр. Найбільш високо цінувалася робота майстра, який керував випалом кахель: його платня складала 50 крб. на місяць. Формувальники кахель працювали «від штуки» і в середньому заробляли 30–40 крб., майстри-каменотеси — 25 крб., візник та заводський сторож — 15 крб. на місяць. Останні мали безкоштовні квартири при заводі.

Протягом всього часу існування підприємство спеціалізувалося на виробництві простих та майолікових кахель і декоративних деталей для облицювання груб і печей, майоліки для облицювання фасадів споруд. Тут також діяли майстерня з художньої обробки каменю та майстерня по виготовленню виробів з гіпсу. Кахлі виробляли, в основному, з синьої київської глини. Тривалий та досить кропіткий процес спеціальної обробки сировини дозволяв отримувати близьку до фаянсової масу. Вироби формували вручну в формах. Заготовляли кахлі взимку, випалювали влітку. Теракоту отримували після одноразового випалу, майоліку випалювали по 2–3 рази по 48 год. Для отримання кольорової глазури використовували солі металів у поєднанні зі свинцевою емаллю.

Вироби заводу розповсюджувалися переважно в Києві. Майоліка використовувалася в інтер'єрах найпрестижніших споруд (наприклад, в особняку на вул. Банковій, 2 та прибутковому будинку арх. В. Городецького на вул. Банковій, 10), простіші кахлі можна було зустріти майже в усіх новобудовах останніх десятиліть 19 — поч. 20 ст. Завод виконував й індивідуальні замовлення, а також підрядні роботи на влаштування печей за межами міста. Майолікою облицьовувалися фасади будинків та церков. Саме завод І. Андржейовського виконав 50 розеток для барабану бані Свято-Михайлівського Золотоверхого собору. Частину продукції підприємства складали садові вази, фонтани, вироби з каменю. Вишукані та гармонійні за кольором кахлі заводу І. Андржейовського неодноразово отримували золоті, срібні нагороди та дипломи виставок у Львові, Варшаві, Києві, Нижньому Новгороді, Санкт-Петербурзі.

Андржейовський Йосифат (Йозефат) Антонійович (1849–?) — власник заводу — походив зі старовинного польського шляхетського роду. Його батько був учасником польського повстання 1830–31, що вірогідно, вплинуло на суспільні погляди та діяльність сина. Після закінчення гімназії (1868) виїхав до Швейцарії студіювати керамічну справу. Після закінчення навчання і отримання фаху хіміка-технолога 1875 відкрив у Кракові (Польща) власну фабрику по виробництву кахлів. 1878 переїхав до Києва.

І. Андржейовський проводив широку громадську діяльність, пов'язану з польським визвольним рухом на теренах колишньої Російської імперії. Вже 1881 відкрив на фабриці нелегальну польську школу, а на поч. 1900-х рр. став керівником товариства «Освіта», яке проводило просвітницьку діяльність у національному польському дусі. Після закриття товариства властями (1908) керував його роботою нелегально, за що був висланий до Астрахані. Повернувся до

Києва 1917 і знову очолив осередок «Освіти». Також активно співпрацював з благодійними товариствами Києва: Товариством Червоного Хреста (за постійну грошову допомогу був обраний його довічним членом), Римо-католицьким благодійним товариством, Товариством допомоги тваринам, комітетом по спорудженню римо-католицького костелу св. Миколая (сучасна вул. Червоноармійська, 75). 1921 повернувся до Польщі, де працював секретарем Червоного Хреста у Варшаві, організовуючи допомогу польським дітям та молоді в СРСР. Останні відомості про нього датовані 1929.

Значну роль у створенні високоякісної продукції заводу відіграла співвласниця заводу та його художниця Куликовська Ева Станіславівна. Дворянка за походженням, по лінії батька вона належала до роду Гущів, а по лінії матері — Нарбутів. Була дружиною архітектора Південно-Західних залізниць В. Куликовського. Отримала художню освіту, набувши фаху скульптора. 1876 за її ескізом було відлито скульптуру архангела Михайла, що прикрасила шпиль нової Київської міської думи (не збереглася, містилася на сучасному Майдані Незалежності). Працюючи художником заводу, мала також власну майстерню, де виготовляла і продавала вироби з гіпсу та скульптуру. Останні відомості про Е. Куликовську належать до 1918, коли вона разом з сім'єю сина та І. Андржейовським мешкала в будинку на території заводу (не зберігся).

Виробничий корпус заводу, що зберігся, вже майже півтора десятки років не використовується.

Джерела та література:

ДАК, ф. 28, оп. 1, спр. 8; ф. 143, оп. 2, спр. 2740; ф. 163. оп. 41, спр. 134, 1659, 5105; оп. 46. спр. 844; ЦДІА України в Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 1658; ф. 575, оп. 1, спр. 2, 4, 5, 7; ф. 1268, оп. 1, спр. 25, 27; Киевский календарь на 1893 год. —

К., 1893; Путеводитель по Киеву и его окрестностям. — К., 1896; Сементовский Н. Киев, его святыни, древности, достопамятности. — К., 1909; Сердюк О., Шулешко І. Київські кахлі // Образотворче мистецтво. — 1993. — № 3–4; Шулешко І. В. Изящный бизнес Иозефата Андржеиовского // Капитал. — 1995. — № 6–7; Шулешко І. Архітектор Валеріан Куликовський. Нарис життя і творчості // Генеза. — 1996. — № 1 (4); Pamiatka jubieliuszu Jozefata Andrzejowskiego. — Warszawa, 1929; Tadeusz Zienkiewicz. Polskie zycie literackie w Kijowie w latach 1905–1918. — Olsztyn, 1990.

Інна Шулешко.

VI.3. Цукрово-рафінадний завод (нині Київська кондитерська фабрика «Рошен»), 1868–70, 1873–74, 1890–1910 (іст.). Просп. Науки, 1/5. Головні історичні споруди підприємства чоловіми фасадами звернені на просп. Науки. Територію оточено парканом. Споруджено за проектом арх. І.-Ф. Вишневського. Завод був свого часу одним з найбільш розвинених підприємств Києва, обладнаний найсучаснішим устаткуванням, яке весь час оновлювалося та модернізувалося. В технологічному процесі широко використовувалися дослідні розробки як вітчизняних, так і зарубіжних інженерів. Відомо, що технологічні кресленики, а також устаткування замовлялися за кордоном, зокрема у Великій Британії (Манчестер). На своїй території підприємство мало заклади житлового, службово-навчального та допоміжного призначення, власні інженерні мережі, залізничне обслуговування, телефон, автомобільний парк, річкову пристань тощо. Завод почав діяти 1870. Він був єдиним підприємством «Товариства Київського цукрово-рафінадного заводу» (товариство на паях), затвердженого 1869, правління якого розміщувалося в Києві. Станом на 1913 правління товариства мало п'ять директорів, обраних серед пайщиків: В. Васильєв, І. Каленський, Р. Раузер, П. Скорделі, Р. Столленверк. У розвитку технологічної діяльності підприємства та вдосконаленні самого виробництва, у сприянні благодійним та просвітницьким функціям при заводі велику роль відіграв Р. Раузер, який був директором заводу від його заснування до 1892 та директором правління товариства у 1877–1913.

Спочатку завод був розрахований на виробництво 800 тис. пудів цукру на рік. Поступово за пізнішими добудовами та переобладнаннями завод істотно збільшив своє виробництво. 1913 він мав можливість переробляти

від 11 до 115 тис. пудів цукру на добу. Підприємству було відведено досить значну територію — бл. 13 дес. землі, для розміщення не тільки виробничих, а й житлових приміщень та лікарні, а також штучної водойми, яка була організована в межах ділянки для потреб виробництва. Водойма була утворена водами р. Совка та займала пл. понад 1 дес. Перший етап будівництва підприємства тривав два роки (1868–70). Завод складався тоді з головного виробничого корпусу, конторського приміщення, кузні, слюсарні, бондарні та майстерень, двох складів, а також мав на своїй території будинки для робітників, службовців та директора підприємства. Головний корпус був п'ятиповерховий, цегляний, а житлові споруди на території підприємства — дерев'яні. Після нищівної пожежі від заводу залишилися тільки стіни головного корпусу. Новий проект заводу, виконаний також архітектором І.-Ф. Вишневським, передбачав конструктивні протипожежні засоби: металевий внутрішній каркас, металеві склепінчасті перекриття по металевих колонах, металеві конструкції даху та покриття. 1874 підприємство було відбудовано і знову почало працювати. З розширенням виробництва 1875 на території був пробурений перший артезіанський колодязь, 1899 та 1912 — ще два. Тоді ж завод був каналізований. 1890–1910 — третій етап будівництва, пов'язаний з ліквідацією газового виробництва, переходом на електропостачання та розширенням площ для упаковки та зберігання готової продукції. У приміщеннях двоповерхової пакувальної, добудованих з південного боку до головного корпусу, був застосований залізобетонний внутрішній каркас по балках трапецієподібної форми. З північного боку були добудовані приміщення для технологічних котлів, що використовувалися для розпуску пісків.

Станом на 1913 на території заводу розташовувалися дві казарми (чоловіча та жіноча) для робітників, житлові будинки для службовців, контора та житло для директора, а також лікарня і два училища (міське чотирикласне училище та трикомплектне однокласне парафіяльне училище, які утримувалися коштом товариства). Невиробничі споруди розташовувалися в північній частині ділянки неподалік від водойми, біля залізничних колій. Лікарню при заводі побудовано 1880 замість невеликого житлового приміщення, яке було тимчасово пристосовано під приймальний покій. 1881 у саду лікарні зведено холерний барак (інфекційне відділення). 1912 обидві споруди наново перебудовані. При цьому до головного корпусу лікарні було прибудовано операційну, передопераційну, пологове відділення, жіночу палату та ванну. Споруджено лабораторію для медичних, хімічних та бактеріологічних досліджень й ін. Лікарня була розрахована на 50 місць. Медичний персонал складався з лікаря, фельдшера та фельдшеріці-акушерки. Чоловіча казарма мала три поверхи та являла в плані П-подібну споруду, з власним внутрішнім двором. Житло було розраховано на 950 робітників. Жіноча казарма займала порівняно з чоловічою невеликий будинок, мала два поверхи та була втричі менша за чоловічу. З ініціативи товариства на заводі було влаштовано бібліотеку, у чоловічій казармі на першому поверсі розміщувалася лекційна зала, в якій для робітників організовувалися спектаклі та лекції з показом «світлових картин». Тут же проходили спеціальні читання: духовні — священиком, медичні — лікарем заводу.

Підприємство мало власний водогін — спочатку від колодязя, що був організований під критою спорудою, та водойми, потім — від артезіанських свердловин. Колодязь мав парову машину з двома насосами потужністю 12 к. с., що

подавали воду до заводського водогону як з водойми, так і з колодязя. У заводу була власна залізнична колія, що з'єднувала його зі станціями: «Київ-II» та «Київ річковий, правий берег Дніпра».

В перші роки свого існування завод випускав рафінад у «головах», пізніше — кусковий цукор різних сортів. 1913 асортимент продукції заводу складався з таких видів рафінаду: «голови», пиляний, рублений, кругляки та цукрова пудра, крім того, рафінадна патока. Спочатку рафінад подавався на ринок у діжках, а з появою різних сортів кускового рафінаду почали використовувати дерев'яні ящики, пізніше замінені на легкі фанерні. З 1892 дерев'яна тара поступила джутовим мішкам. Голови, кусковий у пачках та кругляки обертались у спеціальний папір. Рафінад, запакований у папір, укладався в дерев'яні діжки або в мішки з соломою. Для виготовлення дерев'яної тари на території заводу побудували бондарню, для зберігання рафінаду та цукрового піску — спеціальні склади, до яких, як і до пакувальних цехів, було підведено залізничні колії. На близькій відстані (в межах Києва) готова продукція доставлялася спочатку гужем, потім — автомобілями лондонської фабрики «Commer Cars». Разом із поступовим збільшенням потужності виробництва на заводі весь час відбувалися технічні нововведення. 1890 було запроваджено сушки Пассбурга, 1897 — центрифуги Вестона, 1900 проведено досліді з виготовлення плиткового рафінаду за новим методом В. Васильєва, 1910 встановлено мішалки Доранта тощо. Виробництво з самого початку було парове й обслуговувалося п'ятьма двигунами паровозного типу, які опалювалися дровами, пізніше було встановлено двигуни іншого типу (системи Мен'є) з топками, виготовленими на київському заводі «Гретера і Криванека». Виробництво двічі міняло своє паливо: спочатку це були дрова, з 1901 топки

частково перероблено на нафтові, з 1906 завод повністю перейшов на кам'яне вугілля (антрацит). Освітлення спочатку було газове (завод мав власне газове виробництво на своїй території), 1910 введено електричне. З того часу вся садиба: завод, склади, казарми, квартири службовців та допоміжні виробничі ділянки (роз'їзди та пристань) освітлювалися за допомогою власної електричної станції. На поч. 20 ст. підприємство мало свої телефонні номери, що з'єднували його з міською та земською телефонними станціями.

На поч. 20 ст. неподалік від заводу були розташовані дві трамвайні станції: міського електричного трамваю та електричного трамваю с. Деміївка. В 1870-х рр. на заводі було організовано свою пожежну команду (пожежний обоз), яка допомагала також і мешканцям с. Деміївка. На території підприємства були встановлені пожежні гідранти, при артезіанському колодязі — запасний протипожежний насос. У самій споруді заводу та у прилеглих до нього складах було встановлено автоматичні вогнегасники — спринклери системи Грінеля.

У кін. 19 — на поч. 20 ст. на Київському цукрово-рафінадному заводі працювало 770 чоловіків та 126 жінок. Продукція цукрово-рафінадного заводу як передового на той час виробництва була високо оцінена на вітчизняних та зарубіжних промислових виставках, отримала численні нагороди: на Всеросійській мануфактурній виставці у Санкт-Петербурзі (1870) — золоту медаль, у Відні (1873) — медаль «За заслуги», у Парижі (1878) — золоту медаль, на Всеросійській промислово-художній виставці в Москві (1882) — Державний герб, у Кракові (1887) — золоту медаль, у Парижі (1889) — золоту медаль, на виставках 1896 у Києві та Нижньому Новгороді завод брав участь поза конкурсом, аналогічно — на Всеросійській виставці 1913 у Києві.

На поч. 1920-х рр., коли відбувалася націоналізація підприємств, цукрово-рафінадний завод було перепрофільовано на випуск цукеркової та кондитерської продукції. У цей час дрібні цукеркові фабрики Києва, в т. ч. відому шоколадну фабрику В. Єфимова було об'єднано в єдину кондитерську фабрику, якій 1923 було присвоєно ім'я К. Маркса. У документах 1925 вона має назву «Державна фабрика харчотресту ім. К. Маркса». На поч. 1930-х рр. було розроблено проект реконструкції колишнього рафінадного заводу та перепрофілювання його на кондитерський комбінат. 1933 було прийнято рішення щодо демонтажу колишнього устаткування цукрового виробництва, освітлення головного корпусу та будівництва нового пряничного цеху.

На ті часи цукровий комбінат розміщувався на двох ділянках: головна — на вул. Великій Китаївській, інша — на вул. Васильківській, 60. Загальні рішення з розвитку наступного кондитерського виробництва стосувалися також і другої ділянки, де будувався новий карамельний цех. Намічалось в кін. 1944 запустити нові цехи: карамельний (вул. Васильківська, 60) та мармеладно-пастильний (головна ділянка). Корпус колишнього газового заводу, який розташовувався в межах головної ділянки і на той час був зайняту електроарматурним заводом, передали кондитерському виробництву. У кін. 1930-х рр. комбінат став одним із великих підприємств харчової промисловості Києва, основне виробництво якого було розміщене на головній ділянці — на вул. Великій Китаївській, загальна кількість працюючих на ньому складала 3,4 тис. робітників.

Під час оборони Києва від німецьких загарбників у липні-вересні 1941 на фабриці було сформовано роту ополченців, яка ввійшла до складу батальйону народного ополчення Московського р-ну Києва. За роки Великої вітчизняної війни Радянського Союзу фабрика зазнала значних руйнувань і не

могла випускати продукцію. В січні 1944 було розроблено основні напрями з реконструкції виробництва та відновлювальних робіт. У документах того часу визначено черговість відбудови цехів: карамельний, бісквітний, цукерковий, фруктовий. Тоді всі потужності фабрики було переведено на головну ділянку, колишній карамельний цех по вул. Васильківській, 60 передано у відомство Харчомашу для організації виробництва устаткування хлібопекарної галузі.

1957 здійснено реконструкцію фабрики. На той час на підприємстві діяло 13 виробничих і допоміжних цехів. У кін. 1990-х рр. Київська кондитерська фабрика ім. К. Маркса ввійшла до складу Закритого акціонерного товариства «Рошен». Нині продовжує випускати цукеркову та кондитерську продукцію, відому в усій Україні, зокрема, цукерки «Київ вечірній», «Ренуар», «Бароко», «Слива в шоколаді», «Пташине молоко», «Корівка», мармеладні вироби, торти, серед яких найбільшої популярності ще за часів СРСР зажив торт «Київський».

З ранніх історичних споруд заводу до нашого часу збереглися, крім головного корпусу, частково котельня (перший поверх) та споруда чоловічої казарми, обидві — у перебудованому вигляді (майже над усім приміщенням колишньої казарми надбудовано четвертий поверх, крім того, споруду включено в загальну структуру головного цеху виробництва.

Головний корпус розташований у глибині забудови, входить у структуру головного цеху фабрики разом з водогінною баштою, вбудованою в структуру корпусу. Споруда п'ятиповерхова, цегляна, тинькована, пофарбована, у плані майже прямокутна. Габаритні розміри: 100 x 32 м. Фасади майже позбавлені декору. Являє цінний і досить рідкісний зразок виробничої споруди кін. 19 — поч. 20 ст.

Джерела та література:

ДАК, ф. 163, оп. 7, спр. 1558; оп. 52, спр. 535; ф. 239, оп. 1, спр. 1-а; ф. 279, оп. 1, спр. 1, 28, 35, 43; ф. Р-11, оп. 1, спр. 865; ф. Р-393, оп. 1, спр. 1; оп. 3, спр. 2, 13, 16, 272; ДАКО, ф. 35, оп. 1, спр. 656; оп. 4, спр. 159, 379; ф. 1239, оп. 126, спр. 146; ф. 1542, оп. 1, спр. 252, 253; ф. Р-239, оп. 1, спр. 65; ЦДІАУК, ф. 442, оп. 52, спр. 367; ф. 575, оп. Й, спр. 73; ф. 730, оп. 1, спр. 38; Звіт НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2006. Арх. № 175: Історико-архітектурна довідка на об'єкт реконструкції за адресою: м. Київ, просп. Науки, 1; Весь Киев: Адресная и справочная книга на 1914 год. — К., 1914; Киевский сахаро-рафинадный завод. 1868–1913: В память Всероссийской выставки в Киеве 1913. — К., 1913; Московский район м. Києва. — К., 1959.

Валерія Ієвлева.

VI.4. Пам'ятне місце першої лінії електричного трамваю в Києві, 1892 (іст.). Володимирський узвіз.

Рейковий міський транспорт у Києві запроваджений 20 липня 1891. Спершу тяга була кінна, пізніше — парова. У ході експлуатації виявилось, що в умовах складного рельєфу міста ця тяга непридатна. Міська управа прийняла пропозицію і схвалила проект вітчизняного інж. генерал-майора В. Струве — застосувати електричну тягу. Для першого маршруту обрали саме лінію по Олександрівському узвозу (тепер Володимирський узвіз) — «від церкви Різдва на Подолі до Європейського готелю на Царському майдані» (тепер, відповідно, — площі Поштова та Європейська). Технічним керівником будівництва трамваю був інж. В. Первенко. Рух електричного трамваю розпочався 1 червня 1892. Він був перший в Україні й усій Російській імперії та другий в Європі, після Берліна. Парова тягова підстанція розташовувалася поряд під Олександрівським узвозом, біля пл. Поштової (Набережне шосе, 2). Електричний рейковий транспорт у Києві швидко розвивався. 1913 протяжність колій трамваю в одноколіїному вимірі становила вже 172,1 км, парк складався з 224 вагонів, обсяг перевезень досяг 64,8 млн. пасажирів. 1978 колії на Володимирському узвозі демонтовано.

1992 на узвозі встановлено пам'ятний знак першій лінії електричного трамваю в Києві (ск. Ю. Кисельов, арх. В. Скобцов).

Джерела та література:

Бейкул С. П., Брамський К. А. Київський трамвай: До сторіччя з дня пуску в експлуатацію. 1892–1992. — К., 1992; Вечірній Київ. — 1992. — 8 червня.

Дмитро Малаков.

VI.5. Будинок дослідного конструкторського бюро № 458 (тепер Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес») 1933, 1945, в якому працювали Івченко О. Г., Лотарєв В. О. (іст). Вул. Іванова, 2. На розі з вул. 8-го Березня. Займає восьмиповерховий корпус № 31 загальною пл. 12 тис. кв. м.

Створене на базі Запорізького машинобудівного заводу (нині ВАТ «Мотор Січ») згідно з наказом № 193 від 5 березня 1945 Народного комісаріату авіаційної промисловості СРСР як дослідне конструкторське бюро № 478 (ДКБ). Рішення про організацію при заводі дослідно-конструкторського цеху було прийнято ще до Великої вітчизняної війни Радянського Союзу. Було побудовано для нього корпус, але цех не вдалося ввести в експлуатацію. Під час окупації міста військами гітлерівської Німеччини, коли було зруйновано 48% заводської бази, постраждало і приміщення цеху, але виявилось придатним для відтворення. Саме його виділили для ДКБ № 478. Механічний цех ДКБ розмістився на першому поверсі східної частини корпусу № 31 (пл. 3,180 кв. м). Спочатку тут працювало 13 осіб. У цьому ж приміщенні розташувалось і КБ, первісний штат якого склав одинадцять осіб. Впродовж року у ДКБ склалася повна організаційна структура: управління головного конструктора, дослідна лабораторія, механічний та складальний цехи, дослідно-виробнича станція. У дослідному конструкторському бюро працювали відомі конструктори та вчені.

1945–68 — Івченко Олександр Георгійович (1903–68) — конструктор авіадвигунів, творець авіаційних турбогвинтових двигунів великого ресурсу, акад. АН УРСР (з 1964), Герой Соціалістичної Праці (1963), лауреат Державної премії СРСР (1948), Ленінської премії (1960).

Був начальником (з 1945) головним конструктором (з 1946) ДКБ, на базі якого 1959 створив і очолив самостійне дослідницьке підприємство, що в 1966 одержало назву — Запорізьке машинобудівне конструкторське бюро «Прогрес», з 1963 — його генеральний конструктор. Вже через рік після організації колектив ДКБ розробило перший зразок двигуна М-26, призначеного для вітчизняної легкомоторної авіації. Під керівництвом і за безпосередньої участі О. Івченка було спроектовано і впроваджено у народне господарство країни оригінальну авіаційну техніку найвищого рівня: серію поршневих літакових двигунів — АІ-26, АІ-10, АІ-12, АІ-14Р для навчально-тренувальних, бойових літаків та літаків зв'язку По-2, Як-12, Як-18, Як-20, Ан-14; серію поршневих і газотурбінних вертолітних та гвинтокрилих авіаційних двигунів — АІ-4Г, АІ-26ГР, АІ-26В, АІ-7, АІ-24В, ТВ-2ВК, які встановлювалися на вертольоти Б-5, Б-9, Б-10, Б-11, Ка-10, Ка-18, Ка-26, Мі-1, Мі-3, Мі-8, Як-100, Ка-22; серію пускових авіаційних двигунів — ТС-12Ф, АІ-2МК, АІ-8, АІ-9, що використовуються на літаках Ан-8, Ан-10, Ан-22, Бе-12, Іл-18, Ту-95, Ту-114, Як-40, вертольотах Мі-1, Мі-6, Мі-10 та ін.; серію могутніх турбогвинтових газотурбінних авіаційних двигунів великого ресурсу — АІ-20К, АІ-20Д, АІ-20М, АІ-24 для пасажирських, транспортних і десантних літаків Ан-8, Ан-10, Ан-12, Ан-24, Іл-18 та гідролітака Бе-12; перший в СРСР двоконтурний турбореактивний двигун АІ-25 для пасажирського літака Як-40; серію двигунів наземного призначення — двигун АІ-2 для бензопили «Дружба», гоночні двигуни сімейства «Січ» для водномоторного спорту, двигун АІ-14РС для аеросаней «Північ-2», Ка-30 і судна на повітряній подушці «Райдуга», газотурбінні приводи АІ-23С та АІ-20С для суден на підводних крилах «Тайфун» і «Буревісник», для судна на підводній подушці «Сор-

мович», пусковий двигун АІ-8 для аеродромного пускового агрегату АПА-8, для запуску маршових двигунів СПК «Сормович» та ін. Вітчизняні турбогвинтові літаки з двигунами АІ-20, АІ-24 і турбореактивні з двигуном АІ-25 експлуатуються в багатьох країнах світу.

О. Івченко був членом Науково-технічної ради при Державному комітеті з авіаційної техніки при Раді Міністрів СРСР, членом Науково-технічної ради Головного управління Цивільного повітряного флоту, членом Координаційного комітету з авіаційної техніки. Похований у Запоріжжі.

1994 постановою Кабінету міністрів України конструкторському бюро «Прогрес» присвоєно ім'я акад. О. Івченка. З 1997 нові двигуни, що розробляє КБ, позначаються літерами «АІ».

1945–88 — Лотарев Володимир Олексійович (1914–94) — механік, акад. АН УРСР (з 1985), заслужений діяч науки УРСР (з 1984), Герой Соціалістичної Праці (1974), лауреат Ленінської премії (1960), Державної премії СРСР (1948, 1976) та премії ім. М. Янгеля АН УРСР (1987).

Працював у ДКБ з 1945 провідним конструктором з удосконалення мотору М-26 та його модифікацій. З 1946 — заступник головного конструктора ДКБ, 1963–68 — головний конструктор, 1968–81 — головний конструктор і відповідальний керівник Державного союзного ДКБ № 458, 1981–88 — генеральний конструктор КБ «Прогрес». З 1988 — радник при керівництві. Похований у Запоріжжі.

За безпосередньою участю вченого було створено велику кількість типів двигунів: серію поршневих літакових двигунів — АІ-10, АІ-12, АІ-14Р, для навчально-тренувальних, бойових і легких багатоцільових транспортних літаків Як-12, Як-18, Як-20, Ан-14; серію поршневих і газотурбінних двигунів — АІ-4В, АІ-26В, АІ-14В, АІ-7, АІ-24В,

ТВ-2ВК, які встановлювалися на вертольоти Б-5, Б-9, Б-10, Б-11, Ка-10, Ка-15, Ка-18, Ка-26, Мі-1, Мі-7, Мі-8, Як-100 і багатоцільовий гвинтокрил Ка-22; серію пускових авіаційних двигунів — ТС-12Ф, АІ-2МК, АІ-8, АІ-9, АІ-9В, які використовуються на літаках Ан-8, Ан-10, Ан-22, Бе-12, Іл-18, Ту-95, Ту-114, Як-40 і на більшості вертольотів Міля і Камова; серію могутніх турбогвинтових газотурбінних авіаційних двигунів великого ресурсу — АІ-20К, АІ-20Д, АІ-20М, АІ-24 для пасажирських Ан-10, Ан-24, Іл-18, воєнно-транспортних Ан-8, Ан-12, Ан-26, літаків спеціального призначення Ан-30, Іл-20, Іл-22, Іл-38 і гідролітака Бе-12; перший у СРСР двигун АІ-25, який встановлювався на пасажирському літаку Як-40 і сільськогосподарському літаку М-15; серію турбореактивних двоконтурних двигунів для навчально-тренувальних літаків: АІ-25ТЛ і ДВ-2 для чеських літаків L-39, L-59; серію двигунів великого ступеня двоконтурності — ТРДД Д-36 для пасажирських і транспортних літаків Як-42, АН-72, АН-74, ТРДД Д-18Т для найбільших у світі вантажопідйомних літаків у світі Ан-124 «Руслан», Ан-225 «Мрія»; турбовальний двигун Д-136 для найбільшого і вантажопідйомного вертольота в світі Мі-26; серію двигунів наземного призначення — газотурбінні приводи АІ-23С-1 і АІ-20С для швидкісних суден на підводних крилах «Тайфун» і «Буревісник», судна на повітряній подушці «Сормович», двигун АІ-8П для розбрикування отрутохімікатів на сільськогосподарському літаку Ан-2М та ін. Велике загальнодержавне значення мали проведені дослідно-конструкторські роботи зі збільшення надійності та ресурсу серійних авіаційних двигунів.

Сьогодні ЗМКБ «Прогрес» співробітничає з 80 країнами світу. Штат працівників складає 670 осіб.

1993 у фойє КБ відкрито меморіальну дошку на честь 90-річчя від дня народження О. Івченка.

Джерела та література:

Корниенко О. О. Путь к прогрессу. — Запорожье, 2000;
Моисеев В. А. Союз крылатых. — К., 1991; Остался в
памяти и небе // Машиностроитель. — 1993. — № 78. —
23 ноября; Савин В. С. Авиация в Украине. — Харьков,
1995; История ГП «Ивченко-Прогресс» // <http://www.ivchenko-progress.com/welcome.do?id=12>

Лариса Малихіна.

Список скорочень

акад. — академік (з прізвищем)
арк. — аркуш
арх. — архітектор (з прізвищем)
бл. — близько
бульв. — бульвар
вид-во — видавництво
вип. — випуск
вис. — висота
вул. — вулиця
га — гектар
губ. — губернія
діам. — діаметр
довж. — довжина
зб. — збірник
ім. — імені
ін. — інші
інж. — інженер (з прізвищем)
кв. м — квадратний метр
кВт — кіловат
кін. — кінець
кн. — книга
крб. — карбованець
м — метр
м. — місто (з назвою)

м-ко — містечко
мм — міліметр
назв. — названа
о. — острів (з назвою)
обл. — область (з назвою)
опубл. — опублікований
пл. — площа
пол. — половина (з датою)
поч. — початок (з датою)
пров. — провулок (з назвою)
просп. — проспект (з назвою)
псевд. — псевдонім
р. — рік
р. — річка (з назвою)
ред. — редактор
р-н — район (з назвою)
рр.— роки
с. — село (з назвою)
с. — сторінка
серед. — середина (з датою)
ск. — скульптор (з прізвищем)
см — сантиметр
сmt — селище міського типу
співав. — співавтор
спр. — справа
ст. — станція (з назвою)
ст. — стаття (з номером)
с-ще — селище
т. — том

т. д. — так далі
т. зв. — так званий
тис. — тисячоліття
т. ін. — таке інше
т. п. — тому подібне
упоряд. — упорядник
у т. ч. — у тому числі
ф. — фонд
ч. — частина
чл.-кор. — член-кореспондент (з прізвищем)

Абревіатури установ, організацій, товариств

АМ — Академія мистецтв
АМН — Академія медичних наук
АН — Академія наук
БРСР — Білоруська Радянська Соціалістична Республіка
ВБУ — Всенародна бібліотека України
ВДНГ — Виставка досягнень народного господарства
ВР — Верховна Рада
ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет
ВУАН — Всеукраїнська академія наук
ВУКОПМІС — Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтв і старовини
ВУЦВК — Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ДАЖО — Державний архів Житомирської області
ДАК — Державний архів м. Києва

ДАКО — Державний архів Київської області
ДВУ — Державне видавництво України
ДПУ — Державне політичне управління
ІР НБУ — Інститут рукопису Національної бібліотеки
України ім. В. Вернадського НАН України
КВО — Київський військовий округ
КДА — Київська духовна академія
КДБ — Комітет державної безпеки
КП(б)У — Комуністична партія (більшовиків) України
КПІ — Київський політехнічний інститут
КПРС — Комуністична партія Радянського Союзу
КПУ — Комуністична партія України
КСМУ — Комуністична спілка молоді України
ЛКСМУ — Ленінська комуністична спілка молоді України
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МЗС — Міністерство закордонних справ
МОЗ — Міністерство охорони здоров'я
НАНУ — Національна академія наук України
НДІ — Науково-дослідний інститут
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НТШ — Наукове товариство ім. Шевченка
ООН — Організація Об'єднаних Націй
ОУН — Організація українських націоналістів
РАН — Російська академія наук
РКП(б) — Російська комуністична партія (більшовиків)
РНК — Рада народних комісарів
РРФСР — Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСДРП — Російська соціал-демократична робітнича партія

РУП — Революційна українська партія

СБУ — Служба безпеки України

СВУ — Спілка визволення України

СПУ — Спілка письменників України

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

ТУП — Товариство українських поступовців

УАН — Українська академія наук

УАПЦ — Українська автокефальна православна церква

УВАН — Українська вільна академія наук

УНР — Українська Народна Республіка

УНТ — Українське наукове товариство

УПА — Українська повстанська армія

УПСР — Українська партія соціалістів-революціонерів

УРП — Українська радикальна партія

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСДРП — Українська соціал-демократична робітнича партія

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЦР — Українська Центральна Рада

ЦДАВОВУ, ЦДАВОВ України — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГОУ, ЦДАГО України — Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДАКФФДУ — Центральний державний архів кінофотофонодокументів України

ЦДАМЛМУ, ЦДАМЛМ України — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України в Києві

ЦК КП(б)У — Центральний комітет КП(б)У

ЦК КПРС — Центральний комітет Комуністичної партії Радянського Союзу

Скорочені назви міст

К. — Київ

Л. — Ленінград

М. — Москва

Пг. — Петроград

СПб. — Санкт-Петербург

Х. — Харків

(Назви інших міст даються без скорочень)

Науково-довідкове видання

**Теоретичні та науково-методичні засади
підготовки статей про пам'ятки історії
до «Зводу пам'яток історії та культури України»**

Верстка і оригінал-макет: *Л. Г. Мигаль*

Підписано до друку 25.07.2011 р. Формат 60×84/16

Ум. друк. арк. 17,0. Обл. вид. арк. 10,81.

Тираж 300 прим. Зам. 19. 2011.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1. Грушевського, 4